

תהליך קבלת החלטות כלכליות בקרב

משפחות החיות בעוני

דו"ח מחקר סופי (מספר מחקר 45816)

חוקרות ראשיות : פרופ' מיכל שמאי ד"ר קרן אור-חן ד"ר יסמין עבוד-חלבי

חוקרי משנה : אימאן איברהים-אבוליל, אלמאס גנאיים, איגור ליפשיץ,

חיים סמוחה, יעל עמור

מחקר זה מומן על ידי קרן המחקרים של הביטוח הלאומי

ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

הכרת תודה

מחקר חשוב זה לא היה מיושם ללא התמיכה והמימון של המוסד לביטוח לאומי, ועל כך תודתנו. אנו מקווים שממצאי מחקר זה יבואו לידי ביטוי בתכניות הביטוח הלאומי ויהוו תמריץ ליישום מדיניות כלכלית-חברתית שתוכל למנוע ולצמצם את העוני במדינת ישראל.

תודה מיוחדת ל 682 המשתתפים שלקחו חלק באחד משני חלקי המחקר (הכמותי או האיכותני) ואפשרו לנו להבין את המשמעות של קבלת החלטות כלכליות בסיטואציה של עוני. תודה לד"ר עדנה גוטמן על העזרה המשמעותית בעיבוד הסטטיסטי של הנתונים.

תוכן העניינים

V		תקציר
IX		רשימת לוחות
IX		רשימת איורים
1		1. מבוא
3		2. סקירה תיאורטית
3		2.א. הגדרות ותיאוריות של עוני
3		2.א.1. עוני יחסי ועוני מוחלט
3		2.א.2. עוני אובייקטיבי וסובייקטיבי
5		2.א.3. תיאוריות המסבירות את הגורמים לעוני
7		2.ב. קבלת החלטות כלכליות במצבי סיכון
8		2.ב.1. קבלת החלטות כלכליות ועוני
8		2.ב.2. קבלת החלטות כלכליות במצב של מחסור
10		2.ג. ההקשר החברתי כלכלי של המחקר
11		2.ג.1. עוני בחברה החרדית
12		2.ג.2. עוני בחברה הערבית בישראל
14		2.ד. שאלות המחקר
16		3. השיטה
16		3.א. שיטת המחקר הכמותית
16		3.א.1. המדגם
19		3.א.2. משתנים וכלים
22		3.א.3. איסוף הנתונים
23		3.א.4. עיבוד נתונים
23		3.ב. שיטת המחקר האיכותנית
23		3.ב.1. מהות המתודה האיכותנית
24		3.ב.2. המדגם ותהליך הדגימה
25		3.ב.3. כלי המחקר
26		3.ב.4. איסוף הנתונים
27		3.ב.5. ניתוח הנתונים
27		3.ב.6. תקפות ומהימנות
29		4. הממצאים
29		4.א. הממצאים הכמותיים
29		4.א.1. בדיקת ההשערות
38		4.א.2. מתאמים בין משתני המחקר

48.....	3.א.4. קשרים בין משתני הרקע למשתני המחקר
59.....	4.א.4. סכום הממצאים – המחקר הכמותי
61.....	4. ב. הממצאים האיכותניים
61.....	1.ב.4. ממצאי קבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים
66.....	2.ב.4. ממצאי קבוצת החרדים
71.....	3.ב.4. ממצאי הקבוצה של החברה הערבית
78.....	4.2.4. סכום הממצאים – המחקר האיכותני
84.....	5. סכום והמלצות
84.....	5.א. סכום ממצאי המחקר
86.....	5.ב. המלצות
88.....	6. רשימת מקורות
98.....	7. נספחים
98.....	א1: פנייה להשתתפות במחקר והסכמה מדעת (מחקר כמותי)
99.....	ב1: פנייה להשתתפות במחקר והסכמה מדעת (מחקר איכותני)
100.....	א2: שאלון בעברית (מחקר כמותי)
115.....	ב2: שאלון בערבית (מחקר כמותי)
131.....	ג2: מדריך ראיון ליהודים חילוניים/מסורתיים (מחקר איכותני)
135.....	ד2: מדריך ראיון לחרדים (מחקר איכותני)
137.....	ה2: מדריך ראיון בערבית (מחקר איכותני)
141.....	א3: דיון מורחב יהודים חילוניים/מסורתיים (מחקר כמותי)
148.....	ב3: דיון מורחב החברה הערבית (מחקר כמותי)
154.....	ג3: דיון מורחב יהודים חילוניים/מסורתיים (מחקר איכותני)
163.....	ד3: דיון מורחב חרדים (מחקר איכותני)

תקציר

מטרת המחקר: מחקר זה עוסק בבחינת קבלת ההחלטות בקרב אנשים המתמודדים עם עוני. מחקרים רבים הצביעו על כך שאנשים החיים בעוני צריכים לקבל החלטות הרות גורל הקשורות להישרדותם מדי יום. המטרות של המחקר הנוכחי היו: (1) ללמוד מהן ההחלטות והעדפות הכספיות של אנשים החיים בעוני ואילו סיכונים נלקחים על ידם בקבלת ההחלטות וקביעת העדפות הכלכליות. (2) להבין את תפקידם של ההקשרים החברתיים, ובמיוחד את הסטיגמות, שעדיין חקוקות בחברה, לגבי האנשים החיים בעוני, בהתייחס לסוג ההחלטות הכלכליות אותם הם מקבלים (Block, Balcazar, & Key, 2001; Stark, 2009; Waxman, 1983)

השיטה: המחקר נעשה בשתי מתודות: המתודה הכמותית והאיכותנית, כשהמיקוד היה בשלוש קבוצות מתוך האוכלוסייה: יהודים חילוניים/מסורתיים, חרדים וערביי-ישראל. המדגם הכמותי כלל 630 אנשים בוגרים (בין גיל 25 ל-65), שהכנסת משפחתם היא על קו העוני או מתחתיו. מבין המשתתפים היו 410 יהודים חילוניים/ מסורתיים, 70- חרדים, ו- 150 ערבים (120- מוסלמים, 15-נוצרים ו-15 דרוזים), משתתפי המחקר גויסו על בסיס דגימת שכבות מערים, עיירות פיתוח ויישובים כפריים ממספר אזורים בישראל. בכל אזור דגימה שנבחר, אנשים גויסו למחקר באופן אקראי בהתבסס על המצב הסוציו-אקונומי הנתונים במחקר נאספו באמצעות בשאלון מובנה שכלל פרטים דמוגרפיים, שאלת תפיסת עוני סובייקטיבי, שאלון קבלת החלטות כלכליות, שאלון קבלת החלטות מסכנות, כולל מעבר על החוק, שאלון תפיסת ההקשר החברתי של קבלת ההחלטות הכלכליות, ושאלון שדרג את העדיפות שניתנה להוצאות משפחתיות.

מטרת המחקר שנעשה במתודה האיכותנית הייתה להעמיק את ההבנה על תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות החיות בעוני, על ידי חקירת עומק של הפן הסובייקטיבי של קבלת החלטות כלכליות על ידי משפחות החיות בעוני אובייקטיבי. המדגם הכמותי כלל 52 משתתפים בוגרים (בין גיל 23-62) שהכנסת משפחתם היא על קו העוני או מתחתיו. מבין המשתתפים 18 היו יהודים חילוניים/ מסורתיים, 20- חרדים, ו- 14 ערבים. המרואיינים גויסו מערים ויישובים שונים בכל חלקי הארץ. גודל שלושת המדגמים (על פי שלושת הקבוצות) נקבע על פי עקרון הרוויה (data saturation), כלומר עד שלא התקבלו אינפורמציות חדשות. איתור המשתתפים נעשה על ידי פנייה לעמיתים מקצועיים של החוקרים במטרה לאתר משפחות העונות לקריטריון המרכזי של המחקר- נמצאים מתחת או על קו העוני ובהמשך בשיטת "כדור השלג", כשמרואיינים הפנו את החוקרים לאנשים המוכרים להם שענו על הקריטריונים להשתתפות במחקר. איסוף הנתונים נעשה באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה. איסוף הנתונים נעשה באמצעות ראיון עומק חצי מובנה (semi-structured interview), שהתמקד בנושאים הבאים: כיצד נתפס עוני, משמעות החיים בעוני: מחשבות, רגשות, אתגרים, השפעת המחסור הכספי על שיקולים בקבלת החלטות כלכליות, תהליכי קבלת החלטות: שיקולים, התלבטויות ואופן קבלת ההחלטות, מי מקבל את ההחלטות וכיצד התהליך נעשה.

הממצאים: א. תוצאות המחקר הכמותי הראו שאחוז גבוה בקבוצות היהודים (החילוניים/מסורתיים והחרדים) לא הגדירו עצמם כעניים למרות שחיו בעוני אובייקטיבי, וזאת לעומת המשתתפים מהחברה

הערבית שרובם הגדירו עצמם כעניים. התמונה הייתה שונה בממצאי המחקר האיכותני, שם רוב המשתתפים הדגישו את העובדה שהם חיים בעוני והשלכות העוני קשות ביותר ומשפיעות על מצבם הנפשי (לחץ בלתי פוסק, אי-וודאות ובושה), וכן על תסכולים רבים, הגורמים לא פעם לתחושות דיכאון כשאינם יכולים לענות לצרכיהם ובקשותיהם של ילדיהם. חשוב לציין, שבקבוצת החרדים התחושות היו פחות קשות מאשר בשתי הקבוצות האחרות, הם מסבירים זאת בבחירה באורח החיים החרדי ובמשמעות הפרקטית של הבחירה ושל אופי החיים בחברה החרדית, יחד עם זאת גם הם מציינים את הקושי היומיומי במיוחד בנושאים הקשורים בהיענות לצרכי הילדים.

הגורמים לעוני נבדקו רק במחקר האיכותני ונמצא שהמשתתפים בקבוצות היהודים החילוניים/מסורתיים והערבים תארו מכלול גורמים שניתן לתארם כרצף, שבצידו האחד מודגשים הגורמים האישיים- משפחתיים לעוני, כמו טעויות עבר, חוסר ידע מספק על תהליכים כספיים ורקע משפחתי מורכב. בצדו השני של הרצף מודגשים הגורמים המערכתיים-חיצוניים לעוני, המתמקדים במדיניות החברתית- כלכלית, כגון, חקיקה והעדר צדק חברתי, וכן בגופים בעלי כוח כלכלי אשר פועלים בשוק ללא בקרה ומנצלים את עוצמתם הכלכלית ואת חוסר הידע של אלו החיים במחסור במטרה להגדיל את רווחיהם (בנקים המציעים הלוואות מבלי לפרט את תוצאותיהן לטווח ארוך, הלוואות בשוק האפור).

ב. הממצאים במחקר הכמותי הראו שאמנם אנשים חיים בעוני נוטים לקחת סיכונים כלכליים ברמה בינונית, כולל החלטות מסתכנות שיש בהן מעבר על החוק (התחברות קו חשמלי/מים לשכנים, נהיגה ללא רישיון לצרכי פרנסה, "עבודה בשחור" וכו'). בבדיקת הסיכונים וסוג ההחלטות המסתכנות, לא ניתן לראות שאלו החלטות בלתי הגיוניות בהתייחסות לקונטקסט בו הן מתקבלות. באופן כללי נראה שההחלטות המסתכנות נובעות מחוסר ברירה ומתוך ידיעה שהן מעצימות את רמת הלחץ.

ג. הממצאים במחקר הכמותי והאיכותני הראו שתהליך קבלת ההחלטות נעשה מתוך שיקול דעת ואחריות. בראיונות העומק נמצא שהמשתתפים במחקר אינם תופסים את תהליך קבלת ההחלטות שלהם כבחירה מבין חלופות אלא כברירת מחדל. בנוסף לכך הוצגו אפיונים שונים שעלו כחלק מתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות, ביניהם: דקדוק ופירוט, בחינת חלופות והימנעות מקנייה בכלל או מקנייה משתלמת על מנת שלא לחרוג מגבולות התקציב. בדירוג העדפות הכלכליות נמצא במקום הראשון הוצאות לצרכים בסיסיים (מזון, דירה) במקום השני לבוש והנעלה, במקום השלישי הוצאות לחינוך בלתי פורמאלי לילדים (חוגים, עזרה לימודית) במקום הרביעי הוצאות של חברה ופנאי. דרוג זה נמצא כשנתבקשו המשתתפים לדרג את העדפותיהם גם אילו היו במצב כלכלי טוב יותר, אך במצב זה הפער בין העדפות היה קטן. במחקר האיכותני נמצאו שני שיקולים בקביעת העדפות הכלכליות הקשורים האחד לשני א. הראשון תשלומי חובות, הלוואות והוראות קבע. ב. סדרי העדיפויות שיוצרים מינימום של אי-וודאות בחיי היום יום והימנעות מאיומים כמו, ניתוק מאספקת חשמל ומים או מהעמדת בני המשפחה המורחבת בסיכון. בתוצאות המחקר האיכותני הועלו גם תחומי הוצאות המגבירות מתח בקרב המשפחות החיות בעוני, ביניהם הוצאות ביגוד, הוצאות לאירועים מיוחדים והוצאות הקשורות למסגרות החינוך הפורמאלי והבלתי פורמאלי, בתחומים אלו קיים צורך רב לעמוד בסטנדרטים החברתיים, כדי שהילדים ירגישו שווים ושייכים לסביבה ולחברה בה הם גדלים. כמו כן הודגשה וחשיבות ההשקעה בחינוך והשכלת הילדים. במסגרת ממצאי המחקר האיכותני הוצגו האסטרטגיות בהם נוקטות המשפחות על מנת לעמוד במסגרת התקציב המצומצם שברשותם. האסטרטגיות כוללות: הגבלות קניה, ניסיון להימנע מקניה

ומציאת חלופה זולה יותר, תזמון קניה במועד מאוחר על מנת לקנות במחיר מוזל, הרחקת ילדים מאזור קניות או ביצוע עבודת הכנה עם הילדים על מסגרת תקציבית לפני יציאה למקום בלוי.

בממצאי המחקר האיכותני נמצא כי בקרב הזוגות הנשואים ההחלטות נעשות רוב הפעמים בשיתוף, התייעצות או לחילופין מתקיימת חלוקה מוסכמת של תפקידים הקשורים להתנהלות הכלכלית. יחד עם זאת היו מספר מועט מקרים בהם אחד מבני הזוג הסתיר מהשני הוצאה כספית, בדרך כלל לא גבוהה, כשידע שהשני מתנגד לכך. במשפחות חד הוריות היו לא פעם התייעצויות עם הילדים (במידה והיו בוגרים) או עם המשפחה המורחבת. במשפחות החרדיות שיתוף הוריהם של בני הזוג והרב היו מקובלים ביותר.

ד. הממצאים לגבי תפיסת היחס של החברה להחלטות הכלכליות של אנשים החיים בעוני היו שונים בשתי המתודות. הממצאים הכמותיים הראו שהאנשים החיים בעוני תפסו הן את משפחתם וחבריהם והן אנשים אחרים במצב כלכלי טוב יותר לו היו חיים בעוני כמקבלים ומסכימים עם החלטותיהם והעדפותיהם הכלכליות, כשהמשפחה והחברים נתפסו כמסכימים יותר מאשר האנשים במצב כלכלי טוב יותר.

בממצאים האיכותניים התקבלה תמונה שהמיקוד בה שונה. המשתתפים דברו על מיעוט קשרים ופעילויות חברתיות, בעיקר בגלל החשש להיחשף כעניים. התחושה הקשה ביותר של הדרה באה לידי ביטוי במפגש שלהם עם נותני השירות במוסדות המדינה (ביטוח לאומי שירותי הרווחה). לתפיסתם, תדמיתם בעיני גורמים אלו היא שלילית ומשתקפת ביחס המבטא התנשאות, זלזול, תיוג, חוסר אמון ועוינות. באשר לשירותי הרווחה נוספה גם תחושת הייאוש וזאת בשל העדר טיפול ראוי הנובע מחוסר בתקציבים, רמה מקצועית נמוכה ואדישות.

המלצות: א. 1. ברמה של מדיניות כלכלית יש לבדוק שוב את גובה גג ההשתכרות המונע/מוריד את גובה הקצבה. נראה שאנשים רבים החיים בעוני יכולים לעבוד לפחות באופן חלקי ופוחדים לעשות זאת פן יאבדו את הקצבה המשולמת להם מהמוסד לביטוח לאומי בגין נושאים שונים. א. 2. רצוי לבדוק אפשרות לשינוי מדיני-כלכלי שיעודד עבודה לצד הקצבה באופן שלאדם העובד תינתן הכרה שתבטא בגובה הקצבה (בונוס על עבודה).

ב. 1. לגבי תכניות של התארגנות כלכלית: באופן כללי נראה שרוב האנשים החיים בעוני יודעים לכלכל את הוצאותיהם באחריות, תוך שימוש הגיוני של הוצאותיהם הכלכליות. ההוצאות הציבוריות הכרוכות בהשתתפות בתכניות הקשורות להתארגנות כלכלית של אנשים החיים בעוני מיותרות. יחד עם זאת, **רק** לגבי אנשים המעוניינים בכך **והמבקשים זאת** ניתן להציע עזרה בהתארגנות כלכלית. ב. 2. יש מקום לבדוק תכניות להתארגנות כלכלית של משפחות לפני לקיחת הלוואות שיכניסו את המשפחה לחובות שלא יוכלו לעמוד בהם. המלצה זו יכולה להיות קשה לביצוע, כי הבנקים או השוק האפור שמעוניינים בכך וודאי לא ישתפו פעולה. נושא זה דורש דיון מעמיק מאספקטים שונים על מנת לא לפגוע בחופש האזרח ומאידך למנוע מהאזרחים הסתבכויות כלכליות. נראה כי התאמת חקיקה ורגולציה על גופים כלכליים בעלי כוח רב יוכלו לסייע במניעה וצמצום העוני. ב. 3. לגבי ב. 1 ו-ב. 2. במידה והמוסד לביטוח לאומי בשיתוף עם משרדים ממשלתיים (משרד העבודה והרווחה, משרד הכלכלה ומשרד האוצר) יפתחו תכניות ורגולציות אלו יש לדאוג לידע על כך את הציבור בכל אמצעי הפרסום הקיימים.

ג. 1. המלצה שדובר עליה פעמים רבות ואנו נחזור שוב: פיתוח תנאים שיאפשרו לאמהות לצאת לעבודה. כיום אמהות רבות אינן יוצאות לעבודה מאחר ועליהן למצוא סידור לילדיהן לאחר סיום שעות החינוך

הפורמאלי. עלותו של סידור זה, גם אם מסובסד, גבוהה לא פעם מהרווח הכספי (במיוחד אם גובה הקצבה יורד בעקבות העלייה השכר. (ראו המלצות א.1 ו-א.2.)).

ד.1. התייחסות הגורמים המקצועיים לאנשים החיים בעוני דורשת שיפור משמעותי! מתוך דברי המשתתפים הם חשים השפלה, זלזול וחוסר אמון מצד גורמי המוסד הבאים להעריך האם זכאים לעזרה ובאיזה גובה. סביר להניח שאותם גורמים אינם אנשים "רעים", אלא שבמסגרת עבודתם ייתכן שנתקלו באנשים שניסו לרמות את המוסד. להערכתנו, הם המיעוט. בהתייחסות מכבדת רוב הנזקקים יסכימו גם לשמוע לעצות נוספות שיגיעו מהמוסד כיצד להתמודד עם מצבם הכלכלי (ראו ב.1. ו-ב.2.). חשוב למצוא דרך להעביר לאותם גורמים ידע על אספקטים פסיכו-סוציאליים של אנשים החיים בעוני על מנת לבנות תחושת כבוד. זהו תהליך שניתן לעשותו בסדנאות של מספר מפגשים מועט, בקבוצות קטנות ולחזור עליהם אחת לשנה-שנתיים. ד.2. דומה ל-ג.1. במסגרת שירותי הרווחה.

ה. למצוא דרך לשנות את הדימוי הקיים בציבור, כולל בין מקבלי החלטות, לגבי האנשים החיים בעוני. רובם הגדול אינם חסרי אחריות או נרקומנים/אלכוהוליסטים (שגם הם זקוקים לעזרה מתאימה), אלא אנשים הנאבקים להישרדות שלהם ושל ילדיהם. על המוסד לביטוח לאומי בשיתוף עם שירותי הרווחה למצוא דרך לשנות את המדיניות החברתית – כלכלית המעצימה ומשמרת את העוני.

רשימת לוחות

- לוח 1 : נתונים הסוציו-דמוגרפיים של המשתתפים
- לוח 2 : התפלגות מאפייני העוני בקרב המשתתפים
- לוח 3 : התפלגות תפיסת העוני לפי מדדים של הכנסה
- לוח 4 : התפלגות הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון כלכלי
- לוח 5 : התפלגות הנכונות של המשתתפים לקחת חלק בהגרלות
- לוח 6 : התפלגות הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון כלכלי הכרוך במעבר על החוק
- לוח 7 : ממוצעים, סטיות תקן וערכי F עבור קבלה חברתית של הנכונות לקחת סיכון כלכלי והעדפות כלכליות, לפי קבוצות
- לוח 8 : ממוצעים וסטיות תקן עבור מדרג ההוצאות המשפחתיות, במצב הכלכלי הנוכחי ובמצב כלכלי טוב יותר
- לוח 9 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור כלל המדגם
- לוח 10 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם יהודים חילוניים/ מסורתיים
- לוח 11 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם הערבים
- לוח 12 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם היהודים החרדיים
- לוח 13 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור כלל המדגם
- לוח 14 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור מדגם היהודים החילוניים/ מסורתיים
- לוח 15 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור מדגם הערבים
- לוח 16 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור מדגם היהודים החרדיים
- לוח 17 : גרסיות היררכיות מרובות לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, סיכון הכרוך בעברה על החוק והשתתפות בהגרלות, עבור כלל המדגם
- לוח 18 : גרסיות היררכיות מרובות לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, סיכון הכרוך בעברה על החוק והשתתפות בהגרלות, עבור מדגם היהודים החילוניים/ מסורתיים
- לוח 19 : גרסיה היררכית מרובה לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, עבור מדגם הערבים
- לוח 20 : גרסיות בצעדים לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, ומידת הנכונות להשתתפות בהגרלות, עבור מדגם היהודים החרדיים

רשימת איורים

- איור 1 : תהליך קבלת החלטות כלכליות בקרב משפחות יהודיות חילוניות/מסורתיות ומשפחות מהחברה הערבית.
- איור 2 : תהליך קבלת החלטות כלכליות בקרב משפחות מהחברה החרדית.

1. מבוא

מספר האנשים החיים בעוני בעולם עלה בשני העשורים האחרונים וכולל כיום כ-100 מיליון איש. כמו כן, גדל הפער הכלכלי בין העשירים לעניים (Stark, 2009). נתונים אלו נכונים גם עבור ישראל, בה חיים כיום כ-444,900 משפחות (כמליון ושבע מאות אלף תושבים) בעוני. מתוכם 776,500 ילדים (דו"ח העוני, 2015), המהווים ציבור משמעותי בקרב אוכלוסיית ישראל. שיעור העוני היחסי בישראל הוא הגבוה ביותר בין מדינות ה-OECD ועומד על 21.3%. ישראל נמצאת בין חמש המדינות עם שיעור אי השוויון הגבוה ביותר (בר, 2016). כמו כן, ישראל נמצאה כמדינה בה הפער בין העשירים לעניים הוא הגבוה ביותר מבין מדינות ה-OECD (OECD, 2011). זאת בניגוד לצמיחה המרשימה שמציגה הכלכלה הישראלית והמשק הישראלי, התוצר מקומי גולמי, המוגדר כערך כל הסחורות והשירותים אשר יוצרו בתחומי מדינה מסוימת במשך שנה אחת בניכוי מוצרי היבוא טיפס ב-3% בין השנים 2004 ו-2007 (Shalgi, 2007). יחד עם זאת, חלק רואים בבעיית העוני בישראל כיום, כאיום עיקרי על המדינה, אף יותר מהאיום הביטחוני (Frankel, 2011). ככל שיש יותר אנשים החיים בעוני בישראל, עולה הצורך לבחון כיצד אנשים החיים בעוני מקבלים החלטותיהם הכלכליות, אילו החלטות כלכליות הם מקבלים, תפיסותם את בעיית העוני, וקבלה חברתית אותה הם חווים מהחברה.

השיח הציבורי בנוגע לסיווג של עוני אפשר לראות בצורות שונות. שתי ההגדרות הבסיסיות הן עוני מוחלט- מצב בו אין לאדם, למשפחה או לקבוצת אנשים המהווים יחידה כלכלית אחת די אמצעים לקיים את עצמם. ועוני יחסי- מצב בו אנשים נאלצים להסתפק ברמת חיים נמוכה במידה רבה מזו של יתר האנשים בסביבתם הקרובה. (אלפנדרי, 2005). הדיון הציבורי בנוגע לגורמים של בעיית העוני הוא דיון ארוך, עתיק ומתמשך הן בקרב מקבלי החלטות והציבור הפוליטי-חברתי והן בקרב חוקרי האקדמיה (Booth, 1882; Danziger & Haveman, 2001; Lister, 2004; Rowntree, 1901; Weiss-Gal, Benyamini, Ginzburg, Savaya, & Peled, 2009). בעוד המחקר והשיח האקדמי על הסיבות לעוני התמקד על הסברים הקשורים למבנה החברתי (Beeghley, 1998; Block, Balcazar, & Key, 2001; O'connor, 2001; Piven, 2001, 2003; Piven & Cloward, 1977) בשני הציבורי והפוליטי עדן נתפסים אנשים בעוני אחראים למצב חייהם, כתוצאה ממאפיינים אישיים ותרבותיים. (שפיר, 2012; Bertrand, Mullainathan, & Shafir, 2004, 2006). על אופי שיח ציבורי זה יש השפעה ישירה ועקיפה על המדיניות החברתית-כלכלית בישראל בשלושת העשורים האחרונים (שלו, 2006, קרומר-נבו 2015, סטריאר, 2007). למרות שהעמדה המוצהרת של הפוליטיקאים בישראל בנושא העוני אינה מבטאת בגלוי את תפיסתם הרואה באנשים החיים בעוני כאחראים למצבם, תפיסתם זו נרמזת לעתים קרובות בתגובותיהם לנושא זה. בהתייחס לחשיבה המתבססת על תיאוריות של הבניה חברתית (Gergen, 1999, 2000, 2001) עולה השאלה: כיצד התפיסה החברתית של העוני, כפי שמבטאת בשיח החברתי, משפיעה על קבלת החלטות הכלכליות של האנשים החיים בעוני, ומבנה את התנסותם ואת המשמעות שהם נותנים להחלטות הכספיות שלהם?

מטרת העל של המחקר הייתה להרחיב את ההבנה לגבי סוג החלטות הכלכליות אותן מקבלים אנשים החיים בעוני במצבים בהם קיימת סכנה כלכלית לרווחת משפחתם. המטרות הספציפיות של מחקר זה היו: (1) ללמוד את צורת החלטות הכספיות והשיקולים הספציפיים לקבלת החלטות אלו. (2) להבין את תפקידם של ההקשרים החברתיים, ובמיוחד את הסטיגמות, שעדיין חקוקות בחברה, לגבי האנשים

החיים בעוני, בהתייחס לסוג ההחלטות הכלכליות אותם הם מקבלים (Block, Balcazar, & Key, 2001; Stark, 2009; Waxman, 1983). המחקר נעשה על פי שתי מתודות כמותית ואיכותנית. בשתי המתודות הייתה התייחסות לשלוש קבוצות של אוכלוסיה: יהודים חילונים, מסורתיים ודתיים אך לא חרדים, חרדים וערבים.

בחלק הראשון של הדו"ח תיסקר הספרות הקיימת בנושא: הגדרות העוני, תיאוריות המסבירות את הגורמים לעוני, קבלת החלטות במצבי סיכון וקבלת החלטות כלכליות ועוני. בהמשך תהיה התייחסות ספציפית לשתי קבוצות ייחודיות החרדים והערבים. בחלק השני יוצגו השיטה והממצאים של המחקרים הכמותיים. בחלק השלישי יוצגו השיטה והממצאים האיכותניים. בחלק הרביעי תעשה אינטגרציה בין הממצאים הכמותיים והאיכותניים. בחלק החמישי יידונו תוצאות המחקר בהשוואה לחומר התיאורטי הקיים בתחום, יוצגו המגבלות של המחקר, וכן המסקנות התיאורטיות והפרקטיות שניתן להסיק למרות מגבלות המחקר.

2. סקירה תיאורטית

הסקירה התיאורטית תתייחס לנושאים הרלבנטיים למחקר זה והם: הגדרות של עוני, תיאוריות המסבירות מהו עוני ומהם הגורמים לעוני, קבלת החלטות כלכליות במצבי סיכון בניהם עוני ומחסור.

2.א הגדרות ותיאוריות של עוני

ארגון העבודה הבינלאומי (ILO), השייך לאחת מסוכנויות האו"ם, הקדיש את הדו"ח העוסק ביחסי התעסוקה בעולם לנושא העוני, הדו"ח קבע כי במדינות המפותחות נרשמה עליה בעוני. ההערכה היא כי בשנת 2012, מעל 300 מיליון אנשים במדינות המפותחות חיו בעוני (World employment and social outlook [ILO], 2016). גם בישראל, תחולת העוני בקרב משפחות עלתה בשנת 2015, והגיעה ל-460,800 משפחות עניות שבהן חיו 1,712,900 נפשות (המוסד לביטוח לאומי, 2016). הדיון בגורמים לעוני, באופן מדידת העוני והפעולות הנדרשות לטיפול בעוני הינו דיון ארוך ומתמשך בעולם ובישראל (Alcock, 2010; Strier & Benyamini, 2010; Donnison, 1982; Ramphoma, 2014; דורון, 1998; קטן, 2002). הטענות לגבי המחלוקות בדיון זה נובעות מכך שעוני הינו מושג פוליטי וערכי, דרכן משתקפות אידאולוגיות כלכליות-חברתיות, השקפות פוליטיות של קובעי המדיניות על תפקיד המדינה בנושאים של מדיניות חברתית וצדק חברתי, המחייבות נקיטת פעולה, כך שהגדרות והסברים מנוגדים, יתבטאו גם במחלוקות בדרכי התגובה לתופעת העוני (דורון, 2008; Strier; Alcock, 1997; & Benyamini, 2000; Ravallion & Lokshin, 2014; Ramphoma, 2010).

2.א.1. עוני יחסי ועוני מוחלט

הדיון המרכזי על הגדרת העוני עוסק בשאלה האם להגדיר את העוני כתופעה מוחלטת או תופעה יחסית. ההגדרה המוחלטת של עוני מסתמכת על קביעת מדד אובייקטיבי של צרכים מינימאליים לקיום, ללא התייחסות לכלל האוכלוסייה (Townsend, 1979; Rowntree, 1901; Booth, 1882) כלומר, במידה ולאדם או למשפחה אין את היכולת לספק את הצרכים הנחשבים מינימאליים לקיום, הם ייחשבו כ'עניים' (דורון, 1988). לעומת זאת, מדידת העוני כתופעה יחסית מבוססת על השוואה בין רמת החיים של העניים לבין רמת החיים של שאר האוכלוסייה שאינה ענייה (Townsend, 1979). כלומר, פרטים ומשפחות ייחשבו כ'עניים' במידה ומצבם הכלכלי יהיה נחות בצורה משמעותית בהשוואה לשאר החברה בה הם חיים (Notten & De Neubourg, 2011). בהתאם להגדרת העוני יחושב גם קו העוני, לפיכך ההגדרה המוחלטת של קו העוני תהיה קביעת כמות מינימאלית של משאבים כספיים ואחרים שצריכים לעמוד לרשות של האדם, או לחלופין, לפי הגישה היחסית, התופסת את העוני כמשתנה לפי נסיבות הזמן והמקום, הקביעה תהיה יחסית. כלומר, קו העוני יהיה המרחק שבין היחיד ובין קבוצת התייחסות כלשהי (דורון, 1998).

2.א.2. עוני אובייקטיבי וסובייקטיבי

היבט נוסף בהבנת המורכבות של הדיון בעוני הוא ההתייחסות למדדי העוני האובייקטיביים והסובייקטיביים. מדידת העוני האובייקטיבי תבדוק את ההכנסות של משק הבית ומיקומן ביחס לקו

העוני (אחדות, 2007). מדדים נוספים הנלקחים במדידת עוני אובייקטיבי הם השכלה, הכנסה ומצוקת דיור. לדוגמא, שיטת המדידה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מתייחסת להכנסות הכספיות בלבד ואינה לוקחת בחשבון היבטים נוספים מלבד ההכנסה, כמו הוצאות, תנאי דיור, חינוך, רכוש, בריאות ושירותים ציבוריים הזמינים לאוכלוסייה במצוקה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017). לרוב המדדים מוערכים על ידי מספר מרכיבים, כך לדוגמא, מצוקת הדיור מוערכת על פי צפיפות דיור, הוצאות אחזקה, מקום מגורים ועוד (אלפנדרי, 2005). החישוב לפי הגישה האובייקטיבית מתעלם מהכנסות 'בעין' המהווים צרכים חיוניים לרווחת המשפחה, כגון אומדן לערך הכספי של הורה השומר על ילדיו, או דיור בדירה בבעלות עצמית (גוטליב ופרומן, 2012). דוגמא נוספת למדידה אובייקטיבית נעשית על ידי 'בנק ישראל' ו'המוסד לביטוח לאומי' המתייחסים אך ורק להכנסות הכספיות במדידת העוני (גוטליב ופרומן 2012, הלמ"ס 2012). לעומת זאת, רבים מהחוקרים טוענים כי יש להרחיב את ההתייחסות לעוני ממדידתו האובייקטיבית גרידא ומדגישים כי העוני הוא מושג רב ממדי הכולל מרכיבים סובייקטיביים (Nandori, 2011; Branshaw & Finch, 2003; ינקילוביץ, 2003). גישה זו מדגישה כי נתונים סובייקטיביים מאפשרים להרחיב את המידע המשמש באופן מסורתי להערכת ומדידת העוני (Ravallion, 2012). מדידת עוני סובייקטיבית תכלול את תפיסתו של הפרט לגבי חוסר יכולתו לחיות ברמת חיים סבירה ביחס לאוכלוסייה הכללית (אלפנדרי, 2005). היתרון בשימוש בנתונים סובייקטיביים מבטיח לסייע בזיהוי מדדים הקשורים לרווחת הפרט אך אינם יכולים להיות מוערכים בכסף (Ravallion, 2012). גישה זו מתייחסת לעוני כאל מצב בו נשללת רווחתם של אנשים בתחומים רבים, מעבר למחסור בהכנסות ומשאבים. בנוסף, מתקיימים ניסיונות לפיתוח כלים למדידה רב ממדית של עוני בשל הטענה כי מדידת ההכנסות אינה מקיפה מצבים של חסכים מרובים אחרים (Mitra & Brucker, 2017). גם לפי דוח האו"ם לגבי המצב העולמי בתחום העוני, מודגש כי לא ניתן להתעלם ממדידת תפיסת החסכים הכלכליים של אנשים ולפיכך יש חשיבות למדוד את תפיסותיהם של האנשים בהקשר לעוני (UN DESA, 2009). למרות החשיבות המודגשת לממדים הסובייקטיביים, תפיסותיהם של האנשים החיים בעוני תופסת באופן יחסי מעט תשומת לב מחקרית (סטריאר, 2007).

עוני סובייקטיבי נמדד באמצעות שאלות שונות, אך בכל דרכי המדידה הנשאל מתבקש להעריך את גובה ההכנסה המינימאלית של משק בית שתאפשר רמת חיים למשפחה לא לחיות בעוני (Gordon, Levitas, 1999 Panatzis, Payne, Townsend & Bradshaw). מדד סובייקטיבי נוסף מעריך ויתורים בשל קשיים כלכליים. לדוגמא, בשנת 2013, 42% מבני 25 ומעלה דיווחו שוויתרו על חימום או קירור וכן 43% וויתרו על טיפול בריאותי מסיבות כלכליות (הלמ"ס, 2016). גוטליב (2007) מציינ כי עוני הוא מושג רב ממדי והוא בא לידי ביטוי בתחומים נוספים כגון בריאות, השכלה, ותחושה סובייקטיבית של מצוקה כלכלית וחברתית. גם ממצאי דוח פני החברה בישראל מצביעים על כך שקיים קשר חיובי בין רמת ההכנסה לנפש במשק הבית עם שביעות רצון מהחיים (הלמ"ס, 2011). עם זאת, העדויות המחקריות שניסו לבחון את הקשר בין הערכת העוני הסובייקטיבי למדדים התנהגותיים אינן מרובות (Ravallion, 2012). המחקר המוצע ירחיב את הידע לגבי התפיסות הסובייקטיביות של העוני ודרכי קבלת ההחלטות הכלכליות של האנשים החיים בעוני בחברה הישראלית.

2.א.3 תיאוריות המסבירות את הגורמים לעוני

ישנן מספר רב של תיאוריות המסבירות את הגורמים לעוני וניתן לחלקן על פני רצף בו בקצה האחד נמצאות גישות המייחסות את הגורמים לעוני בתכונות אישיות פתולוגיות וחברתיות של האנשים החיים בעוני (Lewis, 1998 ; Beeghley, 1988) ובקצה האחר ישנן תיאוריות המייחסות את הגורמים לעוני בסיבות מבוניות של החברה (Block, Balcazarl, & Key, 2001; Beeghley, 1988; Fluebaey, 2007). אופיין השונה של התפיסות לגורמים לעוני מייצר שיח חברתי מורכב (Lister, 2004). התיאוריות המדגישות את הראייה הפתולוגית-אינדיבידואלית מתייחסות לגורמים גנטיים, ביולוגיים, פסיכולוגיים ומשפחתיים כגורמים האחראיים להיותם של אנשים עניים (Holman, 1978). תיאוריות אלו מדגישות את הגורמים האישיים בסיבות לתופעת העוני, המתייחסות לעוני כאל תוצר של חוסר יעילות ועצלנות של הפרט (Murray, 1994), כאשר אינדיבידואלים אינם מסוגלים להשתתף בצורה פרודוקטיבית בשוק העבודה (Strier & Benyamini, 2010). גישות אלו רואות בעוני כתוצר של פתולוגיה של האנשים החיים בעוני ומייחסות מאפיינים חברתיים כמו חוסר מוטיבציה, פסיביות, תלות, העדר נכונות לעבודה, הרגלי עבודה לקויים ומיקוד שליטה חיצוני (Evans, 2004; Weiss-Gal, Benyamini, 2009; Ginzburg, Savaya & Peled, 2009). בנוסף, ישנן תיאוריות המסבירות את היווצרות העוני על ידי הגורמים התרבותיים והתנהגותיים של המשפחות והקהילות החיות בעוני (Strier & Benyamini, 2010). גישות אלו טוענות כי מדובר במחסור בכישורים הוריים, שאיפות נמוכות, תלות בגורמי סיוע חברתיים וסביבה בעייתית אשר אלו מופנמים כערכים ונורמות בקרב הדור הצעיר וכך בעצם משתמר העוני (Alcock, 1997 ; Block, Balcazarl, & Key, 2001). אחד המושגים הבולטים המייצגים גישה זו הינו 'תרבות עוני' כפי שתבע אוסקר לואיס (Lewis, 1959, 1998), בטענה כי לאנשים החיים בעוני יש 'תרבות עוני' ולה ערכים ונורמות ייחודיים המובדלים מכלל החברה. 'תרבות עוני' זו עוברת בירושה לדור הבא, באופן שכמעט ולא ניתן לצאת ממעגל העוני (Anand & Lea, 2011; Hepworth, Rooney, 2010; Rooney, Strom-Gottfried & Larsen, 2010). מושג זה ספג ביקורות רבות בגין שימוש בסטריאוטיפים, שיפוטיות, התנשאות, רדיקליות ודמיון רעיוני לתורת השבחת הגזע (Block, 2001; Asen, 2001 ; Balcazarl, & Key, 2001). עוד עולה מהביקורת כי גישות אלו אינן מסבירות מדוע אותן קבוצות מוקמו בשולי החברה מלכתחילה וכיצד אנשים מצליחים לשפר את מעמדם למרות שהגיעו מאוכלוסייה זו. בהיקשר של מדיניות עוני, גישה הרואה בסיבות הקשורות להתנהגות ותכונות של האינדיבידואל כגורם לעוני תפתח בהתאם מדיניות לשינוי התנהגותו וגישתו של האדם החי בעוני (Alcock, 1997). למרות הביקורת הקשה לה זכה המושג תרבות העוני, הוא עדיין נמצא בשימוש נרחב בעיקר על ידי פוליטיקאים, מעצבי מדיניות והציבור הרחב (Goode & Eames, 2018; Strier & Benyamini, 2010). השתקפותן של תיאוריות אלו, המסבירות את העוני כבעיה הנוצרת מגורמים אישיים מבליטה את החשיבות של פיתוח תכניות לטיפול בעוני המתמקדות ומדגישות את אחריותם של האנשים החיים בעוני לשיפור מצבם. תכניות אלו מדגישות כי העניים צריכים לקחת את האחריות על חייהם, להשתלב בשוק העבודה, להגדיל את כישוריהם האישיים וכך בעצם להתיר את מעגל העוני (Strier & Benyamini, 2010). בהתאם לכך, תיאוריית המסבירות את העוני על ידי 'תרבות העוני', מחזקת את הטענה כי למדיניות החברתית יש מעט יכולת לשבור את מעגל העוני (Block, Balcazarl, 2001).

Alcock, 2005; Weiss-Gal et. al, 2009). העוני לפיכך הינו תוצאה של יחסי כוחות חברתיים (Alcock, 1997), בו גורמים מבניים מאפשרים צבירת כוח ומשאבים חברתיים בידי קבוצה אחת על פני האחרת (Beeghlay, 1998; Farmer, 2005; Payne, 1998; Susser, 1996; Valentine, 1968). העוני, בהסתכלות מבנית, הינו ביטוי לדיכוי של שכבות בחברה ונתפס כתוצר ישיר של חסמים מערכתיים אשר מקטינים באופן משמעותי הזדמנויות וגישה למשאבים, לשירותים ולהשתתפות בחברה (Strier & Benyamini, 2010) וכישלון המערכת לביטחון סוציאלי (Alcock, 2005). חסמים מערכתיים כוללים הזדמנויות

חינוכיות ירודות, שירותי בריאות ירודים, שכר נמוך, גישה נמוכה לאשראי, מערכות תחבורה ותקשורת לא הולמות וגישה נמוכה להשתתפות חברתית כתוצאה מחוסר כוח פוליטי (Farmer, 2005). גישה זו גורסת כי בעיות העוני לא נובעות מתכונות אישיות של העניים, אלא שהתנהגותם של העניים היא תוצאה של מבנה הזדמנויות מצומצם (קרומר-נבו, 2015). הבנת הגורמים לעוני תוכל להיעשות רק על ידי מעבר להסתכלות וניתוח הגורמים המבניים בחברה (Beeghlay, 1998). גורמים אלו כוללים גם מחסור של משאבים חברתיים כגון חינוך, מעמד, וכסף, בנוסף לשינויים בשוק העבודה והדיור, וקיצוץ בקצבאות (קרומר נבו, 2015; שיינטוך, 2012). הגישות המבניות להסברת העוני רואה את העוני כשאלה של זכויות ומדגישה תביעות נגד המדינה האחראית למצבם, כחוסר הגינות, שנגרם על ידי החוק והפוליטיקה או שלא תוקן על ידיהם (Stark, 2009; Strier & Benyamini, 2010). תשובתם של הגורסים בגישה זו לגבי אחריותו של האינדיבידואל תהיה כי גם כאשר מדובר באדם חסר מיומנות והוא ישפר את ההון האנושי שלו, המשק יהיו צריך לייצר מספר רב של משרות בעלות שכר גבוה בכדי להיות מעל קו העוני (Beeghlay, 1998). הגישות המבניות של עוני מתמקדות בדרך כלל בשינוי המערכת ולא בשינוי העניים וכן יביעו דרישה לפיתוח מדיניות חברתית כלכלית להתמודדות עם יחסי הכוחות הלא שוויוניים (Alcock; 2005; Strier & Benyamini, 2010). משתנה נוסף אותו מדגישות התיאוריות המתבססות על הבניה חברתית הוא ההשקפה הפוליטית של קובעי המדיניות החברתית – כלכלית ומדיניות הרווחה. מאפיינים של מדיניות זו קובעים הן את מספר האנשים החיים בעוני והן את חומרתו של העוני (Goode & Maskovsky, 2001; Schram, 2000, 2003; Susser, 1996). בשלושת העשורים האחרונים ההקשר החברתי-כלכלי בישראל השתנה. ממדיניות חברתית-כלכלית הנשענת על חלק מהעקרונות המאפיינים השקפת עולם חברתית דמוקרטית הפכה המדיניות הכלכלית-חברתית בישראל למדיניות המעוצבת על פי העקרונות הניאו-ליבראליים (Shalev, 2000). בדירוג ה-OECD בשנים האחרונות ישראל מדורגת כמדינה עם אחוז האוכלוסייה הענייה והפער הכלכלי בין העניים לעשירים

הוא בין הגבוהים במדינות ה-OECD (OCED, 2016). כמו כן בדו"ח הביטוח הלאומי האחרון העניים נעשו עניים יותר, הן בחומרת העוני והן בעומקו (המוסד לביטוח לאומי, 2016). אחת המטרות של מחקר זה היא ללמוד על תפקידו של ההקשר החברתי בישראל בתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות החיות בעוני. במונח 'ההקשר החברתי בישראל' יבחן האופן בו אנשים החיים בעוני תופשים את האופן בה החברה שופטת את החלטותיהם הכלכליות (Gergen, 2000, 2001; Goode & Eames, 1996).

2.2. קבלת החלטות כלכליות במצבי סיכון

אנשים מקבלים החלטות על בסיס יומי. שחלקן מכילות מרכיב סיכון כמו החלטות כלכליות. אנשים אשר חיים בעוני חווים בצורה שונה מהותית סיכונים הן מבחינת כמות ההחלטות שהם נדרשים אליהם והן מבחינת טיבן, זאת בהשוואה לכאלו שחיים במצבים סוציו-אקונומיים טובים יותר. המחקר בתחום קבלת החלטות מתחלק לשני סוגים של ניתוחי החלטות: ניתוח נורמטיבי וניתוח תיאורי (Kahneman & Tversky, 1984). הניתוח הנורמטיבי בקבלת החלטות החל את דרכו על ידי תפיסת התהליך של קבלת החלטות כתהליך רציונאלי, קוגניטיבי בו מקבל ההחלטה מבצע את הבחירה הטובה ביותר מבין חלופות אפשריות (De Martino, Kumaran, Seymour & Dolan, 2006; Kahneman & Tversky, 1979; Von Newman & Morgenstern, 1944). תיאוריה זו היא כאל יצור רציונאלי, ולתהליך קבלת ההחלטות כתהליך מחושב (Bell, Raiffa & Tversky, 1988). אולם, המחקר הרחב בתחום זה השיג תיקוף חלקי בלבד לעקרונות אלו (Payne, 1981; Schoemaker, 1981).

לעומת הניתוח הנורמטיבי, הניתוח תיאורי מתאר את ההחלטה כפי שהיא למעשה, על פי העדפות של אנשים, ולא דווקא כהחלטה המתחייבת מהשיקול הרציונאלי כפי "שצריכה" להיות (Kahneman & Tversky, 1984). בהשוואה לניבויי התיאוריות שהתבססו על הבחירה הרציונאלית (לדוגמה בתיאורית תוחלת התועלת), תיאורית האפשרויות (Prospect Theory) (Kahneman & Tversky, 1979) מציעה מסגרת חשיבה מקיפה יותר לצורך הבנת ההתנהגות האנושית בהתייחס לנטילת סיכונים וקבלת החלטות. בצורת ניתוח זה יש התייחסות למושג מרכזי הנקרא "מסגור" (framing), שפירושו מתייחס לתפיסה של מקבל ההחלטה את היחסים בין האפשרויות העומדות לבחירתו (גבע, 1994; Suleiman, 2007). מודל זה מציע כי אנשים מפרשים את הסיטואציה בהתבסס על מאפיינים סביבתיים אובייקטיביים וסובייקטיביים, אשר משפיעים על הערכת החלופות השונות בתהליכי קבלת החלטות. בהתבסס על התיאוריה הזו, התועלת המשוקללת לכל אלטרנטיבה מובילה לחוסר סימטריות בין ההיבטים האובייקטיביים של הסיטואציה לבין ההיבטים הסובייקטיביים של הסיטואציה. כלומר, אדם אשר חי בעוני נדרש לקבל החלטות אשר יכולות להישפט מבחינה אובייקטיבית כלא רציונאליות או לא אחראיות, למרות שקיימים, מתחת לפני השטח, מרכיבים רגשיים וסביבתיים אשר הכרתם והמודעות אליהם, יכולה לסייע בהבנת ההחלטה שהתקבלה (Ajzen, 1991; Bertrand, Mullainathan & Shafir, 2004). מחקרים שנעשו על השפעת המסגור, מצביעים על כך שאנשים נוטים לקבל החלטות באופן רגשי או אינטואיטיבי (De Martino, Kumaran, Seymour & Dolan, 2006; LeBoeuf, Shafir & O'Donoghue, 2000).

(Shah, Mullainathan & Shafir, 2012; Bayuk, 2010). מחקרים עדכניים שמתמקדים בהערכת סיכון מראים הכרה גדלה והולכת בכך שיש מספר דרכים להמשיג החלטות בעלות מרכיב של סיכון (Heilman, Crisan, Houser, Miclea, & Miu, 2010; Rayner, 1998; Slovic, 1987; Slovic, Finccane, Peters, & MacGregor, 2004, 2007). מסגרת חשיבה זו מתוארת כמקיפה יותר בהכללת אלמנטים סובייקטיביים כמרכיבים המשפיעים בקבלת ההחלטות במצבי סיכון וכוללת התייחסות להשפעתן של רגשות, מטאפורות ערכים וגורמים סובייקטיביים נוספים (Dewberry, Juanchich, & Narendran, 2013; Fishburn & Kochenberger, 1979; Heilman, Crisan, Houser, Miclea, & Miu, 2010; Hermalin & Isen, 2008; Kahneman & Tversky, 1979; Rayner, 1988).

2.1.2 קבלת החלטות כלכליות ועוני

עבודה חלוצית בתחום קבלת החלטות כלכליות ועוני נעשתה על ידי ברטנרד, מולינתן ושפיר (שפיר 2009; 2012; Mullainathan & Shafir, 2009; , Mullainathan & Shafir, 2004, 2006; Bertrand, Mullainathan & Shafir, 2004). התוצאה העיקרית של עבודות אלו הראתה כי קבלת החלטות כלכליות כמו כל התנהגות כלכלית, אינה תלויה רק במצב הכלכלי-חברתי של האדם אלא דווקא בהיקשר שבה היא מתרחשת. הטענות לחשיבות ההקשר החברתי עולות גם על ידי חוקרים נוספים (Spears, 2011; Jackson, Allum & Gaskell, 2006; Strauss, 2008), הגורסים כי לא ניתן להפריד את הקונטקסט וההקשר החברתי בקבלת החלטות, כי יש לעבור מרמת ניתוח של אינדיבידואל לרמות ניתוח של היקשרי, שכן החלק המדעי אינו נפרד מההקשר שבו ההחלטה מתקבלת על ידי האדם.

עבודתם של ברטנרד, מולינתן ושפיר (שפיר 2012; , ; Bertrand, Mullainathan & Shafir, 2004, 2006; Mullainathan & Shafir, 2009) הרחיבה את ההסתכלות על העוני, בכך שהראתה כיצד החלטות מסוימות מתקבלות עקב מצב של עוני ולא בשל תכונות אישיות של העניים. כלומר, להיקשר של עוני יש השפעה על קבלת ההחלטות היומיומית של אלו החיים בעוני. העדר מודעות בדבר הכוחות החיצוניים הפועלים בסיטואציה, עלולה למנוע את הבנתה של התמונה המלאה. לדבריהם, אלו החיים בעוני, עשויים להפגין את אותן חולשות וחסרונות בסיסיים בקבלת החלטות הקיימים בקרב אנשים החיים במצב סוציו-אקונומי בינוני-גבוה, אולם בהיקשר של עוני, אותן שגיאות עלולות להביא להשלכות חמורות על צרכיהם הבסיסיים. מעבר לכך, הם הסיקו כי עוני נגרם ומשומר על ידי מבנה חברתי, ואינו נגרם בעקבות היבטים קוגניטיביים של שיקול נכון או שגוי אשר מנחה את תהליך קבלת החלטות הכלכליות. חוקרים אחרים הסיקו כי העוני אף גורם לשרשרת תגובות, מעין לולאת משוב המחזקת ותורמת להנצחת העוני: העוני מייצר לחץ ולרגשות שליליים, המשפיעים על התפקוד הפסיכולוגי, שבתורו מכתוב קבלת החלטות לטווח הקצר, כך שאינו מאפשר לצאת מהעוני (Haushofer & Fehr, 2014).

2.2.2 קבלת החלטות כלכליות במצב של מחסור

הרחבת ההסתכלות על העוני כגורם המבנה את קבלת ההחלטות הכלכליות מתבססת על ההבנה כי עוני הוא מצב של מחסור (Shah, Mullainathan & Shafir, 2012). העוני בהגדרתו היסודית ביותר, הוא מצב

של מחסור באמצעים (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012) ומושג ה"מחסור" מתייחס למחסור במשאבים (Shah, Mullainathan & Shafir, 2012). במחקר שנעשה על המחסור הוסק כי מצב של מחסור יוצר צורת חשיבה המשנה את האופן שבו אנשים מסתכלים על בעיות ומקבלים החלטות. נקבע כי למחסור השפעות ישירות ועקיפות, השפעתו הישירה של המחסור היא מיקוד כל תשומת הלב בתחום שבו המחסור הכי בולט. השפעתו העקיפה של המחסור נובעת מההשפעה הישירה, שגורמת למיקוד בתחום המחסור וכתוצאה מכך מוזנחים תחומים אחרים (Shah, Mullainathan & Shafir, 2012). ההשפעה הישירה של מחסור המתבטאת במיקוד תשומת הלב של האדם ב"מחסור" אינה שייכת רק למצבי עוני (Radel & Clement-Guillotin, 2012; Shah, Mullainathan & Shafir, 2012). בהקשר של מצבי עוני, המחסור העיקרי הינו כסף, ולכן, סיטואציות בהן הכסף "חסר" לוכדות את תשומת הלב של העניים (Shah, Mullainathan & Shafir, 2012). בזמן שאנשים ניגשים לנהל את הוצאותיהם הכספיות, כאשר יש בידם מקורות כספיים מספיקים, הוצאות בסיסיות כגון דיור ומוצרי יסוד, מנוהלות יחסית בקלות, ואינן דורשות תשומת לב ממושכת של מחשבה. לעומת זאת, כאשר אין בידי המשפחה מקורות כספיים מספיקים, הוצאות כספיות בסיסיות הדרושות לחיי היום-יום דורשות את מלוא תשומת הלב בניסיון לפתור אותן (Chakravarti, 2006; Shah, Mullainathan & Shafir, 2012; Spears, 2011). התמודדותן של משפחות במצבי עוני מול השפעתו הישירה של המחסור בכסף, מובילה את המשפחות להתמודד עם השלכותיו העקיפות של המחסור: הזנחה של מוקדים אחרים, כתוצאה מההתמודדות הישירה עם המחסור שלוכדת את מלוא תשומת הלב והמשאבים האישיים. במקביל, המשאבים המיועדים לתחומים אחרים מתדלדלים, ותחומים אחרים בחיים מוזנחים או לא מטופלים (Mani, Mullainathan, Shafir, 2011; Zhao, 2013; Shah, Mullainathan & Shafir, 2012; Spears, 2011). מחסור, קיים בתחומים נוספים. דוגמא לכך היא מתחום העבודה, כאשר האדם נדרש לעמוד ברישמת יעדים ('מחסור ב'זמן'), האדם טרוד להספיק את היעד הקרוב תוך הזנחה בהווה של יעדים אחרים. השפעה נוספת של המחסור מתבטאת בחוויית 'הצמצום' הגורמת לאנשים לחוות מתח רב, למקד את תשומת הלב על תחומים שבהם המשאבים הם נדירים ביותר, מאחר ותשומת הלב מוגבלת, אותם אנשים יתקשו לשים לב להזדמנויות חשובות אחרות (Shah, Mullainathan & Shafir, 2012). כמו כן, נמצא כי לעיתים אדם החי בעוני משקיע זמן רב בדיון כלכלי בנושא טריוויאלי לעומת אדם אמיד יותר, כי סכומים קטנים הם השקעות "גדולות" עבורו (Chakravarti, 2006). בנוסף, נמצא כי בעלי משק בית עם הכנסה נמוכה פנויים פחות להתייחס לתחזוקה ביתית שוטפת כשהם עסוקים בהוצאות לוחצות יותר (Shah, Mullainathan & Shafir, 2012). ההשפעה הקוגניטיבית של עוררות של דאגות כלכליות דומה בהשוואתה להשפעות על תפקוד לאחר אובדן לילה שלם של שינה כשהפער התפקודי מגיע להבדל של 13 I.Q. (Mani et. al., 2013)) הנתונים שהוצגו מצביעים על נקודות מבט אחרת על אנשים החיים בעוני, אופן קבלת ההחלטות אינו נובע מתכונות מובנות, אלא משום שההקשר של העוני מטיל עומס ומפריע ליכולות הקוגניטיביות שלהם. ניתן לראות כי קבלת החלטה כלכלית בקרב עניים דורשת מאמץ והשקעה רבה בחישוב מדוקדק של סדר עדיפויות והתלבטויות. בנוסף, נמצא שקבוצת מיעוט בוחרת להיטמע בצורה מלאה או חלקית בחברת הרוב. אחוז ההיטמעות שלה משפיע כמובן על הבחירה לחיות כמו קבוצת הרוב להתלבש כמוה, לקנות כמוה ולהיראות כמוה. כל עוד חברת המיעוט נטמעת לחברת הרוב, אזי הנורמות שמיועדות לחברת הרוב יופנמו (Kar, Alcalay & Alex, 2001) לפיכך, קבלת

ההחלטות הכלכליות של אנשים החיים בעוני קשורה גם להשוואות הנעשות עם חברת הרוב, שאינה ענייה ומעמידות מולם אתגרים קשים יותר.

למרות התיאוריות המתייחסות לגורמי העוני והעבודה החלוצית של ברטנרד, מוליננתן ושפיר, (שפיר, 2012; Mullainathan & Shafir, 2009; Bertrand, Mullainathan, & Shafir, 2004, 2006), קיים עדיין פער בידע לגבי תהליכי קבלת ההחלטות כלכליות בקרב אנשים החיים בעוני. לא קיים מספיק ידע על המאפיינים של תהליכי קבלת החלטות בקרב אנשים החיים בעוני: מהם המרכיבים החשובים ביותר עבורם בקבלת ההחלטה? הידע קיים לא מתאר היבטים סובייקטיביים של קבלת ההחלטות, מהם המשמעויות והצידוקים להחלטותיהם? מהן ההשפעות של ההקשר החברתי, הניסיון המשמעויות והצידוקים על קבלת ההחלטות הכלכלית של אנשים שחיים בעוני? מחקר זה נועד להתמודד עם שאלות אלו.

2.ג. ההקשר החברתי כלכלי של המחקר

מאחר והמחקר יעשה בישראל פרק זה יתמקד בהגדרת העוני בישראל ובשינויים שהגדרה זו עברה במשך השנים וכן בתיאור הקבוצות המוגדרות כעניות ביותר: החרדים וערביי ישראל.

בהתייחסות לעוני בישראל, תפיסות העוני נושאות אופי דינמי ומשתנה, מאחר ותפיסות אלו קשורות בדילמה כיצד לקבוע את מדיניות הרווחה בחלוקת העושר והמשאבים (דורון, 1987; סטריאר, 2007). בשנים הראשונות לאחר קום המדינה, שלטה הגישה הרואה בבעיית עוני תוצאה של "כור היתוך" ומחסור כללי במשאבים (סטריאר, 2007). גישה זו אומרת כי קיים בישראל עוני, אבל לא תרבות עוני. למצדדים בגישה זו, העניים בישראל הם קורבנות של קיפוח חברתי, ואינם מאופיינים בתרבות עוני כגון חוסר הזדהות עם הקהילה המדינית, וחוסר מנהיגות שכונתית (ינוב, שגיא ויפה, 1978; קרומר נבו, 2015). לפיכך, הגישה השלטת באותם ימים תמכה בצעדים מבניים של חקיקה ומיסוי לצורך תיקון אי השוויון. אולם, משנות ה-80, עם התפתחות גישות ניאולברליות נחצתה החברה הישראלית ביחסה לשאלת העוני (סטריאר, 2007), ובמקביל התקיים ויכוח אידיאולוגי וכלכלי בין זרמים פוליטיים בנוגע למדיניות הרווחה: תמיכה אוניברסאלית או תמיכה סלקטיבית (דורון, 1987).

בישראל מוגדר קו העוני על פי הגישה היחסית. כלומר, משפחה נחשבת לענייה, אם ההכנסה נטו לנפש במשפחה נמוכה ממחצית ההכנסה החציונית במשקי בית (אנדבלד, 2012; גוטליב, 2007, 2008). מאחר וקו העוני מתבסס על יחסיות והשוואה לרמת החיים הכללית, הוא משתנה בהתאם לאוריינטציות הפוליטיות של קובעי המדיניות הכלכלית-חברתית. כמו כן, דרכי החישוב והקביעה של קו העוני גם הם מהווים רקע לחוסר הסכמות רבות בין קובעי המדיניות שנובעות לא פעם מתפיסות חברתיות-כלכליות (Ravallion, 1998). מאחר ומחקר זה יעשה בישראל ויבדוק אוכלוסייה ישראלית, קו העוני הוגדר בהתאם לזה של המוסד לביטוח לאומי בשנה הספיציפית בה נאספו הנתונים (2017-2018). מתוך פרסום של דו"ח פני החברה בישראל של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-2009 עולה, כי בישראל עלה שיעור האוכלוסייה הנמצאת בסיכון לעוני עלה מ-26% ב-2001 ל-30% ב-2007, בשעה שבמדינות האיחוד האירופי השיעור נותר יציב על רמה של 16% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה,

2009). לפי דו"ח ממדי העוני בישראל של המוסד לביטוח לאומי (המוסד לביטוח לאומי, 2014) נמצא כי, בשנת 2013 עמדה תחולת העוני של משפחות על 18.6% שהן 432,600 אלף משפחות, שבהן חיו 1,658,200 נפשות, בתוכן 756,900 ילדים. תחולת העוני לפי הכנסה כלכלית, שמקורה בכוחות השוק (הכנסה מעבודה, מפנסיה ומהון), הגיעה ב-2013 ל-28% מהמשפחות החיות בישראל. בעקבות התערבות הממשלה באמצעות הקצבאות והמיסוי הישיר חולצו מעוני 34% ממשפחות אלו. כשבדקים את הרכב אוכלוסיית העניים בישראל ניתן לראות שהסקטורים המייצגים את שכבת העניים בישראל, הם בעיקר אלו שאחוז המשתתפים שלהם בשוק העבודה הוא הנמוך ביותר: החרדים והערבים, עם שיעורי תעסוקה של 45%-ו-46% בהתאמה.

2.1.1. עוני בחברה החרדית

בקרב אוכלוסיית החרדים, נמצא שב-2012 61% מהמשפחות החרדיות בישראל חיו בעוני. מדובר ב-51,700 משפחות חרדיות, שחלקם מכלל המשפחות בישראל החיות בעוני הוא 11.8% (המוסד לביטוח לאומי, 2013). ניתן לראות שהגורמים לעוני בחברה החרדית בישראל יכולים להיות מוסברים הן על ידי סיבות מבניות והן על ידי סיבות הקשורות לאופי התרבותי של החברה החרדית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2004; כהן, 2005). אחת הסיבות ניתן להגדירה כבחירה והיא קשורה לאי יציאתם של רבים מתוך האוכלוסייה לעבודה. החברה החרדית מעריכה במידה רבה את אלו העוסקים בתורה לעומת ההערכה הנמוכה יותר הניתנת לאלו שאינם מקדישים את רוב זמנם ללמידה ובמקום זאת דואגים לפרנסתם. בנוסף, מקדשת החברה החרדית את הצניעות, הרוחניות ואת העתיד לבוא על פני הגשמי והחומרי, דבר שהוביל דורות רבים בנתיבי העוני (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012).

הסיבה השנייה לעוני הרב בחברה החרדית יכולה להיות מוסברת במושגים מבניים (structural), ומתייחסת למדיניות הכלכלית של ממשלות ישראל שמאפשרת מאז הקמת המדינה את ההסדר של "תורתו אומנותו" המחייב את האברך ללמוד בישיבה לפחות 45 שעות בשבוע לצורך דחיית שירות הצבאי. האברך זוכה לתקצוב לימודיו מטעם המדינה ונהנה מתמיכת עמותות וארגוני צדקה. הדבר מהווה כעין "חסם מובנה" מפני היציאה לעבודה (Shalgi, 2009). במקביל, במידה ואנשים מתוך החברה החרדית מחליטים להפסיק את לימודיהם ולצאת לשוק העבודה, רובם חסרי כישורים מקצועיים ולפיכך, משתכרים שכר מינימום או נמוך, שיוצרים תחושה כי ההשתתפות בתעסוקה איננה כדאית (המוסד לביטוח לאומי, 2013).

במשפחות חרדיות הגבר לרוב אינו עובד, והאישה בדרך כלל מועסקת במשרה חלקית או בתחומי ההוראה והסיעוד, שאינם מתגמלים כראוי (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012). גורם נוסף המשפיע על שיעור התעסוקה אצל החרדים וכלל האוכלוסייה, הוא רמת ההשכלה. מדוח הלמ"ס על פני החברה בישראל ב-2012, עלה כי בקרב הגברים החרדים שיעור התעסוקה עולה ככל שעולה רמת ההשכלה, ו-80% מתוך חרדים בעלי תעודה אקדמית משתייכים למעגל התעסוקה. לעומת שיעורי תעסוקה של 35%, מתוך חרדים בעלי השכלה נמוכה (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012); הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012). את מקומה החשוב של ההשכלה למעגל התעסוקה ניתן לראות גם בעובדה שהצמיחה הכלכלית בשנים האחרונות הועילה בעיקר לדרג העליון של החברה. לדוגמא, בין 2004-2006

הייתה ירידה בשיעורי אבטלה מ-10.5% ל-7.7%, אך זה בעיקר בקרב עובדים בעלי השכלה גבוהה (Shalgi, 2009), בעוד שבקרב עובדים עם השכלה נמוכה שיעור האבטלה הוא- 15%. בנוסף, קיים קשר בין רמת השכלה לרמת החיים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012). בשנת 2013 נמצא כי, חלקם של בעלי השכלה נמוכה מתוך אוכלוסיית העניים הוא גבוה יחסית לעומת חלקם באוכלוסיית ישראל. חלקם של בעלי השכלה של עד 12 שנות לימוד באוכלוסייה היו 46%, וחלקם מתוך האוכלוסייה הענייה הוא 63%. לעומת זה, חלקם של בעלי השכלה של 13 שנות לימוד ויותר באוכלוסייה עמד על 54%, אך חלקם מתוך האוכלוסייה הענייה עמד על 37% (המוסד לביטוח לאומי, 2013). גם בקרב החרדים רמת ההשכלה מצמצת את שיעורי העוני, משפחות שבהן ראש משק הבית למד לתואר אקדמי, נרשמה רמת העוני הנמוכה ביותר (גוטליב, 2007). נוסף, שבשנת 2011, שיעור הגברים החרדים שהיו בעלי השכלה של תעודה על תיכונית או אקדמית עמד על 29% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012).

יחד עם זאת חשוב לציין שהשתייכות למעגל התעסוקה אינה בהכרח מחלצת ממצבי עוני (Shalgi, 2009). ב-2013 54% מהעניים היו משפחות עובדות (עם מפרנס אחד או יותר). גם שני בני זוג העובדים במשרה מלאה בשכר מינימום (או שכר ממוצע באחד מהם) יוכלו להיחלץ מעוני רק אם יש פחות מ-4 ילדים במשק הבית (המוסד לביטוח לאומי, 2014). באשר לאלו, קיצוצים בתקציבים השונים שניתנו למשפחות מרובות ילדים עם הכנסה נמוכה, הובילו להחמרה במצב הכלכלי של משפחות אלו (Shalgi, 2009). החרדים מאופיינים בשיעור ילודה מהגבוהים בעולם, של 6.5 ילדים לאם, בהשוואה לשיעור של הממוצע הארצי של 2.8 ילדים (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012).

2.ג.2. עוני בחברה הערבית בישראל

תחולת העוני בקרב משפחות הערבית ישראליות בשנת 2015 עמדה על כ- 53.3%. מתוך נתוני הלמ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017) האוכלוסייה הפלסטינית בישראל מהווה כ-38.1 אחוזים מסך המשפחות העניות. אחוז זה גבוה ממה שנמצא ב 2014 בה 52.6% מהאוכלוסייה הערבית הייתה ענייה (אנדבלד גוטליב והלר, 2014; לוי, 2014; המוסד לביטוח לאומי, 2016). החברה הערבית בישראל הינה מיעוט אתני לאומי, מהווים כשני מיליון איש (1,757,000), למרות זאת השפעתה על הכלכלה הישראלית נמוכה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017) שיעור השתתפות הערבים בישראל בשוק העבודה נמוך משאר אוכלוסיית ישראל והוא מהנמוכים בעולם. המצב בעייתי באופן מיוחד מנקודת הראות של צדק חלוקתי ושל צמיחה כלכלית של האוכלוסייה הערבית בישראל, שכן בין החברה היהודית לערבית בישראל ישנם פערים אדירים (אמין, 2009; גרא וכהן, 2001; ישיב וקלינר-קסיר, 2013; Mahajna, Benzion, Bogaire, & Shavit, 2008; 2009). השפעת הקצבאות הממשלתיות אמנם מסייעות בהפחתת העוני בחברה הערבית בישראל, אולם הן לא מגיעות עד כדי חילוץ מעל קו העוני, בין היתר בגין המרחק הגדול יחסית של הכנסותיהן של המשפחות הערביות העניות מקו העוני.

העוני בחברה הערבית הישראלית נובע מהגורמים הבאים: (1) המיעוט הערבי בישראל נחשב מתחילת קיומה של מדינת ישראל כמיעוט עוין ומסוכן ביטחוני, דבר זה מונע מרבים מהחברה הישראלית את האפשרות להשתלב במפעלים רבים הקשורים למערכות הביטחון (סמוחה, 2001). במשך השנים יצרה המדיניות הישראלית מצב של תלות מוחלטת של האוכלוסייה הערבית בממשל הישראלי ובחסדיהם של

פקידי הממשל המטפלים בענייניו. מדיניות זו הביאה להגדלת הפערים בין החברה הערבית בישראל והחברה היהודית שנקודת הזינוק שלהם לא הייתה שווה מלכתחילה (אחיטוב, בךדוד, לוי-אפשטיין ושוטייר, 2004; ג'בארין, 2007, 2010; חידר, 2005; עואד, 1998, 2009; פרימן, דאר סייף ובן-זכרי, 1995).

2) רובה של האוכלוסייה הערבית בישראל הייתה כפרית-חקלאית עוד לפני הקמת המדינה ובשנים הראשונות לקיומה. מדיניות של הפקעת קרקעות מצד ממשלות ישראל הביאו לכך ששטחי הקרקע לעיבוד חקלאי שבידי המועסקים הערבים הלכו והצטמצמו במהלך השנים ולכן הם נאלצו לחפש אחר אפיקים חלופיים לפרנסה. מאחר וחלק גדול מהאוכלוסייה לא הייתה בעלת מקצוע אלטרנטיבי לחקלאות ההשתלבות הייתה במקומות עבודה בהם השכר היה נמוך ביותר (אנדבלד ואחרים, 2014; לוי, 2014; המוסד לביטוח לאומי, 2016).

3) נמצא כי השכר הממוצע בחברה הערבית בישראל נמוך בהשוואה לחברה היהודית, וייתכן כי זה אחד הגורמים לשיעור הגבוה של משפחות פלסטיניות ישראליות שנמצאות מתחת לקו העוני. ממוצע ההכנסה לשכיר ערבי נמוך כמעט ב-40% מן הממוצע לשכיר יהודי (פורום קיסריה, 2010; המכון הישראלי לדמוקרטיה 2015).

4) רוב האוכלוסייה הערבית בישראל מתרכזת בפריפריה ובעיקר ביישובים קטנים, בהם התנאים הכלכליים והזדמנויות ההשכלה וההכשרה המקצועית מוגבלים, גם לערבים וגם ליהודים. אולם בעוד האוכלוסייה היהודית בשולי הארץ זוכה להקצאה מפצה של משאבים במסגרת מדיניות הממשלה, אין הדבר כך לגבי האוכלוסייה הערבית (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015). לפיכך, נאלצים הערבים בישראל, להיות גמישים מבחינת גובה שכר ותנאי עבודה. הם חשופים בפני פיטורים ולרובם אין מקורות כלכליים שיוכלו לשמש כחבל הצלה במקרה של פיטורין תחושות העובד הפלסטיני בישראל, שרוב הוא המפרנס היחיד, שנותר ללא מקורות פרנסה, הן תחושות קשות ומעמידות משפחות פלסטיניות בישראל רבות בלחץ אדיר להתפרנס במציאות קשוחה כלכלית ותחרותית מאוד (Abu-Saad, 2016).

5) היזמות העסקית בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל היא כנראה תוצאה של שילוב תנאים תרבותיים פנימיים ותנאים מוסדיים וכלכליים חיצוניים, אשר חוברים ובולמים את המוכנות והיכולת היישומית של יזמים פלסטינים פוטנציאליים (אחיטוב, בך-דוד, לוי-אפשטיין ושוטייר, 2004).

6) התופעה שבה רק אחד מבני הזוג מפרנס נפוצה יותר בחברה הפלסטינית בישראל לעומת כלל האוכלוסייה (פורום קיסריה, 2010; המכון הישראלי לדמוקרטיה 2015).

7) הנתונים לגבי רמת האבטלה הפורמאלית מראים שיעור אבטלה גבוה יחסית (4.6%) הדבר נובע מהגורמים שצוינו בסעיפים הקודמים. אך מעבר לאבטלה הפורמאלית חוקרים וכלכלנים ערבים מעריכים כי היקף האבטלה הבלתי פורמאלית ביישובים הערביים גדול הרבה יותר. המונח "אבטלה בלתי פורמאלית" מתייחס לכך שמועסקים ערבים רבים התייאשו מניסיונותיהם למצוא עבודה, אם בשל מחסור בהזדמנויות תעסוקה הולמות במקום מגוריהם או מחסור בהזדמנויות תעסוקה ההולמות את רמת השכלתם, ואם בשל יחס מפלה מצד מעסיקים (המכון הישראלי לדמוקרטיה 2016)

8. למרות הירידה בשיעורי הילודה בקרב החברה הערבית בישראל בעשר השנים האחרונות עדיין בחלק גדול בה שיעור הילודה גבוה (נמצא שגורם זה הוא אחד הגורמים המשפיעים על העוני גם בחברה החרדית בישראל),

חשוב לציין שלמרות היותה של האוכלוסייה הפלסטינית בין האוכלוסיות העניות בישראל חלים בה שינויים. שינויים אלו נובעים בחלקם מהתגברות המודעות הפוליטית-חברתית ביחס לזכויות האזרחיות. בעקבות זאת, גבר לחץ החברה הפלסטינית על השלטונות בדרישה לשנות את המצב הקיים באופן בסיסי במטרה ליצור פיתוח כלכלי ביישובים הפלסטינים בישראל (עואד, 1998, 2009).

לסיכום, החברה הפלסטינית במדינת ישראל היא בין הקבוצות העניות במדינת ישראל. הדבר נובע מסיבות חיצוניות הקשורות למבנה החברתי- כלכלי של המדינה ולמקומה של החברה הפלסטינית במבנה זה, וכן מסיבות פנימיות הקשורות לתכונות החברתיות תרבותיות המאפיינות חברה זו.

2.2. שאלות המחקר

בהתבסס על הסקירה התיאורטית מחקר זה בא לבדוק את הנושאים הבאים:

נושאים שייבדקו במתודה הכמותית:

כיצד אנשים החיים בעוני מקבלים החלטות כלכליות? האם בהחלטות אלו הם נוטלים סיכונים כלכליים בכך שלא מתייחסים לתוצאות עתידיות של החלטתם? האם אנשים שחיים בעוני חושבים כי אנשים במצבים כלכליים טובים יותר מהם (למשל בני משפחה, חברים או ישראלים באופן כללי) מבקרים אותם על ההחלטות הכלכליות שהם מקבלים?

באופן ספציפי יותר **השערות המחקר** הן:

- 1) יהיה קשר חיובי בין רמת העוני האובייקטיבית לבין התפיסה הסובייקטיבית של עוני.
- 2) אנשים החיים בעוני יטו לקחת סיכון כלכלי בהתמודדות עם מצוקות כלכליות.
- 3) אנשים החיים בעוני יטו לקחת סיכון כלכלי תוך עבירה על החוק בהתמודדות עם מצוקות כלכליות.
- 4) אנשים החיים בעוני יתפסו קבלה חברתית נמוכה לנכונותם לקחת סיכון כלכלי, ולהעדפותיהם הכלכליות.
- 5) אנשים החיים בעוני ידרגו את הצרכים הבסיסיים כראשונים במדרג הקדימויות בהווה, ויתנו קדימות גבוהה יותר לצרכים של חברה ופנאי במידה ומצבם הכלכלי היה טוב יותר.

נושאים שייבדקו במתודה האיכותנית:

1) כיצד ההיבט הסובייקטיבי של עוני בא לידי ביטוי אצל אנשים החיים בעוני אובייקטיבי (מתחת או על קו העוני).

2) כיצד אנשים החיים במצב של עוני מקבלים החלטות כלכליות: מה השיקולים המנחים אותם? אלו התלבטויות וקשיים עומדים בפניהם בקבלת ההחלטה? כיצד הם מתמודדים עם התלבטויות אלו? מהם

הצידוקים אותם הם נותנים להחלטות שקיבלו? מה המשמעות הניתנת לכל תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות?

3. כיצד ההקשר חברתי לגבי עוני בא לידי ביטוי, בתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של אלו החיים בעוני.

שאלות אלו תחקרנה בקרב שלוש קבוצות לחוד (יהודים חילונים-מסורתיים ודתיים, חרדים וערבים).

3. השיטה

3.א. שיטת המחקר הכמותית

3.א.1. המדגם

השתתפו במחקר 630 אנשים בוגרים מן החברה בישראל שהכנסת משפחתם היא על קו העוני או מתחתיו. גודל המדגם הוא של 410 משתתפים ונקבע בהתאם לרמת המובהקות של 0.05%, לעצמת המבחן של 90% וגודל אפקט רצוי (Cohen, 1992). לוח 1 מציג את מאפייני הרקע של המשתתפים. גילאי המשתתפים היו . מבין המשתתפים היו 410 יהודים (חילוניים. מסורתיים. דתיים לא חרדים), 150 ערבים, ו- 70 יהודים חרדיים. מקרב הערבים 120 מוסלמים, 15 נוצרים, ו- 15 דרוזים. מן הלוח ניתן לראות כי מבין משתתפי המחקר כ- 65% הן נשים, מעט פחות באופן יחסי בקרב האוכלוסייה היהודית החרדית. גיל המשתתפים הינו בממוצע כ-40 שנים (חציון = 38 שנים), ללא הבדל מובהק בין הקבוצות. רוב המשתתפים נשואים או חיים עם בן/בת זוג, במידה הרבה ביותר בקרב המשתתפים החרדיים (87%), מעט פחות מכך בקרב המשתתפים הערבים (77%), ופחות מכך בקרב שאר המשתתפים היהודים (64%), הבדל אשר נמצא מובהק. למשתתפי המחקר עד 13 ילדים: קרוב ל-5 ילדים בממוצע בקרב המשתתפים החרדיים, כ- 3.5 ילדים בממוצע בקרב המשתתפים הערבים, וכ- 2.3 ילדים בממוצע בקרב שאר המשתתפים היהודים, הבדל אשר נמצא מובהק. הבדלים מובהקים אף נמצאו עבור מספר הנפשות בבית ומספר הילדים בבית. בקרב המשתתפים החרדיים דווח על כ-6 נפשות בבית בממוצע, מהן כ-4 ילדים, בקרב המשתתפים הערבים דווח על כ-5 נפשות בבית, מהן כ-3 ילדים, ובקרב שאר המשתתפים היהודים דווח על קרוב ל-4 נפשות בבית, מהן כ-2 ילדים. בהתאמה, נמצאה צפיפות הדיור שונה באופן מובהק בין הקבוצות. בקרב המשתתפים החרדיים דווח על כ-2 נפשות לחדר בממוצע, בקרב המשתתפים הערבים דווח על כ-1.5 נפשות לחדר בממוצע, ובקרב שאר המשתתפים היהודים דווח על כ-1 נפשות לחדר בממוצע. מרבית המשתתפים היהודים שאינם חרדיים הם חילוניים (כ- 69%), ורוב האחרים בקבוצה זו הם מסורתיים (כ-26%). רוב המשתתפים הערבים דתיים (74%). הבדלים מובהקים נמצאו בהשכלת המשתתפים בין הקבוצות. כ-60% מבין המשתתפים היהודים החילוניים/מסורתיים דיווחו על השכלה תיכונית (עם וללא בגרות), ויתרתם על השכלה על-תיכונית ואקדמית (כ-26%). לעומתם, כ- 40% מקרב המשתתפים הערבים דיווחו על השכלה למטה מתיכונית, ומרבית האחרים על השכלה תיכונית ללא תעודת בגרות (כ-35%). קרוב למחצית מקרב המשתתפים היהודים החרדיים דיווחו על השכלה על תיכונית ואקדמית (ישיבות ואולפנות 47%), ויתרתם בעיקר על השכלה תיכונית (כ-43%). כ-64% מבין המשתתפים היהודים החילוניים/ מסורתיים מתגוררים בדירות שכורות, והשאר בעיקר בדירות השייכות להם (22%). לעומתם, כ- 63% מקרב המשתתפים הערבים מתגוררים בדירות השייכות להם, והשאר בשכירות (כ-18%) או בדירות השייכות למשפחה (כ-18%). כ-54% מקרב המשתתפים היהודים החרדיים דיווחו כי הם מתגוררים בדירות השייכות להם, והשאר בעיקר בשכירות (כ-39%). הבדל זה נמצא מובהק. כ-31% מן המשתתפים היהודים החילוניים/ מסורתיים מועסקים באופן מלא, וכמחצית באופן חלקי (כ-53%). לעומתם, קרוב למחצית מן המשתתפים הערבים אינם מועסקים (כ-47%), וכשליש מועסקים באופן חלקי (כ-31%). כ-41% מן

המשתתפים היהודים החרדיים מועסקים באופן מלא, ואחוז דומה אינם מועסקים (כ-41%). אף הבדל זה נמצא מובהק.

42.2% מהמשתתפים היהודים (חילונים, מסורתיים וחרדים) גרו במחוז חיפה והצפון, 32.4% גרו במחוז תל אביב והמרכז, 25.3% גרו במחוז הדרום. 80% מהמשתתפים מהחברה הערבית גרו במחוז חיפה והצפון ו-20% במשולש. אל המשתתפים הגענו דרך לשכות הרווחה, מרכזי עוצמה וכן בשיטת "כדור שלג". לוח מספר 1 מציג את הנתונים הסוציו-דמוגרפיים של המשתתפים.

לוח 1 : נתונים הסוציו-דמוגרפיים של המשתתפים (N= 630)

הבדל $F(2, 627)$ (η^2)	יהודים חרדים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		
	M (SD)	M (SD)	M (SD)	ערכים	
1.68 (.005)	38.17 (10.67)	40.63 (6.91)	40.49 (11.06)	(21-69)	גיל
84.87*** (.213)	6.00 (2.73)	5.15 (1.32)	3.80 (1.35)	(1-15)	מספר נפשות בבית
96.65*** (.236)	4.69 (2.84)	3.55 (1.32)	2.27 (1.24)	(0-13)	מספר ילדים
86.30*** (.216)	4.07 (2.69)	3.35 (1.17)	1.99 (1.31)	(0-13)	מספר ילדים בבית
42.00*** (.118)	1.81 (1.20)	1.49 (0.62)	1.15 (0.48)	(0.25-10)	צפיפות דיור (נפשות לחדר)
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(2) = 7.42^*$	34 (48.6)	54 (36.0)	131 (32.0)	זכר	מין
	36 (51.4)	96 (64.0)	279 (68.0)	נקבה	
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(6) = 50.19^{***}$	61 (87.1)	115 (76.7)	263 (64.1)	נשוי/ עם בן זוג	מצב משפחתי
	8 (11.4)	25 (16.7)	86 (21.0)	פרוד / גרוש	
	1 (1.4)	---	55 (13.4)	רווק	
	---	10 (6.7)	6 (1.5)	אלמן	

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 1 (המשך): נתונים הסוציו-דמוגרפיים של המשתתפים (N= 630)

הבדל $F(2, 627)$ (η^2)	יהודים חרדים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(2) = 11.85^{**}$	59 (84.3)		260 (63.4)	ישראל	ארץ לידה
	8 (11.4)		120 (29.3)	חבר העמים	
	3 (4.3)		30 (7.3)	אסיה אפריקה	
$\chi^2(3) = 90.76^{***}$	31 (44.3)		32 (7.8)	ישראל	ארץ לידה אב
	4 (5.7)		206 (50.2)	חבר העמים	
	31 (44.3)		163 (39.8)	אסיה אפריקה	
	4 (5.7)		9 (2.2)	אירופה אמריקה	
---	70 (100.0)	10 (6.7)	---	מאד דתי (חרדי)	מידת דתיות
	---	111 (74.0)	21 (5.1)	דתי	
	---	24 (16.0)	105 (25.6)	מסורתי	
	---	5 (3.3)	284 (69.3)	חילוני	
$\chi^2(6) = 80.99^{***}$	6 (9.7)	61 (40.7)	52 (12.7)	יסודית	השכלה
	16 (25.8)	53 (35.3)	153 (37.3)	תיכונית ללא בגרות	
	11 (17.7)	19 (12.7)	99 (24.1)	תיכונית עם בגרות	
	29 (46.8)	17 (11.3)	106 (25.9)	על תיכונית ואקדמית	

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 1 (המשך) : נתונים הסוציו-דמוגרפיים של המשתתפים (N= 630)

הבדל $F(2, 627)$ (η^2)	יהודים חרדים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(6) =$ 161.40***	36 (53.7)	91 (63.2)	90 (22.0)	פרטית	דירת המגורים
	26 (38.8)	27 (18.8)	262 (63.9)	בשכירות	
	3 (4.5)	26 (18.1)	12 (2.9)	של המשפחה	
	2 (3.0)	---	46 (11.2)	דיוור ציבורי	
$\chi^2(4) =$ 73.00***	24 (40.7)	33 (22.0)	129 (31.5)	תעסוקה מלאה	מצב תעסוקתי
	11 (18.6)	47 (31.3)	216 (52.7)	תעסוקה חלקית	
	24 (40.7)	70 (46.7)	65 (15.9)	מובטל	

$p < .05$, $**p < .01$, $***p < .001$

2.א.3. משתנים וכלים

(השאלון מוצג בנספח 2.א השאלון בערבית בנספח 2.ב)

- 1.שאלון דמוגרפי:** בשאלון זה נאספו פרטים לגבי מין המשתתף, גיל, מצב משפחתי, מספר ילדים וגילאיהם, מספר האנשים הגרים בבית, ארץ לידה, מידת דתיות, רמת השכלה, מצב תעסוקתי, מקורות הכנסה, רמת הכנסה.
- 2.תחושת עוני סובייקטיבית:** המשתתפים נשאלו שאלה ישירה: 'האם אתה תופס/ת את המצב הכלכלי של משפחתך כמצב של עוני?' (1) כן (0) לא.
- 3.שאלון קבלת החלטות כלכליות:** שאלון זה חובר על ידי מחברי המחקר. השאלון מחולק לשלושה חלקים. **החלק הראשון** בודק את אופי ההחלטות הכלכליות המתקבלות על ידי האנשים החיים בעוני אשר מבוססות על סיפוק מידי תוך התעלמות של מסיכון או מחסור עתידי, השאלון כולל חמישה פריטים. הפריטים צוייננו כ- 1=נטילת סיכון, 0=אי נטילת סיכון. להלן דוגמא לפריט המציג מצב של סיכון כלכלי: "ילדתך מתלוננת שהיא לא רוצה ללכת לבית הספר בגלל שכל הבגדים שלה לא אופנתיים וכי כל החברים והחברות שלה יצחקו עליה. אתה, כהורה, לא רוצה לגרום לה למבוכה, אבל מנגד לא יכול להרשות לקנות לה בגדים חדשים. זאת מכיוון שאתה יודע שאם תוציא את הסכום הזה לא תוכל לשלם את חשבון החשמל, דבר שיכול להוביל לניתוק החשמל. איזו אחת מהאפשרויות הבאות תבחר? 1. תקנה לה בגדים אופנתיים כדי שתהיה מרוצה 2. לא תקנה לבתך בגדים חדשים, למרות שאתה יודע שבתך תכעס מאוד. ניתוח גורמים אשר נערך לתשובות המשתתפים לפריטים אלה העלה כי הם

מרכיבים גורם אחד ($Eigenvalue = 1.58$) המסביר 31.60% מן השונות במדד. לפיכך, הורכב ציון כולל מסכומם, הנע בין 0 לבין 5. ציון גבוה יותר משמעו נטילת סיכון רבה יותר.

החלק השני של השאלון מורכב משישה פריטים וכולל אפשרויות להעדפות כלכליות עבור הפרט והמשפחה. השאלון פותח לצורך מחקר זה, תוך התבססות על מתודולוגיה שבה עשו שימוש ברטנרד, מוליינתן ושפיר (שפיר, 2012; Mullainathan & 2004, 2006; Bertrand, Mullainathan, & Shafir, 2009; Shafir, 2009). הפריטים מתארים מצבים מגוונים של סיכונים כלכליים, המכילים כל אחד שתי אלטרנטיבות, בעלות תועלת שונה. המשתתפים נדרשים לבחור אחת משתי האפשרויות. הדוגמאות מבוססות על תמות שעלו במחקר פעולה עם אנשים החיים בעוני (Shamai, 2018). להלן דוגמא לפריט של העדפה כלכלית: "מעבר לעבודתך הרגילה, התחלת לעבוד בעבודה נוספת פעם בשבוע, אשר מכניסה מעט מאוד, אבל היא מכניסה סכום שמספיק לקנות איתו כרטיס למשחק כדורגל. כדורגל זה אחד מהדברים בחייך שגורמים לך להנאה. עם זאת, באותו סכום ניתן יהיה לשלוח את בנך לאימון כדורגל, דבר שהוא מאוד רוצה. באיזו אחת מהאפשרויות תבחר? 1. תשתמש בכסף כדי ללכת למשחק כדורגל, כי זו הרי הסיבה שהתחלת עבודה שנייה. 2. תשתמש בכסף לאימון של בנך, דבר שישפר את המצב החברתי שלו ואת הביטחון העצמי שלו. בוצע תיקוף תוכן לאוכלוסיה היהודית הכללית על ידי נשים החיות בעוני שהשתתפו במחקר הפעולה שזכר לעיל. חלק זה של השאלון שימש כבסיס לבחינת התפיסה של המשתתפים אודות ההקשר החברתי של קבלת החלטות כלכליות.

החלק השלישי של השאלון מורכב משלוש שאלות המתארות מצבים של מעבר על החוק לצורך שיפור המצב הכלכלי: חיבור פיראטי לחשמל באמצעות שכן, עבודה ללא דיווח לרשויות, חיבור פיראטי למים. שאלות אלו נתגלו בהליך תיקוף התוכן אשר נעשה על ידי צוות המחקר. ציינון התשובות לשאלות אלה בוצע בסקלה של 1- שמירה מוחלטת על החוק, עד 5- מעבר ודאי על החוק. ניתוח גורמים אשר נערך לתשובות המשתתפים לפריטים אלה העלה כי הם מרכיבים גורם אחד ($Eigenvalue = 1.51$) המסביר 50.34% מן השונות במדד. לפיכך, הורכב ציון כולל על ידי מיצוע הפריטים, הנע בין 1 לבין 5. ציון גבוה יותר מייצג נכונות רבה יותר לעבור על החוק.

4. שאלון תפיסה של ההקשר החברתי של קבלת ההחלטות הכלכליות: שאלון זה מבוסס על המצבים אשר תוארו בכלי לקבלת החלטות כלכליות. המשתתפים נתבקשו להעריך באיזו מידה חברי משפחה אחרים, חברים ואנשים בסביבה יסכימו עם ההחלטה שקיבלו (1 לא מסכים עד 4 מסכים מאד) ובאיזו מידה היו גורמים אלה מקבלים החלטה דומה לו היו במצבו של הנשאל (1 החלטה שונה לחלוטין עד 4 החלטה זהה לחלוטין). לדוגמא: ילדיך מבקשים מדי פעם לקנות שווארמה או פיצה מחוץ לבית. בעקבות המצב הכלכלי זוהי הוצאה שעלולה לפגוע בתקציב המועט שהועדתם לקניית מזון. באיזו אחת מהאפשרויות תבחר? 1. תקנה להם על חשבון הצרכים הקיומיים הבסיסיים ביותר לכל בני המשפחה. 2. לא תקנה פיצה ושוארמה כדי לנצל את הכסף לקניית המזון לכל המשפחה, למרות שאתה יודע שתאכזב את הילדים. בהמשך התבקש המשתתף לענות על שש שאלות: 1. באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים\אחים) 2. באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת? 3. באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת? 4. באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך? (הכוונה להורים\אחים) 5. באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה

להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך: 6. באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה כלכלית דומה לשלך (מצב של עוני)? בניית משתנה ההקשר החברתי של נטילת הסיכון: הוגדרו שלושה מדדים של תמיכה בהחלטה הסיכונית: תמיכת המשפחה המורחבת ($\alpha = .50$), תמיכת חברים ($\alpha = .47$), תמיכת אנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו בעוני ($\alpha = .62$). כל אחד מהם הינו ממוצע עבור חמשת המצבים, בסקלה 1 (לא מסכימים) עד 4 (מסכימים מאד).

הוגדרו שלושה מדדים של דימיון בקבלת ההחלטה: על ידי המשפחה המורחבת ($\alpha = .58$), על ידי חברים ($\alpha = .64$), ועל ידי אנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו בעוני ($\alpha = .54$). כל אחד מהם הינו ממוצע עבור חמשת המצבים, בסקלה 1 (החלטה שונה לחלוטין) עד 4 (החלטה זהה לחלוטין).

נערך ניתוח גורמים לשישה מדדים אלו ונמצאו שני גורמים המסבירים 73.78% מן השונות במדד. הגורם הראשון ($\text{Eigenvalue} = 2.95$, 49.21% מן השונות) מכיל את כלל ארבעת המדדים העוסקים במשפחה המורחבת ובחברים (טעינויות 0.65 עד 0.90), ואילו הגורם השני ($\text{Eigenvalue} = 1.47$, 24.57% מן השונות) מכיל את שני המדדים העוסקים באנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו בעוני (טעינויות 0.87 ו-0.88). עקיבויות פנימיות לשני הגורמים נמצאו טובות: לגורם הראשון $\alpha = .82$, ולגורם השני: $\alpha = .73$. לפיכך הוגדרו שני ציונים להקשר החברתי לנטילת סיכון: קבלה על ידי משפחה וחברים; קבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו במצב של עוני. בשני המקרים ציון גבוה יותר מייצג קבלה רבה יותר.

לצורך בניית משתנה ההקשר החברתי של העדפות כלכליות: הוגדרו שלושה מדדים של תמיכה בבחירה הכלכלית: תמיכת המשפחה המורחבת ($\alpha = .60$), תמיכת חברים ($\alpha = .71$), תמיכת אנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו בעוני ($\alpha = .64$). כל אחד מהם הינו ממוצע עבור שישה המצבים, בסקלה 1 (לא מסכימים) עד 4 (מסכימים מאד).

הוגדרו שלושה מדדים של דימיון בבחירה הכלכלית: על ידי המשפחה המורחבת ($\alpha = .65$), על ידי חברים ($\alpha = .75$), ועל ידי אנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו בעוני ($\alpha = .69$). כל אחד מהם הינו ממוצע עבור שישה המצבים, בסקלה 1 (החלטה שונה לחלוטין) עד 4 (החלטה זהה לחלוטין).

נערך ניתוח גורמים לשישה מדדים אלו ונמצאו שני גורמים המסבירים 76.18% מן השונות במדד. הגורם הראשון ($\text{Eigenvalue} = 3.13$, 52.17% מן השונות) מכיל את כלל ארבעת המדדים העוסקים במשפחה המורחבת ובחברים (טעינויות 0.74 עד 0.89), ואילו הגורם השני ($\text{Eigenvalue} = 1.44$, 24.01% מן השונות) מכיל את שני המדדים העוסקים באנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו בעוני (טעינויות 0.86 ו-0.87). עקיבויות פנימיות נמצאו טובות: לגורם הראשון: $\alpha = .89$, לגורם השני: $\alpha = .79$. לפיכך הוגדרו שני ציונים להקשר החברתי של בחירות כלכליות: קבלה על ידי משפחה וחברים; קבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו במצב של עוני. בשני המקרים ציון גבוה יותר מייצג קבלה רבה יותר.

5. שאלון הוצאות משפחתיות: המשתתפים נתבקשו לדרג את סדרי הקדימות שלהם מבחינת הוצאות ב-12 תחומי חיים: שכר דירה, מזון, לבוש והנעלה, מים ארנונה מיסים אחרים, חינוך ילדים פורמלי (הוצאות לבית הספר), חינוך לא פורמאלי (עזרה בלימודים, חוגים), רפואה, חיי חברה (הוצאות אירוח,

מתנות לאירועים), מתנות ועריכת חגיגות ימי הולדת לילדים, בילויים (הליכה למסעדות, סרטים, הרצאות), יציאה לחופש משפחתי, וטיפול אישי (מספרה, קוסמטיקה וכו'). במקביל נתבקשו המשתתפים לדרג את סדרי הקדימויות ב-12 תחומים אלה במידה והיה מצבם הכלכלי טוב יותר.

נערכה בחינה של המדרג בשני המצבים בעזרת ניתוח אשכולות היררכי לפריטים. הניתוח נערך בהתבסס על Centroid method בין האשכולות ו-Euclidean distance בתוך האשכולות.

עבור דרוג סדרי הקדימויות במצב הנוכחי נמצאו ארבעה אשכולות: (1) צרכים בסיסיים: שכר דירה, מזון, מים ארנונה ומיסים, חינוך פורמלי, ורפואה; (2) לבוש והנעלה; (3) חינוך לא פורמלי; (4) חברה ופנאי: חיי חברה, מתנות, בילויים, נופש, וטיפול אישי.

עבור דרוג סדרי הקדימויות במצב כלכלי טוב יותר סווגו האשכולות באופן דומה אך לא זהה: (1) שכר דירה; (2) מזון; (3) שאר הצרכים הבסיסיים וחינוך לא פורמלי: מים ארנונה ומיסים, לבוש והנעלה, חינוך פורמלי ולא פורמלי, ורפואה; (4) חברה ופנאי: חיי חברה, מתנות, בילויים, נופש, וטיפול אישי. במטרה לאפשר השוואה בין שני המצבים (הנוכחי והטוב יותר), הוגדרו ארבעה משתנים לפי סיווג האשכולות במצב הנוכחי. ככל שציון האשכול נמוך יותר כך הוא דורג כחשוב יותר על ידי המשתתפים.

6. השתתפות בהגרלות: שאלון זה הכיל 3 פריטים המתארים מצבים שונים של נכונות להשתתף בהגרלות. פריט 1: קבלה של 100 ₪ לעומת השתתפות בהגרלה של 0 ₪ מול 200 ₪ (סיכוי 50%-50%), פריט 2: קבלה של 100 ₪ לעומת השתתפות בהגרלה של 0 ₪ מול 1000 ₪ (סיכוי 50%-50%), פריט 3: לאחר הפסד של 100 ₪, השתתפות בהגרלה של תשלום של 100 ₪ נוספים מול זכייה ב 1000 ₪ (סיכוי 50%-50%). כל פריט צויין כ- אי השתתפות (0) מול השתתפות (1). עקיבות פנימית לפריטים נמצאה $\alpha = .78$, ועל כן חושב ציון כולל מסכומם, הנע בין 0 לבין 3. ציון גבוה יותר משמעו נכונות רבה יותר להמר.

3.א.3. איסוף הנתונים

לאור מורכבות הכלים השאלונים הועברו על ידי מראיינים שיעזרו למשתתפים בהקראה ובמילוי השאלונים. השאלונים הועברו כחלק מראיון מובנה על ידי מראיין אשר אומן בביצוע הראיונות. לפני התחלת השאלון, המראיין הסביר את מטרת המחקר. מראיין הבהיר לכל אחד מהמועמדים להשתתפות כי הבחירה אם להשתתף במחקר היא חופשית ולא תהינה השלכות שליליות במידה ויחליטו לא להשתתף. כמו כן, הוסבר למועמדים שהם רשאים להפסיק את השתתפותם בכל שלב במהלך המחקר. השאלונים הינם אנונימיים והובטח למשתתפים שמירה על סודיות בכתב ובע"פ. לאחר הסבר זה התבקשו אלו שהסכימו להשתתף לחתום על טופס הסכמה מדעת (ראה נספח מספר 1א) מכיוון שמילוי השאלונים עשוי היה לעורר רגשית, מעביר השאלון הוסמך לענות על שאלות וקשיים שעלו במהלך מילוי השאלון. איסוף השאלונים נעשה לאחר קבלת אישור מועדת האתיקה האוניברסיטאית מס 437/16.

3.א.4. עיבוד נתונים

עיבוד הנתונים נערך באמצעות SPSS גרסה 25. נערכו ניתוחי גורמים לפריטי השאלון ונבחנו עקיבויות פנימיות. משתני המחקר הוגדרו באמצעות ממוצעי הפריטים, ותוארו על ידי ממוצעים וסטיות תקן. פריטים בודדים תוארו באמצעות שכיחויות ואחוזים. הבדלים בין הקבוצות תוארו באמצעות חי בריבוע למשתנים דיכוטומיים או דרוגיים, ובאמצעות ניתוחי שונות למשתנים רציפים.

הבדלים בין משתני המחקר המייצגים מימדים שונים של תחום מסויים, או המייצגים תחום כלשהו בשני מצבים שונים, נבחנו באמצעות ניתוחי שונות במדידות חוזרות. חושבו מתאמי פירסון וספירמן בין משתני המחקר השונים, ובינם לבין מאפייני הרקע של המשתתפים, עבור כלל המדגם ולפי קבוצה. חושבו רגרסיות היררכיות מרובות לניבוי מידת הנכונות לנטילת סיכון כלכלי, סיכון הכרוך בעברה על החוק, ונכונות לקחת חלק בהגרלות, באמצעות שאר משתני המחקר, עבור כלל המדגם ולפי קבוצה.

3.3.2. שיטת המחקר האיכותנית

3.3.1. מהות המתודה האיכותנית

המחקר התבסס על המתודה האיכותנית, באמצעותה ניתן לחקור תופעות מתוך התפיסה והמשמעויות שהמשתתפים במחקר מייחסים להם (Patton, 2015). ההנחה העומדת מאחורי המתודה האיכותנית מתבססת על הגישה הקונסטרוקטיביסטית הטוענת שתוכנם וצורתן של מציאויות חברתיות מובנות ומשתנות תדיר, לאור תפיסותיהם ומעשיהם של בני האדם הפועלים כסובייקטים אוטונומיים המשפיעים על אופן תפיסתם את המציאות החברתית (שלסקי ואריאלי, 2001). שקדי (2003) מציין כי גישה איכותנית מנסה ללמוד כיצד אנשים מתארים תופעות שונות אותם הם חווים, את הדרך בה הם מפרשים את חוויתם את עולמם, המשמעות אותה הם נותנים לחוויות אלו וההשלכות של כל אלו על מעשיהם). כמו כן, מחקר איכותני מאפשר לאתר כיצד גורמים חבויים לעין כגון האמונות, המסורות, והקודים של הקונטקסט החברתי, מעצבים את הפעולות של המשפחה על בסיס יומי. (Ganong & Coleman, 2014). על פי הגישה האיכותנית לא קיימת מציאות אחת אובייקטיבית, אלא, מציאויות רבות ורב ממדיות תלויות הקשר חברתי ופוליטי, ולפיכך הן עשויות להיות שונות לגבי קבוצות חברתיות שונות ובזמנים שונים (Guba & Lincoln, 1994; Snape & Spencer, 2003). הסיבה לאימוץ הגישה האיכותנית במחקר הנוכחי נבע מהחשיבות של חקר קבלת החלטות כלכליות במצבי עוני מתוך נקודת מבטם של אלו החווים סיטואציה זו, דבר שיאפשר לקבל תמונה רחבה על התופעה ועל מירב היבטיה (בייט-מרום ואשכנזי, 2012).

מתוך הפרספקטיבות השונות של המתודה האיכותנית נעשה שימוש במתודולוגיה של תיאוריה מעוגנת בשדה' (Grounded Theory). נקודת המפתח של תיאוריה מעוגנת בשדה היא שהחוקר מניח בצד רעיונות תיאורטיים אפריוריים, כך שהתיאוריה צומחת מתוך המידע שנאסף בשדה המחקר ובסביבתה הטבעית של התופעה הנחקרת, תוך התייחסות לקונטקסט החברתי- כלכלי, תרבותי ופוליטי בה היא מתרחשת. הבנת התופעה מזוויות אלו מאורגנת למודל תיאורטי המתבסס על חוויות האנשים. (שקדי, 2010 2013; Urquhart, 1987; Strauss, 1992; Glazer 1992; Creswell, 1998).

3.3.2. המדגם ותהליך הדגימה

המדגם במחקר הנוכחי מבוסס על תיאוריית מעוגנת שדה ומתבסס על שלושה עקרונות: (1) מדגם מכוון (purposive sampling). לפי עקרון זה המשתתפים במחקר חייבים להיות רלבנטיים לנושא הנלמד (Creswell, 1998). האוכלוסייה ממנה נבחרו המשתתפים הינה לפיכך אנשים בעלי משפחה גרעינית, הנמצאים מתחת לקו העוני או מעט מעליו כפי שנקבע על ידי המוסד לביטוח לאומי. (2) לצורך יצירת מדגם

מגוון עם שונות מרבית (variation maximum) (Ritchie, Lewis & Elam, 2003). השונות המרבית תתבסס על מדגם שכולל משתתפים ממגדר שונה, סטטוס משפחתי שונה (נשואים/ות, גרושים/ות), מקום מגורים שונה (עיר מרכזית, עיר בפריפריה וכו'). במחקר זה נבדקו לחוד שלוש קבוצות: יהודים- שאינם משתייכים לחברה החרדית, חרדים וערבים. בכל אחת מהקבוצות היה ניסיון להגיע לשונות מרבית על פי הקריטריונים שהוצגו. 3) גודל המדגם נקבע על פי עקרון הרוויה (data saturation), כלומר, רואיינו משתתפים בכל אחת מהקבוצות כל עוד התקבלו אינפורמציות חדשות. חוקרים שונים מציינים מספרי משתתפים שונים לצורך קבלת רוויה תיאורטית, כשהמספר נע בין 10-20 משתתפים (Morse, 2002). במחקר הנוכחי רואיינו 18 משתתפים מקבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים, מקרב החברה החרדית רואיינו 20 משתתפים ומקרב החברה הערבית רואיינו 14 משתתפים, סל הכל רואיינו 52 משתתפים. בתהליך גיוס המשתתפים אותרו משפחות המוכרות למחלקות הרווחה ברשויות המקומיות וכן בשיטת "כדור השלג" כשמרואיינים הפנו למרואיינים פוטנציאליים אחרים. להלן יוצגו האפיונים של כל אחת מהקבוצות. חשוב לציין שהפרטים על הרקע הסוציו-דמוגרפי של המשתתפים התקבלו על פי דיווחם העצמי.

אפיונים של המשתתפים מקרב היהודים החילוניים/מסורתיים: מגדר: 15 נשים 3 גברים. גיל:

ממוצע גיל הנשים היה 44.5 וגיל הגברים 45.7. סטטוס משפחתי: 9 מרואיינים הינם נשואים כשממוצע שנות הנשואים הוא 14.2, ו-9 נוספים גרושים לכולם היו ילדים. גודל המשפחות היה 5.3 נפשות בממוצע. מקומות מגורים: 16 מהמשפחות התגוררו במחוז חיפה והצפון, ועוד 2 מרואיינים בעיר במחוז תל אביב. 4 משפחות מתגוררות בערים גדולות ומרכזיות, 11 בערים קטנות, כאשר חלקן פריפריאליות, 2 משפחות במועצה מקומית ומשפחה נוספת ביישוב במעמד מוניציפלי. תעסוקה: ב-4 משפחות הגבר עבד במשרה מלאה, ב-5 משפחות הגבר לא עבד, 3 מתוכם ציינו שהגבר מקבל קצבת נכות מביטוח לאומי, ובאחת הגבר היה מובטל (בתהליך של חיפוש עבודה). ב-7 משפחות האישה עבדה במשרה חלקית, ב-3 במשרה מלאה, ב-2 משפחות הנשים היו מובטלות (בתהליך של חיפוש עבודה) וב-6 משפחות נוספות הנשים לא עבדו. ההכנסה: רמת ההכנסה של משפחות המרואיינים התקבלה בהתאם למספר הנפשות במשק הבית. בעשר משפחות רמת הכנסה הייתה הרבה מתחת לקו העוני, במשפחה אחת קצת מתחת לקו העוני ב-3 משפחות דומה לקו העוני וב-4 משפחות רמת ההכנסה הייתה מעט מעל לקו העוני. השכלה: בקרב הגברים 4 גברים היו עם פחות מ-12 שנות לימוד, 2 סיימו 12 שנות לימוד, 3 עם הכשרה מקצועית, ועוד אחד עם תואר אקדמי. בקרב הנשים 3 עם פחות מ-12 שנות לימוד, 8 נשים סיימו 12 שנות לימוד, 5 עם הכשרה מקצועית, ואחת עם תואר אקדמי.

אפיונים של המשתתפים מקרב החברה החרדית: מגדר: 9 נשים 11 גברים. גיל: ממוצע גיל

הנשים היה 37.1 וגיל הגברים 39.3. סטטוס משפחתי: כל המשתתפים היו נשואים כשממוצע שנות הנשואים הוא 13.8, לכולם היו ילדים. גודל המשפחות היה 6.2 נפשות בממוצע. מקומות מגורים: המשפחות התגוררו בערים שונות במרכז הארץ, ומתוכן שתי ערים חרדיות. תעסוקה: בעשר משפחות בן הזוג היה אברך יום מלא, ובשלוש משפחות בן הזוג היה אברך-עובד, כלומר חצי יום אברך וחצי יום עובד, ובשבע משפחות בן הזוג עבד במשרה חלקית או מלאה. במקביל, ב-11 משפחות בת הזוג לא עבדה בעת איסוף הנתונים, בתשע משפחות בת הזוג עבדה במשרה מלאה או חלקית. בנוסף, שתי משפחות דיווחו כי כל אחד מבני הזוג התקיים מגמלאות המוסד לביטוח לאומי. ההכנסה: רמת ההכנסה של משפחות

המרואיינים התקבלה בהתאם למספר הנפשות במשק הבית. ב-6 משפחות רמת הכנסה הייתה הרבה מתחת לקו העוני, ב-9 משפחות קצת מתחת לקו העוני, וב-4 משפחות רמת הכנסה הייתה דומה או קצת מעל לקו העוני. השכלה: בקרב הגברים 7 היו בוגרי ישיבות, ו-3 סיימו 12 שנות לימוד, ושניים בעלי תואר אקדמאי. בקרב הנשים אחת מתחת ל 12 שנות לימוד, 3 סיימו 12 שנות לימוד, 3 בוגרות סמינר ו-2 בעלות תואר שני. קבוצת ההשתייכות בזרם החרדי: קבוצת ההשתייכות היא חשובה מאחר ובזרמים השונים יש התייחסות שונה ליציאה לעבודה. מתוך משתתפי המחקר 3 משפחות היו מהזרם הליטאי, ארבע מהזרם החסידי, 9- מהזרם המזרחי, ו-4 משפחות של בעלי תשובה.

אפיונים של המשתתפים מקרב החברה הערבית: מגדר: 9 נשים ו-5 גברים. גיל: ממוצע גיל

הנשים היה 38.1 וגיל הגברים 39.2. סטטוס משפחתי: 12 מרואיינים הינם נשואים כשממוצע שנות הנשואים הוא 12.9 ו-2 נוספים גרושים לכולם היו ילדים. גודל המשפחות היה 3.25 נפשות בממוצע. מקומות מגורים: המשפחות התגוררו ביישובים ערביים- ערים או מועצות מקומיות תעסוקה: ב-9 משפחות הגברים עבדו במשרה מלאה וב-3 הגבר היה מובטל. 2 נשים עבדו במשרה מלאה, 5 נשים במשרה חלקית, 3 עבדו לסירוגין בעבודות מזדמנות, ו-4 נשים היו מובטלות. ההכנסה: רמת ההכנסה של משפחות המרואיינים התקבלה בהתאם למספר הנפשות במשק הבית. ב-13 משפחות רמת הכנסה הייתה הרבה מתחת לקו העוני, במשפחה אחת קצת מתחת לקו העוני, השכלה: בקרב הגברים 7 היו עם פחות מ-12 שנות לימוד, 3 סיימו 12 שנות לימוד, 2 עם הכשרה מקצועית. בקרב הנשים 2 היו עם פחות מ-12 שנות לימוד, 6 סיימו 12 שנות לימוד, 3 עם הכשרה מקצועית ו-3 בעלות תואר אקדמי.

3.3.3 כלי המחקר

במחקר הנוכחי איסוף הנתונים התבצע באמצעות ראיונות עומק (in-depth interviews), וכלי המחקר הוא מדריך ראיון מובנה למחצה (ראה נספח מס. 2.ג מדריך ראיון ליהודים חילוניים/מסורתיים, 22 מדריך ראיון לחרדים, 2ה מדריך ראיון בערבית). הראיון כלל בחלקו הראשון את מדריך הראיון המקיף את נושאי המחקר ובחלקו השני שאלון קצר של מאפיינים דמוגרפיים. מדריך ראיון מובנה למחצה מאפשר למרואיין לשוחח במילים שלו על הנושאים הקשורים לתופעה הנחקרת. הוא מתבסס על שאלות מפתח המעלות על פני השטח את נקודת מבטו של המרואיין ביחס לתופעה הנחקרת, ולתאר בראיון את הסיטואציות, פעולות ורגשות השייכות לתופעה הנחקרת (Kvale, 2007). לפיכך, המדריך שנבנה לפי סקירת הספרות כולל נושאים מרכזיים של המחקר: א) תיאור חווית המשתתף את מצב העוני: כיצד הוא תופס את העוני, ואת הקשיים בהיבט האובייקטיבי והסובייקטיבי. ב) כיצד המשתתף מתמודד ומקבל החלטות כלכליות: כיצד מתמודד עם המחסור בממון וכיצד הוא תופס התמודדות זו, ומה השיקולים המנחים את ההחלטות הכלכליות וכיצד שיקולים אלו משליכים על סדרי עדיפויות והתלבטויות בקבלת ההחלטות הכלכליות של המשפחה. ג) כיצד הקונטקסט החברתי המופנם על ידי המשפחה משפיע על קבלת ההחלטות של המשפחה: תפיסת המעמד של המשפחה בעיני עצמה והחברה. בנוסף, הכלי מאפשר גמישות בהצגת סדר השאלות ומאפשר למרואיין חופשיות וחיוניות בשטף דיבור המקדם את עומק הראיון.

4.ב.3. איסוף הנתונים

לאחר קבלת האישור מוועדת האתיקה של אוניברסיטת חיפה (מספר אישור 147/16), נעשתה פנייה לעמיתים מקצועיים ולמחלקות לשירותים חברתיים במטרה לאתר משפחות העונות לאוכלוסיית היעד של המחקר. בשיחה טלפונית עם נציג המשפחה הוצגה מטרת המחקר ואת עריכתו במסגרת בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה. כמו כן, הובטחה שמירת הסודיות והאנונימיות של משתתפי המחקר. לאחר ההסכמה הטלפונית תואמה פגישה לקיום הריאיון, רוב הראיונות התקיימו בנוכחות בן זוג אחד לאור רצונם של המרואיינים, וזאת בשל סיבות שונות הקשורות למבנה המשפחות, זמן ונוחות. מקום הריאיון נבחר על פי רצונם של המרואיינים כשרובם בחרו לקיים את הראיונות בבתיהם ומיעוט שביקשו להיפגש מחוץ לביתם. לפני תחילת הריאיון, נבדק שוב כי המשתתף עשה זאת מרצונו החופשי והדבר לא נכפה עליו. לאחר מכן, ניתנה למרואיין אינפורמציה מדויקת לגבי המחקר: מהי מטרת המחקר, הסיבה להקלטת הריאיון, הבטחת האנונימיות והסודיות. כמו כן, הוסבר למרואיין במפורש שהוא רשאי לענות רק על מה שרוצה, שהוא רשאי להפסיק את הריאיון באמצע או לדרוש לא להשתמש בו לניתוח הנתונים. כמו כן, ניתנה למרואיין אפשרות לשאול שאלות במהלך הריאיון ולאחריו. רק לאחר שהמרואיין אישר סופית את השתתפותו במחקר הוא נתבקש למלא טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר המסכם את הדברים שנאמרו בשיחה המקדימה לריאיון. כמו כן, כלל הטופס הסבר שבאפשרות המרואיינים להפסיק את הריאיון בכל עת ללא פגיעה, ויש באפשרותם לבקש לא להשתמש בריאיון לצורך המחקר (ראהו נספח 1). הראיונות הוקלטו, ובמקביל, נרשם תזכיר של נקודות מרכזיות במהלך הריאיון. כל הראיונות נערכו בפגישה אחת שזמנה נמשך בין שעה לשעה וחצי.

5.ב.3. ניתוח הנתונים

במחקר זה נעשה ניתוח תימטי לפי המודל של שטראוס וקורבין (Strauss & Corbin, 1998) המקובל בתאוריה מעוגנת ראיות והתמקד בתוכן של התיאורים. בניתוח הייתה התייחסות לרגשות, למחשבות ולאמונות המרואיינים המשקפים את חוויתם בתהליך קבלת ההחלטות בהיקשר לחיים בעוני. ניתוח הנתונים נעשה בשלושה שלבים עיקריים: קידוד פתוח, קידוד צירי, ואינטגרציה. קידוד פתוח: בשלב זה, כל תמליל נקרא בנפרד ונעשתה רשימה של נושאים ראשוניים. הנושאים אורגנו לקטגוריות ראשוניות של תחומים כלכליים בקבלת ההחלטות של המשפחה ומשמעות החיים בעוני, כל נושא קודד, כלומר ניתן לו שם (Urquhart, 2013). לדוגמא, זוהו סיטואציות ותחומים קונקרטיים של הוצאות כלכליות במשפחה כגון הוצאות על 'דיור', 'ביגוד', 'אירועים מיוחדים' ו'מסגרות חינוך'. חשוב לציין כי החלוקה לנושאים ומתן השמות הייתה נטולת פרשנות בשלב זה, והתייחסה ישירות לתיאור של המרואיינים.

בשלב השני של הניתוח קידוד צירי: זוהו היחסים בין הקטגוריות, על פי התוכן וההקשר, והם אורגנו לתמות מרכזיות לדוגמא, אותם תחומים קונקרטיים של הוצאות כלכליות כמו 'ביגוד', 'אירועים מיוחדים' ו'מסגרות חינוך' אורגנו לתמה של תחומים לתמה של תחומים כלכליים יוצרי מתח בהוצאות כלכליות. בדו"ח זה יוצגו במשותף ממצאי המחקר של קבוצת היהודים שאינם חלק מהחברה החרדית ושל הקבוצה מהחברה הערבית, מאחר ובשתי קבוצות אלו עלו תמות דומות. ממצאי קבוצת החברה החרדית יוצגו בנפרד מאחר ועלו תמות ספציפיות רלבנטיות לקבוצה זו.

בשלב השלישי נעשתה אינטגרציה בין התמות שאורגנו למודל תיאורטי. יוצגו שני מודלים (מודל 1 : הקבוצה היהודית שאינה חרדית והקבוצה מהחברה הערבית מודל 2 : הקבוצה מהחברה הערבית) ותעשה השוואה ביניהם.

6.3.6. תקפות ומהימנות

בבדיקת התקפות והמהימנות של המחקר הייתה התייחסות לשאלות המרכזיות סביב הגדרת ובדיקת מושגים אלו במחקר איכותני. השאלה הראשונה היא האם תוצאות המחקר ראויות לאמון (trustworthy). על מנת להגיע לרמת אמון רצויה נעשו מספר פעולות : ראשית, המחויבות כלפי המרואיינים לשמירת סודיות ואנונימיות, והתמקדות בלתי שיפוטית שאפיינה את מהלך הריאיון הפתוח, סייעה בתהליך בניית האמון של המרואיינים ואפשרה להם לתאר באופן עמוק יסודי וכנה את מגוון היבטי התופעה של עוני וקבלת החלטות בסיטואציה זו במציאות היום יומית בחייהם (Guba & Lincoln, 1994). בנוסף, אמינות המחקר האיכותני (credibility) קשורה לאופן בו הממצאים והאינטרפרטציות שהוצגו על ידי החוקר, אכן משקפים את הבניית המציאות של המרואיינים מתוך שדה המחקר. בהצגת הממצאים במחקר זה, תיאורי המרואיינים עוגנו בציטוטים מקוריים (grounding) ותוך כדי ניתוח הממצאים הייתה התדיינות בין החוקרים לגבי הדרך בה פורשו דיווחי המרואיינים, בהליך זה ממצאי הראיונות היו ניתנים לאימות (confirmable) (Guba & Lincoln, 1994). בנוסף, ישנה אפשרות לקורא להתחבר לדברי המרואיין, ולשפוט את הקוהרנטיות הפנימית בין האינטרפרטציות מצד החוקר לבין דיווחי המרואיינים (Stiles, 2003).

השאלה השנייה קשורה לעקרון ההכללה של ממצאי המחקר. במחקר איכותני, אין ציפייה להכללה ולשחזור ממצאי המחקר מקונטקסט אחד לקונטקסט אחר. הסיבה לכך קשורה בהשפעת הייחודיות של הקונטקסט בזמן המחקר. הבניית המציאות של המרואיינים, נמצאת בזיקה ספציפית עם מערך גורמים הספציפיים לקבוצות הנחקרות : גורמים משפחתיים, כגון מעמד המשפחה, גיל הנישואין (בעיקר בחברה החרדית והערבית), הזרם הקהילתי (בעיקר בחברה החרדית). בשתי הקבוצות האחרות אופי הקהילה - עיר, כפר וכו', ואירועים היסטוריים (Stiles, 2003). יתרה מזו, יש לציין שבמחקר איכותני ישנה התחשבות גם בגורמים סובייקטיביים כגון תובנות או זיכרונות של האנשים, שעלולים עם הזמן להוליד שינויים ולהשפיע על ממצאי המחקר (Guba & Lincoln, 1994). יחד עם זאת, במחקר זה נעשה ניסיון להקיף את מירב התחומים הכלכליים המאפיינים את התמודדותה של המשפחות החיות בעוני תוך התייחסות לשלוש אוכלוסיות מרכזיות בחברה הישראלית : 1) יהודים חילונים, מסורתיים ודתיים שאינם חרדים, שכוללת ילידי הארץ וכאלו שעלו אליה במהלך חייהם, כילדים או כבוגרים, 2) החברה החרדית 3) החברה הערבית. שתי הקבוצות האחרונות נחשבות כעניות ביותר בחברה הישראלית (המוסד לביטוח לאומי, 2013). במסגרת זו, הוצגו תיאור גדוש (thick description) של ממצאי הראיונות ופירוט תהליך השלבים בשיטת ניתוח המחקר, אשר יכולים לסייע כבסיס ידע ראשוני שניתן להסתמך עליו (dependability). במובן זה, ממצאי המחקר מאפשרים עבירות (transferability), כלומר, המשך חקירת התופעה בקונטקסט נוסף של משפחות דומות הנמצאות מתחת לקו העוני באזורים אליהם לא הגענו במחקר זה, כמו למשל הפזורה הבדואית בנגב (Guba & Lincoln, 1994).

4. הממצאים

4.4 הממצאים הכמותיים

תיאור הממצאים הכמותיים יעשה על פי ההשערות.

4.4.1. בדיקת ההשערות

השערה 1: יהיה קשר חיובי בין רמת העוני האובייקטיבית לבין התפיסה הסובייקטיבית של עוני.

לפני בדיקת הקשר בין העוני האובייקטיבי לעוני הסובייקטיבי נציג את מאפייני העוני של משתתפי המחקר. תאור מאפייני העוני של משתתפי המחקר מוצג להלן בלוח 2. מן המוצג בלוח ניתן לראות כי מרבית המשתתפים דיווחו כי הכנסת משפחתם היא הרבה מתחת לממוצע, במידה רבה יותר בקרב משתתפים ערבים (87%) מאשר בקרב משתתפים יהודים חילוניים/מסורתיים (64%) או יהודים חרדיים (66%). בדומה, דיווחו מרבית המשתתפים כי הכנסתם האישית היא הרבה מתחת לממוצע, במידה רבה יותר בקרב משתתפים ערבים (99%) מאשר בקרב משתתפים יהודים חילוניים/ מסורתיים (75%) או יהודים חרדיים (70%). מרבית המשתתפים הערבים (85%) וכן מרבית המשתתפים היהודים חילוניים/מסורתיים (70%) מקבלים שירותים מן המחלקה לשירותים חברתיים, לעומת כ-41% בלבד מקרב המשתתפים החרדיים. כשליש ממשתתפי המחקר מקבלים קצבה מן הביטוח הלאומי, ללא הבדל בין הקבוצות. כ-41% מן המשתתפים היהודים החילוניים/מסורתיים וכן כ-42% מן המשתתפים הערבים מקבלים שירות מתוכניות למיגור העוני, לעומת כ-14% בלבד מקרב המשתתפים החרדיים. הבדל מובהק בין הקבוצות נמצא בתפיסה הסובייקטיבית של העוני. כ-85% מקרב המשתתפים הערבים תופסים עצמם עניים, לעומת כ-44% מקרב המשתתפים היהודים החרדיים, וכ-29% בלבד מקרב המשתתפים היהודים החילוניים/מסורתיים.

לוח 2 : התפלגות מאפייני העוני בקרב המשתתפים ($N = 630$)

הבדל	יהודים חרדים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(4) = 46.43^{***}$	46 (65.7)	131 (87.3)	262 (63.9)	הרבה מתחת לממוצע	הכנסת המשפחה בהשוואה לממוצע
	23 (32.9)	19 (12.7)	92 (22.4)	מתחת לממוצע	
	1 (1.4)	---	56 (13.7)	ממוצע	
$\chi^2(4) = 44.07^{***}$	49 (70.0)	148 (98.7)	309 (75.4)	הרבה מתחת לממוצע	הכנסת המשתתף בהשוואה לממוצע
	17 (24.3)	2 (1.3)	73 (17.8)	מתחת לממוצע	
	4 (5.7)	---	28 (6.8)	ממוצע	
$\chi^2(4) = 44.55^{***}$	29 (41.4)	128 (85.3)	289 (70.5)	כן	המחלקה לשירותים חברתיים
$\chi^2(2) = 0.81$	23 (32.9)	54 (36.0)	131 (32.0)	כן	קיצבת ביטוח לאומי
$\chi^2(2) = 19.00^{***}$	10 (14.3)	63 (42.0)	167 (40.7)	כן	שירות מתוכניות למיגור העוני
$\chi^2(2) = 139.91^{***}$	31 (44.3)	128 (85.3)	120 (29.3)	כן	תפיסה סובייקטיבית של עוני

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

הצלבה של הדיווח על הכנסת המשפחה והכנסת המשתתף (מדדים של "עוני אובייקטיבי") עם תפיסת העוני (סובייקטיבית), מוצגת להלן בלוח 3.

לוח 3 : התפלגות תפיסת העוני לפי מדדים של הכנסה ($N = 630$)

ממוצע N (%)	מתחת לממוצע N (%)	הרבה מתחת לממוצע N (%)	רמת הכנסה :
הכנסת המשפחה			
2 (3.5)	40 (29.9)	237 (54.0)	תפיסה סובייקטיבית של עוני (כן)
הכנסת המשתתף			
0 (0.0)	25 (27.2)	254 (50.2)	תפיסה סובייקטיבית של עוני (כן)

מן הלוח ניתן לראות כי נמצא קשר בין הכנסת המשפחה לבין תפיסת העוני ($\chi^2(2) = 66.47, p < .001$), וכן בין הכנסת המשתתף לבין תפיסת העוני ($\chi^2(2) = 43.52, p < .001$). כמחצית מן המשתתפים (50% עד 54%) אשר דיווחו על הכנסה אשר היא הרבה מתחת לממוצע חשו עניים, לעומת כ- 27% עד 30% ממי שדיווחו על הכנסה שהיא מתחת לממוצע, וכמעט אף לא אחד ממי שדיווחו על הכנסה ממוצעת.

לאור הממצאים נראה שהשערה אוששה. יחד עם זאת, חשוב לציין, שלמרות שנמצא קשר משמעותי בין תפיסת העוני האובייקטיבי לתפיסת העוני הסובייקטיבי, לפחות בקרב האוכלוסייה היהודית רוב העניים אובייקטיבית לא תפסו עצמם עניים באופן סובייקטיבי, לעומת האוכלוסייה הערבית בה רוב העניים אובייקטיבית תפסו את עצמם גם עניים באופן סובייקטיבי.

השערה 2: אנשים החיים בעוני יטו לקחת סיכון כלכלי בהתמודדות עם מצוקות כלכליות.

לוח 4 מציג את מידת הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון כלכלי. כזכור, המשתנה דורג מ-0 עד 5 באופן שציון גבוה יותר מעיד על נכונות למידה רבה יותר של סיכון. לצורך ההצגה קובצו התשובות לשלוש קטגוריות: נכונות נמוכה (0-1), נכונות בינונית (2), נכונות גבוהה (3-5). בנוסף, מופיע בלוח הממוצע עבור המשתנה הכולל בטווח 0-5.

לוח 4 : התפלגות הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון כלכלי ($N = 630$)

הבדל	יהודים חרדיים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים/ חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(4) =$ 30.45***	31 (44.3)	22 (14.7)	146 (35.6)	נמוכה (0-1)	נכונות לקחת סיכון כלכלי
	20 (28.6)	49 (32.7)	99 (24.1)	בינונית (2)	
	19 (27.1)	79 (52.7)	165 (40.2)	גבוהה (3-5)	
$F(2, 627) =$ 14.94*** ($\eta^2 = .045$)	1.79 (1.24)	2.68 (1.17)	2.11 (1.34)	ממוצע (ס.ת.)	סה"כ
	2	3	2	חציון	
	1.49, 2.08	2.49, 2.87	1.98, 2.24	95% CI	

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מן הנתונים בלוח ניתן לראות כי מידת הנכונות של המשתתפים הערבים לקחת סיכון כלכלי היא הגבוהה ביותר. מעל למחציתם (53%) ביטאו נכונות ברמה גבוהה, וכשליש (33%) ביטאו נכונות ברמה בינונית. מידת הנכונות של משתתפים יהודים חילוניים/מסורתיים לקחת סיכון כלכלי נמוכה מזו של המשתתפים הערבים באופן שכי - 40% מהם ביטאו נכונות ברמה גבוהה, כרבע (24%) ביטאו נכונות ברמה בינונית, וכשליש ביטאו נכונות ברמה נמוכה (36%). מידת הנכונות של משתתפים יהודים חרדיים לקחת סיכון כלכלי היא הנמוכה ביותר: כרבע מהם (27%) ביטאו נכונות ברמה גבוהה, קרוב ל-30% (29%) ביטאו נכונות ברמה בינונית, וכ-45% מהם ביטאו נכונות ברמה נמוכה (44%).

בנוסף, נבדקה הנטייה של אנשים החיים בעוני לקחת חלק בהגרלות, שיש בהן גם משהו מן הסיכון בהפסד כלכלי אם כי לא בהכרח ברמת סיכון גבוהה. מידת הנכונות של המשתתפים לקחת חלק בהגרלות הוגדרה כזכור לפי סכום שלושה פריטים בטווח 0-3, באופן שציון גבוה יותר מלמד על נכונות רבה יותר להשתתף בהגרלות. הערך 0 מגדיר חוסר נכונות, 1- מגדיר נכונות נמוכה, 2 - מגדיר נכונות בינונית, והערך 3 מגדיר נכונות גבוהה. לוח 5 מציג את מידת הנכונות של המשתתפים לקחת חלק בהגרלות. בנוסף, מופיע בלוח הממוצע עבור המשתתפה הכולל בטווח 0-3.

לוח 5 : התפלגות הנכונות של המשתתפים לקחת חלק בהגרלות ($N = 630$)

הבדל	יהודים חרדיים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(6) =$ 91.44***	25 (35.7)	113 (75.3)	141 (34.4)	כלל לא (0)	נכונות לקחת חלק בהגרלות
	19 (27.1)	14 (9.3)	53 (12.9)	נמוכה (1)	
	14 (20.0)	14 (9.3)	123 (30.0)	בינונית (2)	
	12 (17.1)	9 (6.1)	93 (22.7)	גבוהה (3)	
$F(2, 627) =$ 40.30*** $(\eta^2 = .114)$	1.19 (1.11)	0.46 (0.89)	1.41 (1.18)	ממוצע (ס.ת.)	סה"כ
	1 0.92, 1.45	0 0.32, 0.60	2 1.30, 1.52	חציון 95% CI	

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מן הנתונים בלוח ניתן לראות כי מידת הנכונות של המשתתפים היהודים החילוניים/ מסורתיים והחרדיים לקחת חלק בהגרלות גבוהה מזו של המשתתפים הערבים. מקרב היהודים החילוניים/ מסורתיים והחרדיים ביטאו כשני שלישי (66%, 64%, בהתאמה) נכונות כלשהי לקחת חלק בהגרלות, לעומת רבע (25%) מקרב המשתתפים הערבים. כמחצית מקרב המשתתפים היהודים החילוניים/ מסורתיים ביטאו נכונות בינונית-גבוהה (53%), לעומת כשליש מקרב המשתתפים היהודים החרדיים (37%), וכ- 15% מקרב המשתתפים הערבים.

ההשערה אוששה. נמצא שבשלושת הקבוצות מעל 50% נוטים לקחת סיכון ברמה בינונית או גבוהה. יחד עם זאת יש הבדל משמעותי בין הקבוצות במידה של לקיחת סיכון, כך שלקיחת סיכון בקבוצת החברה הערבית היא הגבוהה ביותר ואילו בקבוצת החרדים היא הנמוכה ביותר. בהתייחסות ללקיחת סיכונים באמצעות ההשתתפות בהגרלות התמונה היא הפוכה כשקבוצת החברה הערבית מדווחת על רמה נמוכה בהרבה מזו של היהודים החילוניים/מסורתיים והחרדים. מאחר וכסף המושג מהגרלות אסור במסגרת הדת המוסלמית יתכן שיש בממצא זה הבדל בין הדיווח לבין המציאות בפועל.

השערה 3: אנשים החיים בעוני יטו לקחת סיכון כלכלי תוך עבירה על החוק בהתמודדות עם מצוקות כלכליות.

מידת הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון במצבים הכוללים מעבר על החוק הורכבה כזכור ממוצע שלושה פריטים בטווח 1-5, באופן שציון גבוה יותר מלמד על נכונות רבה יותר לעבור על החוק. מאחר והערכים 1,2, הגדירו חוסר נכונות, הערך 3 הגדיר התלבטות, והערכים 4,5 הגדירו נכונות, קובצו התשובות באופן שערכים 1 עד 2.33 מגדירים חוסר נכונות, ערכים 2.67 עד 3.33 מגדירים נכונות בינונית, ואילו ערכים 3.67 עד 5 מגדירים נכונות גבוהה. לוח 5 מציג את מידת הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון כלכלי תוך מעבר על החוק. בנוסף, מופיע בלוח הממוצע עבור המשתנה הכולל בטווח 1-5.

לוח 6: התפלגות הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון כלכלי הכרוך במעבר על החוק ($N = 630$)

הבדל	יהודים חרדיים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		
	N (%)	N (%)	N (%)		
$\chi^2(4) =$ 18.97***	39 (55.7)	48 (32.0)	123 (30.0)	נמוכה (0-1)	נכונות לקחת סיכון כלכלי תוך מעבר על החוק
	18 (25.7)	47 (31.3)	136 (33.2)	בינונית (2)	
	13 (18.6)	55 (36.7)	151 (36.8)	גבוהה (3-5)	
$F(2, 627) =$ 10.07*** ($\eta^2 = .031$)	2.58 (0.92)	3.03 (0.88)	3.16 (1.06)	ממוצע	סה"כ
	2.33	3	3	(ס.ת.)	
	2.36, 2.80	2.89, 3.17	3.05, 3.26	חציון 95% CI	

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מן הנתונים בלוח ניתן לראות כי מידת הנכונות של המשתתפים היהודים החילוניים/ מסורתיים והערבים לקחת סיכון כלכלי תוך מעבר על החוק גבוהה מזו של המשתתפים היהודים החרדיים. מקרב היהודים החילוניים/ מסורתיים וכן מקרב הערבים ביטאו כשליש (37%) נכונות גבוהה לקחת סיכון כלכלי תוך מעבר על החוק, כשליש (33%-31%) נכונות בינונית, וכשליש נכונות נמוכה (32%-30%). לעומתם, כ- 19% מקרב המשתתפים היהודים החרדיים ביטאו נכונות גבוהה לקחת סיכון כלכלי תוך מעבר על החוק, כרבע (26%) ביטאו נכונות בינונית, ומעל למחצית (56%) ביטאו נכונות נמוכה לקחת סיכון כלכלי תוך מעבר על החוק.

ההשערה אוששה חלקית. ניתן לומר שכשני שליש מהאנשים החיים בעוני ייטו לקבל החלטות כלכליות העוברות על החוק. במקרה זה יש הבדל בין קבוצת החרדים לשאר הקבוצות. בקרב החרדים פחות ממחצית המשתתפים מוכנים לקבל החלטה כלכלית שתעבור על החוק.

השערה 4: אנשים החיים בעוני יתפסו את הקבלה חברתית לנטייתם לקחת סיכון כלכלי, ולהעדפותיהם הכלכליות כנמוכה.

לוח 7 מציג את התפלגות תפיסת המשתתפים את הקבלה חברתית (המשפחה והחברים) בהתייחס לנטייתם ללקיחת סיכון כלכלי והעדפותיהם הכלכליות. בנטייה לקחת סיכון כלכלי מתמקדים בהחלטות אשר מבוססות על סיפוק מיידי תוך התעלמות של מסיכון או מחסור עתידי. בהעדפות כלכליות התייחסנו למצבים מגוונים של סיכונים כלכליים, המכילים כל אחד שתי אלטרנטיבות, בעלות תועלת שונה.

לוח 7: ממוצעים, סטיות תקן וערכי F עבור קבלה חברתית של הנכונות לקחת סיכון כלכלי והעדפות כלכליות, לפי קבוצות ($N = 630$)

הבדל $F(2, 627)$ (η^2)	יהודים חרדיים ($n = 70$)	ערבים ($n = 150$)	יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)	סה"כ ($n = 630$)	
	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	
3.16* (.010)	3.19 ^a (0.42)	3.02 ^b (0.61)	3.10 ^{ab} (0.46)	3.09 (0.50)	קבלה של נטילת הסיכון על ידי משפחה וחברים
12.12*** (.037)	2.98 ^a (0.56)	2.58 ^b (0.68)	2.60 ^b (0.61)	2.64 (0.63)	קבלה של נטילת הסיכון על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
24.21*** (.072)	3.20 ^b (0.39)	3.46 ^a (0.50)	3.17 ^b (0.42)	3.25 (0.45)	קבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים
7.97*** (.025)	2.81 ^a (0.53)	2.52 ^b (0.75)	2.50 ^b (0.57)	2.54 (0.62)	קבלה של העדפות כלכליות על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

טווח מדדי הקבלה: 1-4

הממצאים בלוח מלמדים כי נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות בתפיסת הקבלה החברתית בהתייחס לנטייה ללקיחת סיכון כלכלי והעדפות כלכליות. תפיסת הקבלה החברתית (הן מהמשפחה והן מהחברים) של נטייה ללקיחת סיכון כלכלי נמצאה גבוהה בקרב המשתתפים החרדיים בהשוואה למשתתפים היהודים החילוניים והערבים, כשבקרב הקבוצה מהחברה הערבית הקבלה החברתית תמיכה היא הנמוכה ביותר. גם לגבי השאלה מה הייתה עוצמת הקבלה החברתית לגבי הנטייה ללקיחת סיכונים והעדפות כלכליות, על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני, נמצא שהקבלה החברתית בקרב משתתפים חרדיים הייתה גבוהה באופן משמעותי מאשר בקרב שאר המשתתפים. לעומת זאת, תפיסת הקבלה החברתית על ידי משפחה וחברים בהתייחס להעדפות כלכליות נמצאה גבוהה משמעותית בקרב משתתפים ערבים מאשר בקרב כל שאר המשתתפים.

בהתייחסות לסוג התמיכה החברתית (משפחה וחברים או אנשים במצב כלכלי טוב יותר לו היו חיים בעוני), נמצא מדרג מובהק של תפיסת הקבלה החברתית: $F(3, 1887) = 356.97, p < .001, \eta^2 = .362$. באופן שמידת הקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים היא הגבוהה ביותר, נמוכה ממנה מידת הקבלה של נטילת הסיכון על ידי משפחה וחברים ($p < .001$), נמוכה ממנה מידת הקבלה של נטילת הסיכון על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני ($p < .001$), ונמוכה מכולן מידת הקבלה של העדפות כלכליות על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני ($p < .001$). בנוסף, האינטראקציה בין מדרג התפיסה של קבלה חברתית לבין קבוצת המשתתפים נמצאה מובהקת: $F(6, 1881) = 13.21, p < .001, \eta^2 = .040$. באופן שהמדרג מעט שונה בין הקבוצות. בקרב משתתפים יהודיים חילוניים/ מסורתיים מקביל המדרג למדרג הכללי וכל ההבדלים בין ארבעה המדדים מובהקים ($p < .001$). בקרב משתתפים ערבים הגבוהה ביותר היא מידת הקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים, נמוכה ממנה מידת הקבלה של נטילת הסיכון על ידי משפחה וחברים ($p < .001$), ונמוכות מהן ולא שונות זו מזו הן מידת הקבלה של נטילת הסיכון והעדפות כלכליות על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני ($p < .001$). בקרב המשתתפים היהודים החרדיים הגבוהות ביותר הן מידת הקבלה של נטילת הסיכון והעדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים, ללא הבדל ביניהן, נמוכה מהן מידת הקבלה של נטילת הסיכון על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני ($p = .002$), ונמוכה מכולן מידת הקבלה של העדפות כלכליות על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני ($p = .016$).

ההשערה לא אוששה. לגבי תפיסת הקבלה החברתית של משפחה וחברים הן בנטייה ללקיחת סיכונים והן בהעדפות כלכליות הממוצע הוא מעל 3 בסולם של 1-4 כשרמת הפיזור נמוכה, ניתן לומר אפוא שזו תפיסת קבלה חברתית גבוהה. לגבי הקבלה החברתית של אנשים במצב כלכלי טוב לו הם היו חיים בעוני נראה שתפיסת הקבלה החברתית היא בינונית כשהממוצעים 2.5 ומעלה בכל הקבוצות ורמת הפיזור נמוכה. למרות ההבדלים בין הקבוצות לא נמצאה תפיסת קבלה חברתית נמוכה באף אחת מהקבוצות ובהתייחס לכל המשתתפים.

השערה 5: אנשים החיים בעוני ידרגו את הצרכים הבסיסיים כראשונים במדרג הקדימויות בהווה, ויתנו קדימות גבוהה יותר לצרכים של חברה ופנאי במידה ומצבם הכלכלי היה טוב יותר.

דרגו המשתתפים את הוצאותיהם ב- 12 תחומים, מ-1 ועד 12, בסדר יורד, עבור מצבם הנוכחי ועבור מצב כלכלי טוב יותר. לוח 8 מציג את התפלגות הדרוגים עבור ארבעה התחומים שנמצאו בכל מצב כלכלי (ואורגנו לארבעה אשכולות- ראה פרק השיטה) ולפי קבוצה ההשתייכות. מן הממצאים בלוח ניתן לראות כי נמצאו הבדלים מובהקים במדרג ההוצאות המשפחתיות לפי קבוצה, לפי המצב הכלכלי (נוכחי/ טוב יותר) ולפי האינטראקציה בין קבוצה לבין מצב. ככל שהערך גבוה יותר המדרג נמוך יותר בסדר העדיפויות.

לוח 8: ממוצעים וסטיות תקן עבור מדרג ההוצאות המשפחתיות, במצב הכלכלי הנוכחי ובמצב כלכלי טוב יותר ($N = 630$)

הבדל $F(2, 627)$ (η^2)			יהודים חרדיים ($n = 70$)		ערבים ($n = 150$)		יהודים חילוניים/ מסורתיים ($n = 410$)		סה"כ ($n = 630$)		
קבוצה X מצב	מצב	קבוצה	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	M (SD)	
$F(2, 627)$ (η^2)	$F(1, 627)$ (η^2)	$F(2, 627)$ (η^2)	טוב יותר	נוכחי	טוב יותר	נוכחי	טוב יותר	נוכחי	טוב יותר	נוכחי	במצב:
33.05*** (.095)	105.07** (.144)	4.76** (.015)	3.70 (1.18)	3.35 (0.41)	4.59 (2.13)	3.15 (0.28)	3.84 (1.21)	3.46 (0.72)	4.00 (1.51)	3.37 (0.62)	1. צרכים בסיסיים
1.58 (.005)	1.91 (.003)	5.60** (.018)	5.09 (1.95)	5.21 (1.73)	5.81 (2.3)	5.79 (1.39)	5.87 (2.78)	6.21 (2.35)	5.77 (2.60)	6.00 (2.12)	2. לבוש והנעלה
0.02 (.001)	17.34*** (.027)	2.90 (.009)	6.29 (2.07)	6.67 (1.60)	6.75 (2.3)	7.12 (1.41)	6.33 (2.19)	6.73 (2.05)	6.43 (2.21)	6.82 (1.88)	3. חינוך לא פורמלי
42.44*** (.119)	82.69*** (.117)	10.24*** (.032)	9.63 (1.05)	9.87 (0.34)	8.47 (2.17)	9.85 (0.31)	9.32 (1.17)	9.55 (0.83)	9.15 (1.51)	9.66 (0.71)	4. חברה ופנאי

— $p < .05$, * $p < .01$, ** $p < .001$

הצרכים הבסיסיים נמצאו מדורגים כחשובים ביותר בשני המצבים הכלכליים (המצב הכלכלי

הנוכחי והמצב הטוב יותר), אך מרכזיותם במצב הנוכחי גבוהה מאשר במצב טוב יותר. במצב הנוכחי הוערכו צרכים אלו כחשובים יותר על ידי המשתתפים הערבים מאשר על ידי שאר המשתתפים ($p < .001$), ואילו במצב טוב יותר הוערכו צרכים אלו כחשובים יותר על ידי שתי קבוצות המשתתפים היהודים מאשר על ידי המשתתפים הערבים ($p < .001$). צרכים של לבוש והנעלה נמצאו שניים

בחשיבותם בשני המצבים, ללא הבדל משמעותי בין המצבים הכלכליים השונים, והוערכו כחשובים יותר על ידי המשתתפים היהודים החרדיים מאשר על ידי שאר המשתתפים ($p < .001$). צרכים של **חינוך לא פורמלי** נמצאו שלישיים בחשיבותם בשני המצבים, ללא הבדל בין הקבוצות. מידת מרכזיותם הוערכה כרבה יותר במצב כלכלי טוב יותר מאשר במצב הנוכחי. לבסוף, צרכים של **חברה ופנאי** הוערכו כפחות חשובים מכולם בשני המצבים. מידת מרכזיותם הוערכה כרבה יותר במצב כלכלי טוב יותר מאשר במצב הנוכחי. במצב הנוכחי הוערכו צרכים אלו כחשובים יותר על ידי המשתתפים היהודיים החילוניים/ מסורתיים מאשר על ידי שאר המשתתפים ($p < .001$), ואילו במצב טוב יותר הוערכו צרכים אלו כחשובים יותר על ידי המשתתפים הערבים מאשר על ידי שתי קבוצות המשתתפים היהודים ($p < .001$).

2.4. מתאמים בין משתני המחקר

לוחות 9 עד 12 מציגים מתאמים בין משתני המחקר. לוח 9 מציג את המתאמים עבור כלל המדגם, ולוחות 10-12 עבור שלוש הקבוצות: יהודים חילוניים/ מסורתיים, ערבים, ויהודים חרדיים (בהתאמה). לאור ריבוי המתאמים יושם עיקרון בונפרוני לריבוי השוואות ($p = .05/120 = .0004$). עבור המדגם הכולל ומדגם היהודים החילוניים/ מסורתיים יושם העיקרון במלואו, עקב גודל המדגם, ואילו עבור מדגם הערבים והיהודים החרדיים, אשר הם קטנים יותר, הוגדר $r > .25$ כמייצג ממצא מובהק ($p < .05$).

מן המתאמים בלוח 9 ניתן לראות כי נמצאו מספר מתאמים מובהקים, אם כי עוצמתם חלשה עד בינונית. נמצא כי תפיסה של עוני קשורה עם נכונות מעטה יותר לקחת חלק בהגרלות, עם תפיסה של הצרכים הבסיסיים כפחות חשובים במצב כלכלי טוב יותר, ועם תפיסה של צרכי חברה ופנאי כחשובים יותר במצב כלכלי טוב יותר. הנכונות לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק נמצאה במתאם חיובי עם הנכונות לקחת חלק בהגרלות, וכמו כן, ככל שהיתה הנכונות לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק גבוהה יותר, כך הוערכו צרכי חברה ופנאי כחשובים יותר במצב כלכלי טוב יותר. מתאמים חיוביים נמצאו בין המשתתפים המייצגים קבלה של נטילת הסיכון וקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים ועל ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. בנוסף, ככל שהוערכו מידת הקבלה של נטילת הסיכון והעדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים כגבוהות יותר כך הוערכו הצרכים הבסיסיים כמרכזיים יותר במצב הנוכחי. זאת ועוד, ככל שהוערכה מידת הקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים כגבוהה יותר כך הוערכו הצרכים של חברה ופנאי במצב הנוכחי כחשובים פחות. לבסוף, מתאמים חיוביים נמצאו בין מדרג החשיבות של ההוצאות במצב הנוכחי לבין המדרג במצב כלכלי טוב יותר: ככל שתחום כלשהו הוערך כמרכזי יותר במצב הנוכחי כך הוא נטה להיות מוערך כמרכזי יותר גם במצב כלכלי טוב יותר.

בהמשך מוצגים ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר של כל אחת מהקבוצות באופן נפרד.

לוח 9 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור כלל המדגם ($N = 630$)

	16.	15.	14.	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	M (SD)	
1. תפיסת העוני	-.21*	-.07	-.05	.24*	.02	.01	-.03	-.01	-.05	-.02	-.02	-.06	-.25*	.09	.07	0.44 (0.50)	
נכונות :															x		
2. לקחת סיכון כלכלי	-.09	.04	.03	.06	-.01	.06	-.03	-.01	.07	.04	.08	-.05	-.04	.02		2.21 (1.31)	
3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק	-.14*	.06	.01	.11	-.09	.01	.13	.01	-.01	-.08	-.01	-.07	.23*			3.06 (1.02)	
4. לקחת חלק בהגרלות	-.01	.03	.01	-.01	-.10	.12	.04	.02	-.04	-.07	-.01	.07				1.16 (1.18)	
קבלה של נטילת סיכון :																	
5. על ידי משפחה וחברים	.06	-.09	.08	-.06	.12	-.01	.04	-.16*	.20*	.46*	.31*					3.09 (0.50)	
6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני	-.07	.06	-.02	.06	-.01	-.08	-.05	.09	.53*	.13						2.64 (0.63)	

$p < .001$

לוח 9 (המשך): ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור כלל המדגם ($N = 630$)

																קבלה של העדפות כלכליות:
.01	.04	.07	-.04	.16*	.08	-.03	-.20*	.32*								7. על ידי משפחה וחברים 3.25 (0.45)
-.03	.03	.09	-.01	.01	-.11	.10	-.01									8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני 2.54 (0.62)
																הוצאות במצב הנוכחי:
-.28*	.17*	-.17*	.29*	-.73*	.01	-.24*										9. צרכים בסיסיים 3.37 (0.62)
-.15*	-.14*	.59*	-.01	-.25*	-.26*											10. לבוש והנעלה 6.00 (2.12)
-.05	.62*	-.15*	-.08	-.38*												11. חינוך לא פורמלי 6.82 (1.88)
.36*	-.39*	-.12	-.21*													12. חברה ופנאי 9.66 (0.71)
																הוצאות במצב כלכלי טוב יותר:
-.91*	-.13	-.18*														13. צרכים בסיסיים 4.00 (1.51)
-.12	-.10															14. לבוש והנעלה 5.77 (2.60)
-.13																15. חינוך לא פורמלי 6.43 (2.21)
																16. חברה ופנאי 9.15 (1.51)

$p < .001$

לוח 10 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם יהודים חילוניים/ מסורתיים ($N = 410$)

	16.	15.	14.	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	M (SD)	
	-.16	-.15	-.04	.23*	-.06	-.09	.01	.12	-.08	-.28*	-.02	-.01	-.14	.16	-.01	0.29 (0.46)	1. תפיסת העוני
																	נכונות :
	.02	.08	.04	-.07	-.03	.06	-.01	.01	.05	-.02	.04	-.02	.02	-.03		2.11 (1.34)	2. לקחת סיכון כלכלי
	-.12	.08	-.02	.09	-.07	.01	.16	-.02	.02	-.12	.01	-.10	.28*			3.16 (1.06)	3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק
	-.07	.09	.04	.01	-.05	.18*	.04	-.07	-.03	-.01	.02	.05				1.41 (1.18)	4. לקחת חלק בהגרלות
																	קבלה של נטילת סיכון :
	.14	-.13	.11	-.14	.17	.04	.08	-.27*	.16	.51*	.20*					3.10 (0.46)	5. על ידי משפחה וחברים
	-.14	.07	-.02	.12	-.07	-.05	-.01	.11	.57*	.04						2.60 (0.61)	6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
																	קבלה של העדפות כלכליות :
	.19*	.03	.14	-.26*	.15	.10	.02	-.24*	.33*							3.17 (0.42)	7. על ידי משפחה וחברים
	.01	.08	.10	-.08	-.04	-.11	.15	.01								2.50 (0.57)	8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני

* $p < .001$

לוח 10 (המשך): ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם יהודים חילוניים/ מסורתיים ($N = 410$)

.16	15.	14.	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	M (SD)	
																הוצאות במצב הנוכחי:
-.57*	.23*	-.15	.53*	-.77*	.04	-.20*									3.46 (0.72)	9. צרכים בסיסיים
-.22*	-.13	.59*	-.01	-.26*	-.27*										6.21 (2.35)	10. לבוש והנעלה
-.05	.72*	-.12	-.16	-.38*											6.73 (2.05)	11. חינוך לא פורמלי
.64*	-.49*	-.15	-.38*												9.55 (0.83)	12. חברה ופנאי
																הוצאות במצב כלכלי טוב יותר:
-.85*	-.09	-.32*													3.84 (1.21)	13. צרכים בסיסיים
-.09	-.14														5.87 (2.78)	14. לבוש והנעלה
-.22*															6.33 (2.19)	15. חינוך לא פורמלי
															9.32 (1.17)	16. חברה ופנאי

* $p < .001$

לוח 11 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם הערבים (N = 150)

	16.	15.	14.	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	M (SD)	
	-.01	-.11	-.13	.05	-.10	.14	-.03	-.01	-.07	.03	-.02	-.09	-.06	.01	.05	0.85 (0.35)	1. תפיסת העוני
																	נכוונות :
	-.16	-.20	-.02	.19	.04	-.01	-.05	.04	.16	.03	.27***	-.03	.07	.17		2.68 (1.17)	2. לקחת סיכון כלכלי
	-.19	.11	.02	.15	-.06	.08	-.10	.07	.12	.09	.08	.02	.06			3.03 (0.88)	3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק
	-.15	-.03	-.06	.15	-.03	.07	-.03	-.03	-.01	.08	-.05	.02				0.46 (0.89)	4. לקחת חלק בהגרלות
																	קבלה של נטילת סיכון :
	-.08	.02	.08	.07	.06	-.11	.02	.02	.23	.46***	.45***					3.02 (0.61)	5. על ידי משפחה וחברים
	-.08	.07	.16	.04	.19	-.18	.01	.03	.43***	.32***						2.58 (0.68)	6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
																	קבלה של העדפות כלכליות :
	-.07	-.02	.01	.08	.09	-.06	-.06	.06	.31***							3.46 (0.50)	7. על ידי משפחה וחברים
	-.11	-.06	.19	.07	.15	-.12	.10	-.11								2.52 (0.75)	8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני

** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 11 (המשך): ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם הערבים ($N = 150$)

.16	15.	14.	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	M (SD)	
																הוצאות במצב הנוכחי:
.04	.07	-.34***	.02	-.25*	-.02	-.71***									3.15 (0.28)	9. צרכים בסיסיים
-.11	-.20	.50***	.06	.01	-.26**										5.79 (1.39)	10. לבוש והנעלה
.03	.26**	-.34***	-.01	-.67*											7.12 (1.41)	11. חינוך לא פורמלי
.02	-.12	.20	-.05												9.85 (0.31)	12. חברה ופנאי
																הוצאות במצב כלכלי טוב יותר:
-.95***	-.24	.06													4.59 (2.13)	13. צרכים בסיסיים
-.25**	-.01														5.81 (2.30)	14. לבוש והנעלה
.03															6.75 (2.30)	15. חינוך לא פורמלי
															8.47 (2.17)	16. חברה ופנאי

** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 12 : ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם היהודים החרדיים ($N = 70$)

	16.	15.	14.	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	M (SD)	
	-.21	-.01	.06	.18	-.21	.04	.14	-.01	.01	.02	-.05	-.03	.03	.16	-.06	0.44 (0.50)	1. תפיסת העוני
																	נכוונות :
	.03	.10	-.11	-.02	-.06	-.01	-.13	.20	.14	-.07	.23	-.15	-.08	-.05		1.79 (1.24)	2. לקחת סיכון כלכלי
	-.20	-.23	.03	.24	.01	-.10	.03	.02	-.24	-.20	-.06	-.02	.23			2.58 (0.92)	3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק
	-.28*	.05	-.13	.27*	-.06	.11	-.13	.10	-.21	.11	-.21	.11				1.19 (1.11)	4. לקחת חלק בהגרלות
																	קבלה של נטילת סיכון :
	.10	-.14	-.16	.01	-.02	.01	-.16	.16	.29*	.69***	.47***					3.19 (0.42)	5. על ידי משפחה וחברים
	-.01	.02	-.28*	.07	.01	-.06	-.28*	.19	.45***	.34**						2.98 (0.56)	6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
																	קבלה של העדפות כלכליות :
	.13	.02	-.26*	-.01	.07	.04	-.25*	.23	.56***							3.20 (0.39)	7. על ידי משפחה וחברים
	.01	.03	-.12	.02	.03	-.07	-.01	.03								2.81 (0.53)	8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 12 (המשך): ממוצעים, סטיות תקן ומתאמים בין משתני המחקר עבור מדגם היהודים החרדיים ($N = 70$)

.16	15.	14.	13.	12.	11.	10.	9.	8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	M (SD)	
																הוצאות במצב הנוכחי:
-.06	.04	-.48***	.25*	-.30*	-.11	-.64***									3.35 (0.41)	9. צרכים בסיסיים
-.13	-.11	.80***	-.10	.01	-.20										5.21 (1.73)	10. לבוש והנעלה
-.09	.63***	-.17	-.07	-.58***											6.67 (1.6)	11. חינוך לא פורמלי
.27*	-.50***	.01	-.07												9.87 (0.34)	12. חברה ופנאי
																הוצאות במצב כלכלי טוב יותר:
-.88***	-.17	-.43***													3.70 (1.18)	13. צרכים בסיסיים
.14	-.03														5.09 (1.95)	14. לבוש והנעלה
-.18															6.29 (2.07)	15. חינוך לא פורמלי
															9.63 (1.05)	16. חברה ופנאי

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מן המתאמים בלוח 10, המציג את המתאמים בקרב קבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים, ניתן לראות כי נמצאו מספר מתאמים מובהקים, אם כי עוצמתם חלשה עד בינונית. נמצא כי תפיסה של עוני קשורה עם תפיסה של קבלה מועטה יותר של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים, וכן עם דרוג ההוצאות לצרכים בסיסיים כחשובות פחות בהנתן מצב כלכלי טוב יותר. הנכונות לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק נמצאה במתאם חיובי עם הנכונות לקחת חלק בהגרלות, וכמו כן, ככל שהייתה הנכונות לקחת חלק בהגרלות רבה יותר כך הוערכו הצרכים של חינוך לא פורמאלי במצב הנוכחי כחשובים פחות. מתאמים חיוביים נמצאו בין המשתנים המייצגים קבלה של נטילת הסיכון וקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים ועל ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. בנוסף, ככל שהוערכו מידת הקבלה של נטילת הסיכון והעדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים כגבוהות יותר כך הוערכו הצרכים הבסיסיים כמרכזיים יותר במצב הנוכחי. זאת ועוד, ככל שהוערכה מידת הקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים כגבוהה יותר כך הוערכו הצרכים הבסיסיים כמרכזיים יותר במצב כלכלי טוב יותר ואילו הצרכים של חברה ופנאי במצב זה הוערכו כחשובים פחות. לבסוף, מתאמים חיוביים נמצאו בין מדרג החשיבות של ההוצאות במצב הנוכחי לבין המדרג במצב כלכלי טוב יותר: ככל שתחום כלשהו הוערך כמרכזי יותר במצב הנוכחי כך הוא נטה להיות מוערך כמרכזי יותר גם במצב כלכלי טוב יותר.

מתוך לוח 11 ניתן לראות שנמצאו מספר מתאמים נמצאו מובהקים בקרב מדגם הערבים. הנכונות לקחת סיכון כלכלי נמצאה גבוהה יותר ככל שתפיסת הקבלה שלה הוערכה כגבוהה יותר על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. מתאמים חיוביים נמצאו בין המשתנים המייצגים קבלה של נטילת הסיכון וקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים ועל ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. כמו כן, מתאמים חיוביים נמצאו בין מדרג החשיבות של ההוצאות במצב הנוכחי עבור לבוש והנעלה וחינוך לא פורמאלי, לבין המדרג במצב כלכלי טוב יותר: ככל שתחומים אלו הוערכו כמרכזיים יותר במצב הנוכחי כך הם הוערכו כמרכזיים יותר גם במצב כלכלי טוב יותר.

כפי שניתן לראות מלוח 12, מספר מתאמים נמצאו מובהקים בקרב מדגם היהודים החרדיים. ככל שהייתה הנכונות לקחת חלק בהגרלות רבה יותר כך הוערכו הצרכים הבסיסיים במצב כלכלי טוב יותר כחשובים פחות, ואילו צרכים של חברה ופנאי במצב זה הוערכו כחשובים יותר. מתאמים חיוביים נמצאו בין המשתנים המייצגים קבלה של נטילת הסיכון וקבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים ועל ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. בנוסף, ככל שהוערכה מידת הקבלה של נטילת הסיכון כרבה יותר, על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני, כך הוערכו הצרכים של לבוש והנעלה כמרכזיים יותר במצב הנוכחי ובמצב כלכלי טוב יותר. בדומה, ככל שהוערכה מידת הקבלה של העדפות כלכליות כרבה יותר, על ידי משפחה וחברים, כך הוערכו הצרכים של לבוש והנעלה כמרכזיים יותר במצב הנוכחי ובמצב כלכלי טוב יותר. לבסוף, מתאמים חיוביים נמצאו בין מדרג החשיבות של ההוצאות במצב הנוכחי לבין המדרג במצב כלכלי טוב יותר: ככל שתחום כלשהו הוערך כמרכזי יותר במצב הנוכחי כך הוא נטה להיות מוערך כמרכזי יותר גם במצב כלכלי טוב יותר.

4.3.א. קשרים בין משתני הרקע למשתני המחקר

בפרק זה נציג את הקשרים בין משתני הרקע למשתני המחקר (תפיסת העוני, נכונות לקחת סיכונים ומעבר על החוק, השתתפות בהגרלות, קבלה חברתית והעדפות כלכליות). בהמשך נבדוק את תרומתם של משתני הרקע למשתני המחקר. לוחות 13 עד 16 מציגים מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע של המשתתפים.

לוח 13 מציג את המתאמים עבור כלל המדגם, ולוחות 14-16 עבור שלוש הקבוצות: יהודים חילוניים/ מסורתיים, ערבים, ויהודים חרדיים (בהתאמה). משתני הרקע הם: מיגדר (1-גברים, 0-נשים), גיל, מצב משפחתי (1-נשוי/ עם בן זוג, 0-רווק/ גרוש/ פרוד/ אלמן), מספר ילדים, מספר נפשות בבית, מספר ילדים בבית, צפיפות דיור, השכלה (1-יסודית, 2-פחות מתיכונית, 3-תיכונית ללא תעודת בגרות, 4- תעודת בגרות, 5-על תיכונית וגבוהה), מצב תעסוקתי (1-מועסק, 0-לא מועסק). עבור השכלה חושבו מתאמי ספירמן, ועבור שאר המשתנים - מתאמי פירסון. לאור ריבוי המתאמים יושם עיקרון בונפרוני לריבוי השוואות ($p = 0.05/144 = 0.00035$). עבור המדגם הכולל ומדגם היהודים החילוניים/ מסורתיים עקב גודל המדגם, ואילו עבור מדגם הערבים והיהודים החרדיים, אשר הם קטנים יותר, הוגדר $t > 2.5$ כמייצג ממצא מובהק ($p < 0.05$).

מן המתאמים בלוח 13, אשר מתייחסים לכל הקבוצות, ניתן לראות כי נמצאו מספר מתאמים מובהקים, אם כי עוצמתם חלשה. נמצא מתאם חיובי בין משתתפים אשר תפסו את עצמם כעניים (תפיסה סובייקטיבית של עוני) לבין מספר הילדים, מספר הילדים והנפשות הגרים בבית, וצפיפות הדיור. כך, שככל שמספר הילדים, הילדים והנפשות הגרים בבית רבים יותר וצפיפות הדיור גבוהה יותר כך רבה ההסתברות שיתפסו עצמם כעניים. כמו כן, היה מתאם שלילי בין רמת ההשכלה ותעסוקה לתפיסה סובייקטיבית של העוני. כך, שהשכלתם של אלו שתפסו עצמם כעניים הייתה נמוכה מזו של משתתפים אשר לא תפסו עצמם כעניים. כמו כן, אחוז גבוה יותר של בלתי מועסקים היה בקרב אלו שתפסו עצמם כעניים. בנוסף, נמצא מתאם שלילי בין הנכונות לקחת סיכון כלכלי לבין השכלה, כלומר ככל שהנכונות לקחת סיכון הייתה גבוהה יותר השכלתם של המשתתפים הייתה נמוכה יותר. מתאם שלילי נמצא בין הנכונות לקחת חלק בהגרלות לבין מספר הילדים. כך שהנכונות לקחת חלק בהגרלות נמצאה רבה יותר ככל שמספר הילדים היה נמוך יותר. מידת החשיבות המיוחסת לצרכים בסיסיים במצב הכלכלי הנוכחי נמצאה רבה יותר ככל שמספר הילדים גבוה יותר, ואילו מידת החשיבות המיוחסת לצרכים של חברה ופנאי במצב הכלכלי הנוכחי נמצאה מעטה יותר ככל שמספר הילדים, מספר הילדים והנפשות בבית רב יותר. מידת החשיבות המיוחסת לצרכים של חברה ופנאי במצב כלכלי טוב יותר נמצאה מעטה יותר ככל שהשכלת המשתתף גבוהה יותר.

לוח 13 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור כלל המדגם ($N = 630$)

מציב תעסוקתי	השכלה	צפיפות דיור	מספר ילדים בבית	מספר נפשות בבית	מספר ילדים	מצב משפחתי	גיל	מיגדר	
-.23*	-.24*	.21*	.20*	.15*	.19*	-.12	.14	-.07	1. תפיסת סובייקטיבית של העוני
									נכונות :
-.02	-.16*	-.05	-.06	-.03	-.07	.08	-.01	.12	2. לקחת סיכון כלכלי
-.02	-.07	-.07	-.07	-.09	-.06	-.09	-.01	.09	3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק
.11	.09	-.06	-.11	-.10	-.15*	-.06	-.17*	-.03	4. לקחת חלק בהגרלות
									קבלה של נטילת סיכון :
-.01	-.03	.02	-.02	-.03	.02	-.11	.13	-.05	5. על ידי משפחה וחברים
-.03	-.04	.07	.11	.13	.13	.02	.08	.02	6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									קבלה של העדפות כלכליות :
.02	-.08	.06	.05	.05	.05	.02	-.01	.07	7. על ידי משפחה וחברים
.05	.02	.04	.02	.03	.04	.01	.01	-.01	8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									הוצאות במצב הנוכחי :
.08	.07	.05	-.13	-.14	-.15*	-.07	-.07	.01	9. צרכים בסיסיים
.03	.01	-.08	-.07	-.10	-.08	-.10	-.01	-.13	10. לבוש והנעלה
.02	-.04	.01	-.05	-.03	-.05	-.01	-.06	.10	11. חינוך לא פרמלי
-.09	.01	.03	.18*	.19*	.20*	.12	.11	.02	12. חברה ופנאי
									הוצאות במצב כלכלי טוב יותר :
-.10	-.13	.10	.05	.02	.02	-.10	.05	.02	13. צרכים בסיסיים
.04	.01	-.11	-.10	-.08	-.07	.07	.03	-.07	14. לבוש והנעלה
-.01	-.07	.01	.01	-.01	.03	-.09	-.08	.11	15. חינוך לא פרמלי
.09	.16*	-.05	-.02	.01	-.01	.10	-.04	-.03	16. חברה ופנאי

* $p < .001$

לוח 14 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור מדגם היהודים החילוניים/ מסורתיים

($N = 410$)

מצב תעסוקתי	השכלה	צפיפות דיור	מספר ילדים בבית	מספר נפשות בבית	מספר ילדים	מצב משפחתי	גיל	מיגדר	
-0.06	-0.13	.12	.04	-0.03	.06	-.22*	.20*	-0.06	1. תפיסת סובייקטיבית של העוני
									נכונות :
.05	-0.06	-.17*	-.25*	-.19*	-.27*	.05	-0.02	.05	2. לקחת סיכון כלכלי
-0.12	-0.04	-0.02	.01	-0.01	.02	-0.06	-0.06	.14	3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק
.01	-0.01	.09	.02	.04	-0.06	.02	-	-0.01	4. לקחת חלק בהגרלות
							.22*		קבלה של נטילת סיכון :
-0.04	-0.05	-0.01	-0.04	-0.07	.02	-0.12	.17*	-0.05	5. על ידי משפחה וחברים
-0.05	-0.05	.08	.10	.12	.10	-0.04	.12	-0.06	6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									קבלה של העדפות כלכליות :
.07	.06	-0.04	-0.03	-0.02	-0.01	.01	-0.04	.04	7. על ידי משפחה וחברים
-0.02	-0.01	-0.01	-0.03	-0.01	-0.02	-0.02	.05	-0.11	8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									הוצאות במצב הנוכחי :
.01	-0.01	.11	-0.09	-0.12	-0.15	-0.06	-0.08	.01	9. צרכים בסיסיים
.02	.01	-0.02	.01	-0.03	.02	-0.07	-0.04	-0.13	10. לבוש והנעלה
.07	-0.02	-0.09	-0.10	-0.07	-0.10	-0.02	-0.07	.15	11. חינוך לא פורמלי
-0.05	.06	-0.03	.13	.15	.17	.10	.13	-0.01	12. חברה ופנאי
									הוצאות במצב כלכלי טוב יותר :
-0.12	-0.07	.18*	-0.01	-0.07	-0.05	-.22*	.02	-0.02	13. צרכים בסיסיים
.06	.03	-0.15	-0.11	-0.07	-0.06	.12	.03	-0.08	14. לבוש והנעלה
.03	-0.05	-0.09	-0.08	-0.09	-0.08	-0.13	-0.13	.17*	15. חינוך לא פורמלי
.09	.06	-0.08	.08	.14	.11	.22*	.01	-0.01	16. חברה ופנאי

* $p < .001$

לוח 15 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור מדגם הערבים ($N = 150$)

מצב תעסוקתי	השכלה	צפיפות דיור	מספר ילדים בבית	מספר נפשות בבית	מספר ילדים	מצב משפחתי	גיל	מיגדר	
-0.16	-0.15	0.06	0.01	-0.04	0.03	-0.10	0.02	-0.16	1. תפיסת סובייקטיבית של העוני
									נכונות :
0.06	-0.14	0.04	0.14	0.13	0.03	0.16	-0.07	0.34	2. לקחת סיכון כלכלי
0.10	-0.10	0.07	0.11	0.06	0.18	-0.01	0.05	0.10	3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק
-0.03	0.01	-0.09	-0.01	-0.04	-0.01	-0.09	-0.04	0.01	4. לקחת חלק בהגרלות
									קבלה של נטילת סיכון :
0.04	-0.07	0.03	-0.01	-0.01	0.03	-0.15	0.16	-0.07	5. על ידי משפחה וחברים
0.07	-0.11	-0.01	0.10	0.10	0.07	0.04	0.05	0.07	6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									קבלה של העדפות כלכליות :
0.17	-0.17	0.02	-0.11	-0.10	-0.07	-0.08	0.11	0.16	7. על ידי משפחה וחברים
0.21	-0.10	0.02	-0.09	-0.11	-0.07	-0.02	-0.10	0.09	8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									הוצאות במצב הנוכחי :
0.12	0.03	0.07	-0.05	-0.02	-0.10	0.03	-0.04	0.01	9. צרכים בסיסיים
-0.11	-0.03	-0.13	-0.09	-0.13	-0.08	-0.03	-0.08	-0.07	10. לבוש והנעלה
0.01	0.02	0.17	0.04	0.06	0.06	-0.02	-0.01	0.02	11. חינוך לא פורמלי
-0.01	-0.02	-0.10	0.07	0.05	0.07	-0.01	0.12	0.07	12. חברה ופנאי
									הוצאות במצב כלכלי טוב יותר :
0.01	-0.13	0.02	0.15	0.15	0.15	0.12	0.14	0.08	13. צרכים בסיסיים
-0.03	-0.01	-0.08	-0.16	-0.17	-0.14	-0.03	-0.09	0.03	14. לבוש והנעלה
-0.02	-0.05	0.12	0.10	0.11	0.18	-0.07	0.04	-0.04	15. חינוך לא פורמלי
-0.02	0.18	-0.03	-0.15	-0.15	-0.16	-0.10	-0.14	-0.10	16. חברה ופנאי

לוח 16 : מתאמים בין משתני המחקר לבין משתני רקע עבור מדגם היהודים החרדיים ($N=70$)

מזב תעסוקתי	השכלה	צפיפות דיור	מספר ילדים בבית	מספר נפשות בבית	מספר ילדים	מזב משפחתי	גיל	מיגדר	
-0.21	-0.06	.23	.11	.07	.11	-.26*	.05	-0.23	1. תפיסת סובייקטיבית של העוני
									נכונות :
-0.18	-0.24	.11	.15	.15	.23	.14	.09	.22	2. לקחת סיכון כלכלי
-0.04	-0.10	-0.12	-0.12	-0.14	-0.10	-0.19	.17	-0.03	3. לקחת סיכון כלכלי תוך עברה על החוק
.07	-0.24	-0.09	-0.07	-0.10	-0.13	-.28*	.01	-0.11	4. לקחת חלק בהגרלות
									קבלה של נטילת סיכון :
-0.15	-0.14	.07	-0.01	.01	-0.01	.08	-0.06	-0.02	5. על ידי משפחה וחברים
-0.13	-0.04	-0.10	-0.07	-0.05	.03	.17	-0.03	.14	6. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									קבלה של העדפות כלכליות :
.01	.03	.15	.01	.01	-0.02	.10	-0.04	-0.02	7. על ידי משפחה וחברים
.06	.25	-0.07	.01	.02	.03	.15	.04	.07	8. על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
									הוצאות במצב הנוכחי :
-0.01	.05	.24	-0.01	.01	.06	.07	-0.05	.17	9. צרכים בסיסיים
-0.02	-0.04	.02	.07	.04	-0.01	-0.15	.16	-0.14	10. לבוש והנעלה
-0.04	.01	.11	-0.12	-0.12	-0.15	.01	-0.04	.01	11. חינוך לא פורמלי
.10	-0.08	-0.10	.09	.12	.13	.18	.03	-0.07	12. חברה ופנאי
									הוצאות במצב כלכלי טוב יותר :
.01	-0.07	.01	-0.21	-0.22	-0.24	-.46***	.03	-0.02	13. צרכים בסיסיים
-0.03	.02	.03	.13	.10	.11	.02	.12	-0.07	14. לבוש והנעלה
.06	-0.01	.10	.06	.04	.08	.05	.06	.09	15. חינוך לא פורמלי
-0.03	.20	.06	.19	.21	.21	.49***	-0.09	.01	16. חברה ופנאי

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מלוח מספר 14, המתאר את המתאמים בין משתני הרקע למשתני המחקר בקרב קבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים ניתן לראות כי נמצאו מספר מתאמים מובהקים, אם כי עוצמתם חלשה. משתתפים אשר תפסו את עצמם כעניים נמצאו מבוגרים יותר ממי שלא ביטאו תפיסה כזו, ואחוז רב יותר מהם היו לא נשואים. מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי נמצאה גבוהה יותר ככל שלמשתתפים היה מספר מועט יותר של ילדים ושל ילדים ונפשות הגרים בבית, וכן צפיפות הדיור נמוכה יותר. מידת הנכונות לקחת חלק בהגרלות הייתה גבוהה יותר ככל שהמשתתפים היו צעירים יותר. תפיסת הקבלה של נטילת הסיכון על ידי משפחה וחברים נמצאה גבוהה יותר ככל שהמשתתפים היו מבוגרים יותר. לבסוף, מידת החשיבות המיוחסת לצרכים בסיסיים במצב הכלכלי הנוכחי נמצאה רבה יותר בקרב משתתפים נשואים מאשר בקרב האחרים, וכן, בקרב אלו שצפיפות הדיור שלהם נמוכה יותר. מידת החשיבות המיוחסת לצרכים של חברה ופנאי לו היו במצב כלכלי טוב יותר נמצאה רבה יותר בקרב משתתפים שאינם נשואים מאשר בקרב משתתפים נשואים. מלוח 15 המציג מתאמים בין משתני הרקע לבין משתני המחקר עבור מדגם הערבים ניתן לראות כי לא נמצאו קשרים מובהקים. סביר להניח שמאפיין זה נעוץ במידת ההומוגניות של תת מדגם הערבים.

מלוח 16 המציג מתאמים בין משתני הרקע לבין משתני המחקר עבור מדגם החרדים ניתן לראות כי נמצאו מספר מתאמים מובהקים ברמה נמוכה עד בינונית משתתפים לא נשואים נטו לתפוס עצמם כעניים יותר מאשר משתתפים נשואים. בנוסף, משתתפים לא נשואים ביטאו נכונות רבה יותר לקחת חלק בהגרלות מאשר משתתפים נשואים. עם זאת, יש לזכור כי מרבית המשתתפים החרדיים (87%) היו נשואים. בהמשך לכך, משתתפים נשואים נטו לייחס חשיבות רבה יותר לצרכים בסיסיים וחשיבות מעטה יותר לצרכי חברה ופנאי במצב כלכלי טוב יותר מאשר משתתפים לא נשואים.

בהתבסס על המתאמים שנמצאו נעשו ניתוחים נוספים במטרה לבדוק את התרומה של משתני הרקע למידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, סיכון הכרוך בעברה על החוק, והשתתפות בהגרלות.

הניתוחים נעשו באמצעות **רגרסיות היררכיות מרובות**.

לוחות 17 עד 20 מציגים רגרסיות היררכיות מרובות לניבוי מידת הנכונות של המשתתפים לקחת סיכון כלכלי, סיכון הכרוך בעברה על החוק, והשתתפות בהגרלות. לוח 17 מציג את הרגרסיות עבור כלל המדגם, ולוחות 18-20 עבור שלוש הקבוצות: יהודים חילוניים/ מסורתיים, ערבים, ויהודים חרדיים (בהתאמה). לכל רגרסיה הוכנסו בצעד ראשון מיגדר המשתתפים (0-נשים, 1-גברים), גיל, מצב משפחתי (1-נשוי/ עם בן זוג, 0-רווק/ גרוש/ פרוד/ אלמן), מספר הילדים בבית (כמייצג של גודל המשפחה, ומאחר ונמצא במתאמים גבוהים $r = .55$ עד $r = .94$ עם מספר הילדים הכולל, מספר נפשות בבית, וצפיפות דיור), השכלה, ומצב תעסוקתי (1-מועסק, 0-לא מועסק). עבור המודל הכולל הוכנסו גם שלוש הקבוצות כשני משתנים דיכוטומיים: יהודים חילוניים/ מסורתיים מול השאר, וערבים מול השאר. בצעד שני הוכנסו: משתנה התפיסה הסוביקטיבית של העוני (0-לא עני, 1-עני), משתני הקבלה החברתית של נטילת סיכון: קבלה של נטילת הסיכון על ידי משפחה וחברים / אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני, קבלה של העדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים / אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני, וכן הוכנסו המשתנים של מדרג ההוצאות המשפחתיות במצב הנוכחי. מאחר והמתאמים בין קבלה של נטילת סיכון לבין קבלה של העדפות כלכליות נמצאו גבוהים (לוח 9 לעיל) הוגדרו לצורך הרגרסיה שני משתנים מתוך ממוצעייהם: קבלה על ידי משפחה, וקבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. כמו כן, מאחר וההוצאות דורגו מ-1 עד 12

הובנה לתוך המדד מתאם גבוה במיוחד בין ההוצאות אשר נתפסו כחשובות ביותר לבין ההוצאות אשר נתפסו כחשובות במידה המעטה ביותר (לוח 9 לעיל). לפיכך, הוכנסו למשוואת הרגרסיה הוצאות עבור צרכים בסיסיים, לבוש והנעלה, וחינוך לא פורמלי, בלבד (כדי להימנע מהפרת תנאי הבסיס של אי קיום מצב של מולטיקולינאריות בין המנבאים).

מלוח 17 המתאר את כלל המדגם ניתן לראות כי המודלים של הרגרסיה נמצאו מובהקים, אך אחוזי השונות המוסברת נמוכים (7% עד 16%).

עבור לקיחת סיכון כלכלי נמצאו המנבאים הבאים מובהקים: לאום ערבי, מגדר, מספר ילדים בבית, וכן, קבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. נמצא כי הנכונות ללקיחת סיכון כלכלי היא רבה יותר בקרב משתתפים ערבים, גברים, ככל שמספר הילדים בבית מועט יותר, וככל שמידת הקבלה של החלטותיהם והעדפותיהם הכלכליות מצד אנשים זרים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני נתפסת כגבוהה יותר.

עבור לקיחת סיכון כלכלי הכרוך בעבירה על החוק נמצאו המנבאים הבאים מובהקים: קבוצת היהודים החילוניים/ מסורתיים, מגדר (גברים), תפיסה עצמית כעני (תפיסה סוביקטיבית של העוני, והעדפות כלכליות לגבי לבוש והנעלה במצב הכלכלי הנוכחי (נמוכות). יש לציין שהכללה של קבוצת היהודים החרדיים במשוואה, במקום קבוצת היהודים החילוניים/ מסורתיים הניבה ממצא מובהק ($\beta = -.16, p < .001$), באופן שהנכונות לקחת סיכון כלכלי הכרוך בעבירה על החוק נמוכה יותר עבורם בהשוואה לשאר המשתתפים.

עבור הנכונות להשתתף בהגרלות נמצאו המנבאים הבאים מובהקים: לאום ערבי, גיל, והעדפות כלכליות לגבי חינוך לא פורמלי במצב הכלכלי הנוכחי. נמצא כי המנבאים לגבי הנכונות להשתתף בהגרלות היא רבה יותר בקרב משתתפים יהודים, ככל שגיל המשתתפים צעיר יותר, וככל שההעדפות הכלכליות לגבי חינוך לא פורמלי במצב הנוכחי מרכזיות פחות.

לוח 17 : רגרסיות היררכיות מרובות לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, סיכון הכרוך בעברה על החוק והשתתפות בהגרלות, עבור כלל המדגם ($N = 630$)

נכונות להשתתף בהגרלות			נכונות לקחת סיכון כלכלי הכרוך בעברה על החוק			נכונות לקחת סיכון כלכלי			
β	SEB	B	β	SEB	B	β	SEB	B	
									צעד 1
.05	0.17	0.12	.24***	0.16	0.52	.07	0.20	0.19	יהודים חילוניים/ מסורתיים
-.31***	0.18	-0.84	.13	0.16	0.31	.26***	0.21	0.80	ערבים
-.01	0.10	-0.02	.14***	0.09	0.29	.10*	0.11	0.27	מיגדר
-.18***	0.01	-0.02	-.04	0.01	-0.01	-.03	0.01	-0.01	גיל
-.02	0.10	-0.04	-.07	0.09	-0.16	.07	0.11	0.21	מצב משפחתי
-.02	0.03	-0.01	.01	0.03	0.01	-.15***	0.04	-0.12	מספר ילדים בבית
-.04	0.04	-0.04	-.05	0.04	-0.05	-.10*	0.05	-0.12	השכלה
-.01	0.11	-0.03	-.07	0.10	-0.17	.02	0.13	0.06	מצב תעסוקתי
.137***			.035**			.076***			Adj. R ²
									צעד 2
.04	0.17	0.09	.26***	0.16	0.56	.11	0.20	0.30	יהודים חילוניים/ מסורתיים
-.31***	0.18	-0.85	.09	0.17	0.22	.29***	0.21	0.89	ערבים
-.03	0.10	-0.07	.16***	0.09	0.34	.10*	0.11	0.27	מיגדר
-.16***	0.01	-0.02	-.06	0.01	-0.01	-.04	0.01	-0.01	גיל
-.03	0.10	-0.07	-.04	0.09	-0.09	.07	0.12	0.21	מצב משפחתי
-.01	0.03	-0.01	-.01	0.03	-0.01	-.15***	0.04	-0.12	מספר ילדים בבית
-.05	0.04	-0.05	-.03	0.04	-0.03	-.09	0.05	-0.11	השכלה
-.02	0.11	-0.05	-.07	0.10	-0.15	.02	0.13	0.05	מצב תעסוקתי
-.08	0.11	-0.20	.16***	0.10	0.33	.02	0.12	0.06	תפיסת העוני
.04	0.12	0.10	-.09	0.11	-0.23	-.07	0.14	-0.24	קבלה על ידי משפחה וחברים
-.02	0.09	-0.05	.07	0.08	0.14	.15***	0.10	0.37	קבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
-.05	0.08	-0.09	-.02	0.07	-0.04	-.02	0.09	-0.05	הוצאות- צרכים בסיסיים במצב הנוכחי
.03	0.02	0.02	.12**	0.02	0.06	-.01	0.03	-0.01	הוצאות- לבוש והנעלה במצב הנוכחי
.14***	0.02	0.09	.03	0.02	0.02	.03	0.03	0.02	הוצאות- חינוך לא פורמלי במצב הנוכחי
.158***			.069***			.088***			Adj. R ²
9.27***			4.27***			5.25***			F(14, 603)

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 18 : גרסיות היררכיות מרובות לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, סיכון הכרוך בעברה על החוק והשתתפות בהגרלות, עבור מדגם היהודים החילוניים/ מסורתיים ($N = 410$)

נכונות להשתתף בהגרלות			נכונות לקחת סיכון כלכלי הכרוך בעברה על החוק			נכונות לקחת סיכון כלכלי			
β	SEB	B	β	SEB	B	β	SEB	B	
									צעד 1
-0.01	0.12	-0.02	.15**	0.11	0.33	.03	0.14	0.08	מיגדר
-.24***	0.01	-0.03	-.08	0.01	-0.01	-.06	0.01	-0.01	גיל
.03	0.12	0.08	-.06	0.11	-0.14	.06	0.13	0.15	מצב משפחתי
-.03	0.04	-0.02	.02	0.04	0.01	-.28***	0.05	-0.29	מספר ילדים בבית
-.01	0.06	-0.01	-.02	0.05	-0.02	-.09	0.06	-0.12	השכלה
-.03	0.16	-0.09	-.13**	0.15	-0.39	.08	0.18	0.30	מצב תעסוקתי
.039**			.032**			.072***			Adj. R ²
									צעד 2
-.03	0.12	-0.07	.18***	0.11	0.40	.03	0.14	0.09	מיגדר
-.21***	0.01	-0.02	-.11*	0.00	-0.01	-.08	0.01	-0.01	גיל
.02	0.12	0.05	-.02	0.11	-0.04	.06	0.14	0.15	מצב משפחתי
-.01	0.05	-0.01	-.01	0.04	-0.01	-.30***	0.05	-0.30	מספר ילדים בבית
.01	0.06	0.01	.01	0.05	0.01	-.09	0.07	-0.12	השכלה
-.04	0.16	-0.14	-.14**	0.14	-0.40	.08	0.18	0.31	מצב תעסוקתי
-.07	0.14	-0.19	.17***	0.12	0.40	.02	0.15	0.05	תפיסת העוני
-.02	0.16	-0.05	-.14**	0.15	-0.39	-.06	0.19	-0.22	קבלה על ידי משפחה וחברים
.03	0.11	0.06	.08	0.10	0.16	.10*	0.13	0.25	קבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
-.08	0.09	-0.13	-.07	0.08	-0.10	-.06	0.10	-0.11	הוצאות- צרכים בסיסיים במצב הנוכחי
.06	0.03	0.03	.18***	0.02	0.08	-.02	0.03	-0.01	הוצאות- לבוש והנעלה במצב הנוכחי
.19***	0.03	0.11	.06	0.03	0.03	.02	0.03	0.02	הוצאות- חינוך לא פורמלי במצב הנוכחי
.072***			.099***			.069***			Adj. R ²
3.65***			4.74***			3.53***			F(12, 397)

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 18 המראה את משתני הרקע לניבוי נכונות לקחת סיכונים כלכליים ונטייה להשתתפות בהגרלות בקרב קבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים. מן הלוח ניתן ללמוד כי כל שלושת המודלים של הגרסיה נמצאו מובהקים, אם כי אחוזי השונות המוסברת נמוכים (7% עד 10%). עבור לקיחת סיכון כלכלי נמצאו המנבאים הבאים מובהקים: מספר ילדים בבית, וקבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. נמצא כי הנכונות לקחת סיכון כלכלי היא רבה יותר ככל

שמספר הילדים בבית מועט יותר, וככל שמידת הקבלה של העדפותיהם הכלכליות של המשתתפים מצד אנשים זרים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני נתפסת כגבוהה יותר. עבור לקיחת סיכון כלכלי הכרוך בעברה על החוק נמצאו המנבאים הבאים מובהקים: מיגדר, גיל, מצב תעסוקתי, תפיסה סוביקטיבית של העוני, קבלה על ידי משפחה וחברים, והעדפות כלכליות לגבי לבוש והנעלה במצב הכלכלי הנוכחי. נמצא כי הנכונות ללקיחת סיכון כלכלי הכרוך בעברה על החוק רבה יותר בקרב גברים, משתתפים צעירים יותר, משתתפים שאינם מועסקים, משתתפים התופסים את עצמם כעניים, ככל שמידת הקבלה של החלטות והעדפות כלכליות על ידי משפחה וחברים מעטה יותר, וככל שההעדפות הכלכליות לגבי לבוש והנעלה במצב הנוכחי מרכזיות פחות. עבור הנכונות להשתתף בהגרלות נמצאו מובהקים גיל, והעדפות כלכליות לגבי חינוך לא פורמלי במצב הכלכלי הנוכחי. נמצא כי הנכונות להשתתף בהגרלות היא גבוהה יותר ככל שגיל המשתתפים צעיר יותר, וככל שההעדפות הכלכליות לגבי חינוך לא פורמלי במצב הכלכלי הנוכחי מרכזיות פחות.

לוח 19 מציג את משתני הרקע לניבוי נכונות לקחת סיכונים כלכליים ונטייה להשתתפות בהגרלות בקרב המשתתפים הערבים. שני מודלים של הרגרסיה לא נמצאו מובהקים: המודל הבודק את הניבוי עבור הנכונות לקחת סיכון כלכלי הכרוך בעברה על החוק ($F(12, 137) = 0.71, p = .736$) והמודל עבור הנכונות להשתתף בהגרלות ($F(12, 137) = 0.47, p = .926$). לפיכך מוצג בלוח רק המודל הבודק את משתני הרקע המנבאים את מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי. מן הממצאים ניתן לראות כי הוסברו 16% מן השונות. מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי נמצאה רבה יותר בקרב גברים, וככל שמידת הקבלה של החלטותיהם והעדפותיהם הכלכליות של המשתתפים מצד אנשים זרים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני נתפסה כגבוהה יותר. יש לציין שגם חישוב של רגרסיות בצעדים, לא היררכיות, העלה ממצאים זהים.

לוח 19 : גרסיה היררכית מרובה לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, עבור מדגם הערבים
($N = 150$)

נכונות לקחת סיכון כלכלי			
β	<i>SEB</i>	<i>B</i>	
			צעד 1
.33***	0.22	0.81	מיגדר
-.18	0.02	-0.03	גיל
-.02	0.24	-0.06	מצב משפחתי
.15	0.08	0.15	מספר ילדים בבית
-.11	0.10	-0.12	השכלה
-.05	0.19	-0.12	מצב תעסוקתי
.122***			Adj. R^2
			צעד 2
.35***	0.22	0.85	מיגדר
-.11	0.02	-0.02	גיל
-.02	0.24	-0.04	מצב משפחתי
.14	0.08	0.14	מספר ילדים בבית
-.04	0.10	-0.05	השכלה
-.09	0.20	-0.20	מצב תעסוקתי
.09	0.26	0.30	תפיסת העוני
-.12	0.21	-0.29	קבלה על ידי משפחה וחברים
.29**	0.17	0.55	קבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
.06	0.47	0.25	הוצאות- צרכים בסיסיים במצב הנוכחי
-.01	0.10	-0.01	הוצאות- לבוש והנעלה במצב הנוכחי
.01	0.07	0.01	הוצאות- חינוך לא פורמלי במצב הנוכחי
.157***			Adj. R^2
3.31***			$F(12, 397)$

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 20 : רגרסיות בצעדים לניבוי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, ומידת הנכונות להשתתפות בהגרלות, עבור מדגם היהודים החרדיים ($N = 70$)

נכונות להשתתף בהגרלות			נכונות לקחת סיכון כלכלי			
β	SEB	B	β	SEB	B	
.35**	0.39	1.04	-.34**	0.44	-1.15	קבלה על ידי משפחה וחברים
-.43**	0.32	-1.02	.42**	0.35	1.15	קבלה על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני
--	--	--	.24*	0.34	0.71	הוצאות- צרכים בסיסיים במצב הנוכחי
.123**			.162**			Adj. R ²
5.83**			5.37**			F(12, 397)

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

לוח 20 מציג את הרגרסיות בצעדים עבור מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי, ומידת הנכונות להשתתף בהגרלות, בקרב המשתתפים היהודים החרדיים. מאחר ומרבית המשתתפים היהודיים החרדיים נשואים (87%), וכן קיימים נתונים חסרים עבור השכלה ותעסוקה, לא הוכנסו משתנים אלו לרגרסיה. בנוסף, לאור גודל המדגם וראשוניות הנושא בקרב אוכלוסיה זו נערכה הרגרסיה בצעדים ולא כרגרסיה היררכית. הרגרסיה עבור הנכונות לקחת סיכון כלכלי הכרוך בעבירה על החוק נמצאה לא מובהקת. מן הממצאים בלוח ניתן לראות כי הוסברו 16% מן הנכונות לקחת סיכון כלכלי, ו- 12% מן הנכונות להשתתף בהגרלות.

מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי הוסברה על ידי מידת הקבלה של החלטותיהם והעדפותיהם הכלכליות של המשתתפים על ידי משפחה/ חברים, ועל ידי אנשים זרים במצב כלכלי טוב, כמו גם על ידי דרוג מידת החשיבות של הוצאות לצרכים בסיסיים במצב הנוכחי. נמצא כי מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי רבה יותר ככל שהמשפחה והחברים נתפסים כמקבלים את ההחלטות הכלכליות במידה מעטה יותר, ואילו אנשים זרים במצב כלכלי טוב נתפסים כמקבלים את ההחלטות הכלכליות במידה רבה יותר. כמו כן, מידת הנכונות לקחת סיכון כלכלי רבה יותר ככל שמידת החשיבות המיוחסת להוצאות לצרכים בסיסיים בהווה מעטה יותר.

מידת הנכונות לקחת חלק בהגרלות הוסברה על ידי מידת הקבלה של החלטותיהם והעדפותיהם הכלכליות של המשתתפים על ידי משפחה/ חברים, ועל ידי אנשים זרים במצב כלכלי טוב, באופן שכלל שהמשפחה והחברים נתפסים כמקבלים את ההחלטות הכלכליות במידה רבה יותר, ואילו אנשים זרים במצב כלכלי טוב נתפסים כמקבלים את ההחלטות הכלכליות במידה מעטה יותר, כך הנכונות להשתתף בהגרלות רבה יותר.

4.א.4. סכום הממצאים – המחקר הכמותי

בתיאור הממצאים הובאו הסיכומים בהתייחסות לכל אחת מהשערות המחקר. בחלק זה יסוכמו הממצאים לאור השאלות הכוללות והרחבות יותר של מחקר זה (1) ללמוד מהן ההחלטות והעדפות הכלכליות של אנשים החיים בעוני והאם הם לוקחים סיכונים בהחלטות אלו. (2) להבין את תפקידם של ההקשרים החברתיים, ובמיוחד את הסטיגמות, שעדיין חקוקות בחברה, לגבי האנשים החיים

בעוני, בהתייחס לסוג ההחלטות הכלכליות אותם הם מקבלים. הממצאים יאורגנו לאור שאלות המחקר הכלליות ומעבר להשערות הספציפיות.

1) מהן ההחלטות והעדפות הכלכליות של אנשים החיים בעוני והאם הם לוקחים סיכונים בהחלטות אלו?

הממצאים הראו שהאנשים החיים בעוני מקבלים באופן כללי החלטות כלכליות הגיוניות ואחראיות תוך שיקול דעת. הדבר מתבטא בהעדפותיהם הכלכליות בהן הצרכים הבסיסיים מדורגים במקום הראשון (מזון והוצאות דיור אחריהם לבוש ולאחר מכן הוצאות חינוך בלתי פורמאלי והוצאות המוגדרות כחברתיות ופנאי). מעבר לכך, לתפיסת הנחקרים, גם אם היו במצב כלכלי טוב יותר, הם עדיין היו מדרגים את הצרכים הבסיסיים כראשונים בסדר העדיפויות ואחריהם את הוצאות החינוך הבלתי פורמאלי והוצאות חברה ופנאי. יחד עם זאת ניתן לראות חשיבה הגיונית בכך שבמצב כלכלי טוב יותר הפער בין העדפות היה קטן יותר.

כחלק משאלות המחקר העלנו השערה שאנשים החיים בעוני יטו לקחת סיכונים כלכליים כולל כאלו שיש בהם עבירה על החוק. לפי הממצאים של המחקר השערות אלו אוששו חלקית נמצא שאנשים החיים בעוני לוקחים סיכון כלכלי בינוני גם במצבים בהם הסיכון כולל מעבר על החוק. הדבר יכול להצביע על שכל ישר (common sense) ושיקול דעת מתי לקחת סיכון, ולא ניתן לראות בלקיחת סיכונים כלכליים משו גורף או רצון לנצל גורמים אחרים כדי להשיג סכומי כסף נכבדים שמשמעותן טובות הנאה אלא דבר הנעשה לצורך הישרדות בסיסית הקשורות לקונטקסט בו הן מתקבלות. באופן כללי נראה שההחלטות המסתכנות נובעות מחוסר ברירה, כמו למשל, התחברות לחשמל של השכן, עבודה ללא דיווח לרשויות וכו'. ככל שדרגות החופש של המשפחה מועטות יותר, פעמים רבות לא נותרת ברירה, אלא, לקחת סיכון שעלול לכלול מעבר על החוק.

באשר להשתתפות בהגרלות, שיש הרואים בהם גם סיכון כלכלי במיוחד לאלו החיים בעוני. תוצאות מחקר זה מראות א. שיותר ממחצית מקבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים נוטים להשתתף בהגרלות ברמה בינונית או גבוהה לעומת 21% ו 26% מהקבוצות של החברה הערבית והחרדית (בהתאמה). ב. לא רק שיש הבדל משמעותי בין הקבוצות גם גיל המשתתפים נמצא כמנבא (גיל-צעיר יותר נטייה גבוהה יותר להשתתף בהגרלות. ג. מתוך הידע הקיים לגבי השתתפות מרובה של המעמד הנמוך בהגרלות, איננו בטוחים שהדיווח של קבוצת החברה הערבית היה מהימן לאור האיסורים הדתיים על השתתפות בהגרלות. לגבי הדיווח של הקבוצה החרדית, מבחינת הדת אסורות הגרלות כדוגמת התערבויות אבל אין מניעה על הגרלות כמו מפעל הפיס, לא ברור אם התשובות שהתקבלו היו מבוססות על התייחסות כוללת לכל סוגי ההגרלות, ואז האיסור הדתי השפיע על התשובה או שהייתה זו ההחלטה של האנשים לא להשקיע את כספם בהגרלות מותרות, כמו מפעל הפיס.

חשוב לציין שבמחקר הנוכחי לא מצאנו קשר בין השכלה לבין נכונות לקחת סיכון כלכלי, סיכון כלכלי במעבר על החוק או השתתפות בהגרלות, בניגוד למחקרים אחרים המצביעים על הקשר בין השכלה נמוכה ונכונות לקחת סיכונים (Grable, 2000).

2) מה תפקידם של ההקשרים החברתיים (העמדות החברתיות כלפי העוני וההתנהלות הכלכלית של אנשים החיים בעוני), בהתייחס לסוג ההחלטות הכלכליות אותם הם מקבלים?

למרות התפיסה החברתית הסטיגמטית כלפי אנשים החיים בעוני (קרומר-נבו, 2015) נמצא שבהתייחסות לנושאים ספציפיים, כמו סוג ההחלטות המתקבלות, משתתפי המחקר לא תפסו את תגובת החברה הסובבת כמבקרת. בחברה הסובבת הוגדרו שתי קבוצות: א. משפחה וחברים ב. אנשים לא ספציפיים החיים במצב כלכלי טוב יותר. אם יורדים לפירוט מעט יותר מדויק יש הבדל בין תפיסת המשפחה והחברים לבין אנשים לא מזוהים החיים במצב כלכלי טוב יותר, כשהמשפחה והחברים נתפסים כמקבלים יותר את ההחלטות הכלכליות כולל הסיכונים הכלכליים מאשר האנשים החיים במצב כלכלי טוב יותר. קבלה חברתית קורית על הרצף שקצהו האחד מסמל קבלה חברתית נמוכה ויתכן שאפילו דחיה- לסבול בדרך כלל נוכחות של אדם אחר, ובקצהו השני קבלה חברתית גבוהה שהיא קבלה באופן פעיל כמישהו לשיח או מערכת יחסים. דבר זה מסביר מדוע אנשים החיים בעוני יותר יטו לחשוב כי הקרובים להם יתמכו בהם יותר מאשר אנשים זרים במצב כלכלי טוב יותר. (DeWall & Bushman, 2011).

ממצא זה הוא מהותי ביותר ומעלה מספר שאלות: האחת היא, באיזו מידה הערכת הקונטקסט החברתי כמקבל ולא מדיר, בניגוד למחקרים רבים אחרים (דורון, 2006; חובב, 2007; קרומר-נבו, 2015; שפרמן 2009; Boardman, 2010; Casman, Vranken, Dierckx, Deflandre, & ; Campaert 2010), שמדגישים הן את ההדרה החברתית והן את תפיסת האנשים החיים בעוני את עצמם כמודרים, אכן משקף את האמת? האם יתכן שבדיווח זה יש כעין הכחשה, המשמשת הגנה מול תחושת המודרות? לחיזוק ההשערה שיש בכך כעין הכחשה יש להתייחס לנתונים המתבססים על ממצאי שתי קבוצות היהודים, בהם רק אחוז נמוך תפסו עצמם כעניים למרות שכל המשתתפים חיו מתחת לקו העוני או על קו העוני. יתכן שכנגד הסטיגמה של עוני מפתחים אנשים אלו מנגנוני הגנה העוזרים להם להתמודד עמה. חשוב לציין שקבוצת החברה הערבית דיווחה גם היא על קבלה חברתית גבוהה, וכן רוב המשתתפים הגדירו עצמם כעניים. יתכן, שהמודרות הכפולה של קבוצה זו (הן מודרות על פי מיעוט לאומי והן בהתאם לסטטוס הכלכלי) המעיטה בתחושת חוסר הנוחות לתפוס את עצמם כעניים. כמו כן, אחוז העוני הגבוה בקבוצה זו והתפיסה התרבותית-חברתית הקולקטיביסטית יוצרים תחושה של קבלה חברתית גבוהה יותר.

4. ב. הממצאים האיכותניים

בדו"ח זה יוצגו סיכומי התמות של כל אחת מהקבוצות בנפרד. כמו כן, בפירוט התמות יוצגו במשותף חלק מהממצאים שנמצאו דומים תוך הדגשת ההבדלים הקיימים בין הקבוצות בתכנים של החוויה.

4.ב.1. ממצאי קבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים

מניתוח הממצאים של הראיונות של קבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים או דתיים שאינם חרדים נגזרו שש תמות המציגות את מציאות החיים בעוני ואת ההחלטות הכלכליות המתקבלות לאור החיים בעוני:

1) מהו עוני. מהו עוני. התמה מתארת את האופן בו המרואיינים חווים את העוני ביום יום. המרואיינים תופסים את העוני באופן המשלב גישות שונות הנמצאות בקצוות שונות של השיח התיאורטי. כלומר, העוני בעיני המרואיינים משלב מרכיבים הקשורים למחסור במילוי צרכים

בסיסים (עוני מוחלט) ובמקביל מוערך גם באופן יחסי לחברה הסובבת, שאינה חיה בעוני (עוני יחסי). כמו כן, גם המחסור נמדד בצורה אובייקטיבית, היינו במחסור בסיסי בממון אך גם במדדים סובייקטיביים הקשורים לאומדן אישי של המחסור כמו למשל מחסור בחיי חברה, חוסר יכולת לממש עצמם כהורים ועוד.

המשמעות המרכזית שניתנה לעוני וחזרה בכל התיאורים כללה חוסר מתמיד ביכולת לספק צרכים בסיסיים, צורך בלתי פוסק לבצע סדר עדיפויות בכל הקשור להוצאות ובתחושה החזקה שהעוני הוא חלק בלתי נפרד מהם ומחיייהם. דבריהם של המרואיינות הבאות מדגימות קושי זה: א. "אני לא מצליחה לשלם חשמל או משכנתא, לא מצליחה לצאת לקפה כאילו חיה עבודה בית, אין פה שום דבר מעבר לזה, אין חיי חברה, אין שום דבר" ב. "מצב שאתה קם בבוקר ואתה לא יודע אם יש לך כסף ללחם, שאתה לא יכול לשלם לילד לבית הספר, שאין לך כסף לשלם על הוצאות שוטפות כמו חשמל שכירות וכלכלה..." ג. "הנה לא שלמתי שכר דירה החודש. והוא חופר לי כמו אני לא יודע מה... לא שילמתי ארנונה... לא קניתי כדורים החודש, יש לי 4-5 כדורים שאני צריך לקחת כל יום. לא קניתי החודש כדורים..." ד. "בדבריהם של שני המרואיינים חוזרות המילים של "לא", "לא יכול" ו"אין". מתוך שלושת הציטוטים האלו ניתן לראות את החיים בעוני כחיים שמושגתם על "לא יכולה" "לא מצליחה" ו"אין". ה"אין" כפי שביטאה אותו מרואיינת א. מתקשר לא רק לדברים חומריים אלא גם לדברים רגשיים כמו "אין חיי חברה אין שום דבר", המבטא בעוצמה רבה את תחושת הריקנות האופפת את החיים בעוני. בנוסף, מרואיינת ב מדברת בלשון "אתה", גוף שני ולא בגוף ראשון "אני" - נוסח דיבור המשקף ניסיון להרחיק את עצמה מהמצב אותו מתארת- העוני. צורה זו של דיבור באה לידי ביטוי אצל חלק ניכר מהמרואיינים, כשדיברו על מצבם. מרכיב נוסף אשר עלה מהראיונות היה כי העוני טומן בחובו התעסקות מתמדת בניסיון לקבע סדר עדיפויות, בשיקולים ובהתלבטויות לגבי הוצאות עבור צרכים בסיסיים:

"אם אתה לא יכול להרשות לעצמך לקנות תרופות, או שאתה צריך לעשות שיקול מה אני צריכה לשלם... מה אני אקנה תרופה היום? את אגרת החינוך או את המים? לקנות איזה לחם עם ביצים שיהיה להם לבוקר או ממרח שוקולד? שזה לעצמו זה אוכל לא תזונתי ולא בריא... אפילו כשילדה נקרעת הנעל בחורף אני לא יודעת מה, אני צריכה להחליט מי ראשון ומי לא"

"עדיפות, מה? 'אן דן דינו', אוכל, מחשב, נעליים לילד אם נקרעו לו או הנעליים לי... או איזה צרכים אישיים שלי כמו פדים, כמו דיאודורנט לבית השחי, קרם גוף, שמפו, כל הדברים שצריך לבית לילדים, לי, חומרי ניקוי שצריך..."

התייחסות מיוחדת נתנו המרואיינים לתחום ההורות בעוני, בו בלטה בעיקר תחושה של כישלון ואכזבה מעצמם כהורים על חוסר יכולתם לספק את צרכי אלו התלויים בהם. ההורים מוטרדים מעתיד ילדיהם ורגשות בושה ממלאים אותם בעקבות הערות של הילדים ומפגש הילדים עם המחסור ומצוקת ההורים. הניסיון להסתיר את מצב העוני מפני הילדים והסובבים אותם עלה אצל רב המרואיינים. תחושות חוסר ההצלחה מודגשת יותר אצל ההורים בעוני במקרים בהם מסייעים הילדים בכלכלת הבית.

"להילחם כל הזמן במלחמה בין לנסות להשיג את זה ואת זה, אם הילד צריך איזה 20 שקל למעון, זה קרה לי בפורים, לא היה לי שקל, והילד צריך 20 שקל למעון, כל הילדים מביאים למטפלות ולתמונה ולי לא היה. והייתי צריכה לשלוח את בעלי לחפש מאיפה להלוות 20 שקל, זה הדברים הקטנים האלה שאת מאוכזבת מעצמך שאין לך אותם... כשהבן שלי היה מאושפז,

הוא רץ למכונת משקאות ורצה קולה. ורצה קולה מהמשקאות וחטיף וזה, לא היה כלום ופשוט ישבתי בצד והתחלתי לבכות, כי כל הילדים וההורים במחלקה... ולי לא היה כלום. עד שלא התקשרתי לאבא שלי, שיעשה משהו, שיבוא... שיביא אפילו מהבית... הילד גם לא מרגיש טוב, גם בביה"ח וגם אין לך אפילו כמה שקלים להוציא לו ממתק עלוב. אז לקחתי את זה מה זה קשה... כאילו אכלתי את עצמי ממש, ולא הפסקתי לדבר על זה".

"...הילדים שהם מתביישים להביא חברים לפה, שלא יראו את הארון שלהם, שלא יראו את המקלחת. זה מוריד לך את הביטחון לגמרי... אם הם מתביישים, אז פי כמה וכמה אני... כל יום אני חיה את זה, אבל כן שאין לך איך לעשות קניות והבת שלך נותנת לך את הכרטיס אשראי שלה זה לא נעים... [זה גורם ל] חוסר בטחון והילדים בבית חווים את זה, מאוד תסכול, וסוג של כישלונות שאני לא מצליחה... אני מרגישה שהם מפחדים מכל המצב שאני לא מצליחה לפרנס אותם, ויש להם כל מיני דרישות ואני לא מצליחה להיענות לזה, ואני גם לא מצליחה כבר שלוש שנים להוציא אותם לשום מקום... [לא מצליחה] לתת להם, שום דבר, לקנות להם בגד משהו, ואת יודעת הם גם יוצאים מחפשים לעבוד בכל מיני עבודות בשביל כמה שקלים"

(2) הגורמים לעוני. התמה מתוארת כרצף שבצידו האחד מודגשת תפיסת המרואיינים את הגורמים האישיים- משפחתיים לעוני, כמו טעויות עבר, חוסר ידע מספק על תהליכים כספיים ורקע משפחתי מורכב. בצדו השני של הרצף מודגשים הגורמים המערכתיים-חיצוניים לעוני, המתמקדים במדיניות החברתית- כלכלית, כגון, חקיקה והעדר צדק חברתי, וכן בגופים בעלי כוח כלכלי אשר פועלים בשוק ללא בקרה ומנצלים את עוצמתם הכלכלית ואת חוסר הידע של אלו החיים במחסור במטרה להגדיל את רווחיהם. חלק מהמרואיינים התייחסו לשני הגורמים אך נראה שהשיח הציבורי והחברתי המאשים את אלו החיים בעוני בהגעתם למצב זה מופנם בדברי הרבה מהמרואיינים. בדברי המרואיינים הבאים ניתן לראות את רצף הגורמים לעוני:

גורמים אישיים:

"...עשיתי כמה טעויות שגרמו לי להגיע למצב הזה, שזו הייתה החלטה לגמרי לא נכונה...היה לי קשר, והלווייתי את זה למישהו מסוים שהבטיח שיחזיר והוא לא החזיר. ושזה גם מדובר בהמון כסף שהיה לי...ואז את עושה שיקולים של חודש הבא הוא יביא ואז אני אכסה את זה. ואז בעוד חודש זה לא קורה ועוד חודש זה לא קורה ואת רואה שאת בעצמך נמצאת במקומות, מגיעה למצב של הלוואות בשוק האפור ואז...זה הרבה החלטות לא נכונות... זה שרשרת...לא משלמים את זה ואז את לוקחת הלוואה, ואז את צריכה לשלם את זה ואת לוקחת עוד הלוואה מזה ואת משלמת לשניים... אוקי אין לך איך לשלם, אל תשלמי! אבל אל תתעסקי עם המקום הזה כי זה אסון, זה אסון. זה מפולת להיכנס לשוק האפור, לגמרי... כל הזמן נלחמתי שלא יחזרו לי שיקים ויכבדו לי את הכל בלגן בלגן... את כל הזמן רק במחשבות איך להביא את הכסף... הייתי צריכה לדעת איך להתנהל... אבל גם אם רציתי בעצם זה לא כל כך קרה, כי ההלוואות והמשכנתא שאני משלמת הם יותר מגובה ההכנסה שלי... אבל עדיין אני תמיד מכירה את עצמי שלא מסתכלת... "

חשוב לציין שרוב המרואיינים התמקדו בגורמים אישיים- משפחתיים כאחראים לחיי העוני של המשפחה. הגורמים האישיים ממוקדים בשני נושאים: (1) החלטות לא נכונות שהתקבלו, דבר שמלווה לא פעם בהאשמה עצמית ובפגיעה בדימוי העצמי (2) ילדות והתבגרות בבית עני בו לא הייתה אפשרות ללמידה של התנהלות נכונה וכן לא להתפתחות מקצועית מתאימה, שתאפשר התפרנסות ראויה.

גורמים חיצוניים מערכתיים : הגורם הראשוני שמוזכר היא המדיניות החברתית הקיימת בישראל.
התיאורים הבאים מדגימים זאת :

" קודם כל חוק המזונות שלא מאפשר לך לעבוד כמו "שצריך...לא מפרידים את החוק, זה משהו שצריך לשנות...קצבת מזונות מחשבים כמו קצבת הבטחת הכנסה...היא לא אמורה להיות ככה. זה כסף שהולך לילדים, זה כסף שאם הגרוש לא משלם המדינה לקחה התחייבות לשלם את זה. וכן הגרוש משלם את זה בתשלומים... הכסף הזה חוזר אליהם חזרה... הקטע זה שהם עושים שאת לא יכולה לעבוד... גם אם במידה מגיע לי הבטחת הכנסה אני לא אלך לקחת... כי תביאי מסמכים כל חודש, תביאי תלושים כל חודש... עכשיו את צריכה להעביר לשני המקומות, גם למזונות וגם להבטחת הכנסה... הטרטור הזה זה נוראי"

"הניחול הכלכלה המדיניות. שמעי אם תסתכלי לאן הולכים התקציבים ויש המון כסף במדינה והמון כסף בקופה ושם לא משקיעים בעניים. ויש חולים שצריכים תרופות מצילי חיים, חולי סרטן חולי סי אף, כל כך הרבה חולי ניוון שרירים שלא נותנים. כאילו משם מתחיל. מי שמחליט הוא גוזר עלינו גזר דין מוות חולי עוני... וגם השכלה מלא נותנים לכולם שווה בשווה. אני לא יודעת אם הילדות שלי יכולות להרשות לעצמם ללמוד באוניברסיטה".

הגורם השני שמוזכר מתייחס לכוחות שונים בשוק שמנצלים את מצוקתם או תמימותם או חוסר ידיעתם של חלק מתושבי המדינה את התוצאות של מעשים, כמו למשל, לקיחת הלוואות מהבנקים, חברות כרטיסי אשראי, מקומות עבודה שלא פעלו כחוק ושוק אפור.

"שטיפת מוח...תכלס, כל הסיפור שלנו התחיל שהבנק הנחמד, בנק X אמר את הלקוחה המועדפת שלנו, ומגיע לך, איך את לא לוקחת? אם את לא לוקחת את ההלוואה זה הפסד שלך! מגיע לך! בריבית כל כך נמוכה! חארטה בארטה... מגיע לך 48 אלף שקל, מגיע לך! למה לא תיקחי? מגיע לך! נכון שאמרנו לך שמגיע לך 48? את יודעת שאפשר להגדיל את זה ל100? כן כן, במקום לשלם 900 שקל, תשלמי 1600 שקל. אז מה, את יכולה לעמוד בזה? ואחרי כמה זמן... חודש אחד, בסדר יורד הכסף, עדיין יש לי כסף בחשבון מההלוואה שלהם, ועוד חודש ועוד חודש..."

"יצאתי לעבוד בתחנת משטרה, במטבח, עבדתי שם, שלושה- ארבעה חודשים ואז גיליתי שאני בהריון, ואני מרוב טיפשותי, אמרתי שאני בהריון!... חודש שביעי פיטרו אותי".

כאשר מתבוננים על מרחב הפעולות המצומצם והכוח המועט יחסית שיש לאנשים החיים בעוני להתמודד עם גורמים שונים במשק עולה השאלה מהי מידת האחריות שיכולה להיות מוטלת על מי שהגיע או נולד למצב של עוני.

(3) נזקי העוני. התמה מתארת את שלושת המעגלים שבהם נזקי העוני עלו בצורה הבולטת ביותר : (א) מעגל אישי – שהתבטא בדיכאון, לחצים נפשיים, חוסר שקט, עצבנות, דאגות ופחדים לגבי היום יום, והעתיד הקרוב והרחוק יותר. (ב) המעגל המשפחתי- פגיעה ביחסים הזוגיים ושינוי במבנה היחסים בין בני המשפחה : תלות בהורים ומעורבות יתר של הילדים. (ג) המעגל החברתי - פערים חברתיים בתחום הלימודים של ילדיהם, העדר קשרים חברתיים ומשפחתיים ותחושת נחיתות והדרה. שלושת מעגלים אלו מסייעים בהבנת מערכת הסיכונים המורכבת עמה מתמודדים האנשים החיים בעוני, עוד בטרם התחלת תהליך קבלת ההחלטות. מערכת סיכונים זו אופיינה

בחלוקה למרכיבים אובייקטיביים וסובייקטיביים הקשורים לחיים בעוני. האלמנטים האובייקטיביים מהווים את מאפייני הסיכון הקשורים למחסור הכלכלי בעוד שמרכיבי הסיכון הסובייקטיביים כוללים מרכיבים כמו ניסיון לספק בטחון, תחושת שייכות, צמצום בושה הנגרמת מהעוני וכדומה. באופן כללי, תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות בעוני נתפס כמצב סיכון, המתאפיין ברמות שונות של התלבטויות וחששות. חששות אלו קשורות לאיומים האפשריים בעת קבלת החלטה כלכלית לא נכונה.

4) הוצאות כלכליות. התמה התמקדה בתחומים כלכליים יוצרי מתח בקרב המשפחות החיות בעוני, ביניהם הוצאות ביגוד, הוצאות לאירועים מיוחדים והוצאות למסגרות החינוך. בתחומים אלו עלו שיקולים כלכליים הקשורים לעמידה בסטנדרטים חברתיים, בכדי שילדיהם ירגישו שווים ושייכים לסביבה ולחברה בה הם גדלים. כמו כן הודגשה וחשיבות ההשקעה בחינוך והשכלת הילדים וכן הקושי בעמידה בהוצאות החורגות מההתנהלות השוטפת כמו כן, בתמה מובא סדר העדיפויות שהעלו המרואיינים בהוצאות משק הבית. בקביעת סדר העדיפויות נמצאו שני שיקולים הקשורים האחד לשני א. תשלומי חובות, הלוואות והוראות קבע כראשון בסדר העדיפויות. ב. בחינת החששות והאיומים המשפיעים על סדר העדיפויות. נראה כי קביעת סדרי העדיפויות מונעים על ידי המטרה לייצר כמה שיותר וודאות בחי היום יום והימנעויות מאיומים הקשורים לחיים בעוני כמו, ניתוק מאספקת חשמל ומים או הימנעות מהעמדת בני משפחתם המורחבת בסיכון. בנוסף הודגשה העובדה כי חוסר היכולת לצבור חסכון לשעת צרה מביא לחשש גדול יותר מביצוע החלטה לא נכונה, שכן יתכן ויגיעו למצב חמור יותר ללא היכולת לחלץ את עצמם ממנו.

5) תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות. המרואיינים אינם תופסים את תהליך קבלת ההחלטות שלהם כבחירה מבין חלופות אלא כברירת מחדל. בנוסף לכך הוצגו אפיונים שונים שעלו כחלק מתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות, ביניהם: דקדוק ופירוט, בחינת חלופות והימנעות מקנייה בכלל או מקנייה משתלמת על מנת שלא לחרוג מגבולות התקציב. בהתאם לשיקולים הוצגו האסטרטגיות בהם נוקטים על מנת לעמוד במסגרת התקציב המצומצם שברשותם. האסטרטגיות כוללות: הגבלות קניה, ניסיון להימנע מקניה ומציאת חלופה זולה יותר, הרחקת ילדים מאזור קניות או ביצוע עבודת הכנה עם הילדים על מסגרת תקציבית לפני יציאה למקום בילוי, תזמון קניה במועד מאוחר על מנת לקנות במחיר מוזל ועוד. כמו כן עלה כי בקרב הזוגות הנשואים ההחלטות נעשות בשיתוף, התייעצות או לחילופין מתקיימת חלוקה מוסכמת של תפקידים הקשורים להתנהלות הכלכלית.

6) עוני בהיקשר חברתי- מדיני. התמה הורכבה משתי תת תמות. הראשונה, מציגה את תפיסת המרואיינים לגבי האופן שבו הם נתפסים על ידי מוסדות המדינה ונותני שירות. להבנתם, תדמיתם בעיני גורמים אלו היא שלילית ומשתקפת ביחס המבטא זלזול, תיוג ועוינות. הם נתפסים כשקרנים שרוצים "לגזול" את המדינה. כמו כן, הזכויות לא ידועות להם ולא ניתנת להם אינפורמציה ברורה וגלויה עליהם. התיאורים של המרואיינים הבאים מדגימים זאת:

"אמרתי טוב אני לא מקבלת שכר מינימום, לפחות אני אקבל השלמת הכנסה. אז לא. היא צרחה עלי הפקידה בביטוח לאומי. היא אמרה לי תביאי את התלוש של בעלך. הסתכלה בתלוש, היא אומרת לי הלוואי בעלי היה מקבל משכורת כזאת... אז היא אומרת לי אם היית חד הורית אז זה משהו אחר. אמרתי לה תגידי, את שומעת את עצמך? כאילו את אומרת לי להתגרש כדי שאני אקבל עוד אלפיים שקל למשכורת? זה נשמע לך הגיוני? כאילו, את נכנסת למוסדות האלה ואתה כאילו אתה מעדיף כבר לא לדרוש מהם שום דבר"

"למה הוועדות של ביטוח לאומי, כל כך קשוחות? אני הולך עם בוחטה של זה [ניירות]. אני לא הלכתי עם עורך דין, הלכתי ככה לבד. למה לא יודע. נכון יש מקרים שאנשים עושים את עצמם אבל אם אני הולך עם כל מיני דברים, למה לא לעזור לאנשים? למה המדינה עושים חוקים לא יודע אני לדברים שטותיים... וכשצריכים ללכת לעיקר, לעם, כאילו למצוקה של העם אני חושב שיש כמוני המון... אף אחד לא מפרסם או מדבר על זה. כי זה לא נעים לו אולי זה, איך קוראים לזה מתבייש מזה... למה? אני עשיתי צבא, תרמתי למדינה. נתתי למדינה. עבדתי... התחלתי להיות חולה אז קצת להתחשב... אז הם עושים את הוועדה הרפואית ועושים גם אובדן כושר עבודה. אם בן אדם חולה, איזה כוח יש לו ללכת לעבוד? ... אמרו לי יש הרבה זכויות שלפעמים אנשים לא יודעים. וביטוח לאומי וכל הגורמים הרלוונטיים הם שותקים. לא רוצים שאנשים ידעו יותר מידי מה מגיע להם".

תת-התמה השנייה עוסקת בתחושת הייאוש שחשים המרואיינים משירותי הרווחה וזאת בשל העדר טיפול ראוי, תפיסת מחלקות הרווחה כחסרות תקציבים, רמה מקצועית נמוכה, אדישות והתנשאות.

"אני פניתי לרווחה מבחינת הילד לא בשבילי... העובדת הסוציאלית אמרה לי אין תקציב, אין כסף, אין זה אמרתי לה במה אתם יכולים לעזור לי? מה אני צריך? אני עובד, לא בוכה, לא מתלונן, פשוט מאוד במה אתם יכולים לעזור לי לילד הזה?... 'אין כסף, אין כסף', אמרתי לו זה לא צריך לעניין אותי שאין לכם כסף, אין תקציב, מה אני צריך להיות או הומלס או אסיר לשעבר?... אני לא אלך לעשות את הדברים האלה כדי לקבל מכם את העזרה..."

"לא תמיד לרווחה יש תקציבים. אז תחכה שיהיה תקציב ואז תחכה בתור ואז בינתיים תמות, תאכל לא תאכל, תתמודד לא תתמודד זה לא מעניין אותם".

2.ב.4. ממצאי קבוצת החרדים

מניתוח הממצאים של הראיונות של קבוצת החרדים נגזרו חמש תמות המציגות את את מציאות החיים בעוני ואת ההחלטות הכלכליות המתקבלות לאור החיים בעוני:

(1) תפיסת העוני. התמה הראשונה מתארת תפיסה כללית של עוני כעוני מוחלט. כלומר, כמצב של מחסור משאבים לצורך מינימאלי. המשתתפים במחקר ראו את הסיבות לכך שהם חיים בעוני כנובעות מהבחירה באורח חיים הדתי-חרדי, המגביל את הפרנסה לטובת הלימוד. רוב המרואיינים בחרו להתייחס לגובה משכורתו של אברך, אך רובם תיארו כי לעוני הנלווה ללימוד תורה ניתנת משמעות של 'בחירה' 'הקרבה' 'אמצעי' עבור קיום אורח חיים תורני אינטנסיבי. נראה, שקישור זה בין העוני לקונטקסט החברתי של המרואיינים, שמתאים לאורח החיים הצנוע של החברה החרדית, מקל על המשמעות שהם נותנים למצבם הכלכלי. ניתן להדגים זאת בדבריהם של שני מרואיינים:

"ידוע שבקהילה החרדית... העוני והעושר אינם נמדדים רק בכסף... נאמר בתלמוד "איזהו עשיר השמח בחלקו"... אף על פי שמבחינה כלכלית שאם מישהו יכנס לחיים הפרטיים שלנו, הוא יגיד אתה עני בריבוע. אבל מה שמחזיק אותנו לא לקבל את הכינוי עניים זה שלמה המלך שלימד אותנו 'טוב פת חרבה ושלווה שם מבית מלא זבחי ריב' כלומר החיים הפשוטים והשלווים, אולי כלפי חוץ נראה עני, זה הרבה יותר טוב לאדם מבחינה רפואית, לחצים, לעומת אדם שרודף שעות נוספות עם וויכוחים".

"בחברה החרדית יש הסתפקות מועט, משפחה עם הכנסה של חמשת אלפים שקל לחודש תיחשב לעשירה, לעומת זאת בציבור חילוני היא תיחשב למשפחה ענייה. הייתי מדייק ואומר שזה לא הסתפקות במועט...אני חושב שההבדל בין אדם חרדי לחילוני בכלל זה ההתייחסות לכסף...כל משפחה חרדית במדרגתה הרוחנית, אם יהיה לה יותר מהכסף שהיא זקוקה לו.. היא לא תדע או תוכל לעשות אתו כלום, אולי הם יקנו את הדיור שזקוקים לו ולא יותר מכך...אני או מישהו יכולים לנסוע בפרארי יקרה? אפילו בחינם לא...ואני גם לא רוצה בכלל...המטרה אצל חרדים היא להתפרנס בכבוד למלא את הצרכים של הבית...לא להיות מיליונר".

(2) יציאה לעבודה. התמה התמקדה ביציאה לעבודה של גברים ונשים במשפחה החרדית.

כמעט כל המרואיינים תיארו את הדילמה שבין חובת הגבר לפרנס את משפחתו במקביל לחובתו להשקיע זמן ללימודי הקודש, שמשמעותה קיום ממשכורת נמוכה כאברך. מדברי רוב המרואיינים עולה, כי המצב הכלכלי של המשפחה הינו הגורם הראשוני המוביל את הגבר לשקול מחדש את מעמדו בתחום התעסוקה. רוב המרואיינים במחקר זה דיווחו על החלטה להשתלב במסגרת תעסוקתית ובמקביל להקצות זמן חלקי ללימודי הקודש. בנוסף, ציינו המרואיינים את הקפדה על שמירת חוקי ההלכה בהשתלבות הגבר במקום העבודה. רק חלק קטן מהם דיווחו על ההחלטה להמשיך את לימודי התורה באופן מלא. חשוב לציין, שהמרואיינים תארו את תהליך קבלת ההחלטה כתהליך המלווה בהתלבטויות רבות. מול השיקול הכלכלי ליציאה לעבודה ולמעבר למסגרת לימודים חלקית עלה השיקול המשפחתי, בעיקר בעמדתה של בת הזוג, שרצתה שבעלה ימשיך את לימודיו בכלל באופן מלא. שיקול זה מחובר לקונטקסט החברתי-קהילתי ומושפע משיחות עם חברים בקהילה, או מהתייעצות עם הרב המלווה את המשפחה. את הכיוונים השונים בהחלטות שנתקבלו ניתן להדגים בדבריהם של שניים מהמרואיינים הראשון שהמשיך את לימודיו בכלל והשני שיצא לעבודה :

"פנינו לרב בשאלה זו... רציתי לתת יותר פרנסה לילדים שאני יחתן בעזרת השם, כלומר להגדיל את ההכנסה, ואת הלימוד תורה נעשה אחרי הצהריים אחרי שאני מיושב בדעתי שהבאתי פרנסה במהלך היום... אשתי סירבה וביקשה שאתייעץ עם הרב שלנו... אני בכלל הרבה שנים אי אפשר ככה לקום לעזוב בלי לשאול את הרב, ההתייעצות עם הרב גם בתחום כלכלי זה החלק ה-5 של שולחן ערוך... ובסופו של דבר הרב אמר להמשיך ללמוד בכלל... קיבלנו את תשובתו של הרב בהבנה והמשכנו הלאה".

"המחסור הכלכלי שנקלענו אליו גדל עם הזמן כי נולדו עוד ילדים והם גדלו... שנינו היינו מודעים לקושי...אפילו נעליים לא יכולנו לחדש, לפני כן [לפני היציאה לעבודה] היינו צריכים לספור את הכמות של הביצים והגבינה צהובה שהילדים אכלו... 8 שנים אחרי החתונה, חשבתי עם עצמי האם להמשיך כאברך בכלל כי רציתי לחפש אפיק יותר מכניס כלכלית. הרי היה ברור לי שלא לתמיד אהיה אברך בכלל. אברך זה לא מקור פרנסה מספקת- 1500 שקלים - וזה הקשה עליי ללמוד... איך אמר לי מישהו..בכתובה מתחייבים לפרנס את הבית וכל השאר זה בונוס. כלומר מתחייבים לפרנסה ועד כמה שאפשר לשלב ביחד עם לימוד תורה. כל אברך יודע שמתישוה הוא יצטרך לצאת לעבוד. עם גידול המשפחה אי אפשר לומר לאשה וילדים אני הולך ללמוד כל היום ואתם תסתדרו, למרות שזה משאת נפשו של כל אברך ללמוד כל היום... משכתי את החבל עד שלא הייתה לי ברירה. אני ואשתי באותו ראש בעניין הזה...ואז פנה אליי מנהל המסגרת של הנערים וביקש ממני להיות רב מלמד... פשוט ההצעה לעבוד הופיעה וקיבלנו אותה ומאוד שמחנו...וגם מדובר במקצוע תורני וקיים לכך היבט רוחני משמעותי... לא הייתי צריך לחפש עבודה בתחום אחר. זה כמעט שאיפה של כל אברך לדעתי.."

לעומת הגברים מהם מצופה ללמוד הנשים מצופות ליצור אורה ותנאים שיאפשרו לגברים ללמוד, לפיכך רוב הנשים יוצאות לעבודה, שבשיקול המרכזי הוא כלכלת המשפחה. מתוך רוב הראיונות עולים ביטויים כגון "היציאה לעבודה [של האישה] סוכמה לפני החתונה..." "עבודה [בקרב נשים חרדיות] זה מקובל כיום" מתוך ביטויים אלו המרואיינים הדגישו את הציפיות ההדדיות בין בני הזוג בתקופת השידוך, כך שמצד האישה מצופה לצאת לעבוד לפרנסת הבית במקביל לציפייה מהגבר להתמיד בלימודיו התורניים כאברך. הדבר יודגם באמצעות דבריהם של שניים מהמראיינים:

"בשנים הראשונות של המשפחה, פעלנו לפי מה שסוכם לפני החתונה שאני יכול ללמוד יום שלם בכולל... אצל אשתי סוכם שהיא עובדת זה הציפייה ממנה היא למדה הנהלת חשבונות... אז כדי שאני אוכל ללמוד תורה ונקים בית עם תורה אז אשתי לקחה על עצמה את הפרנסה. פעם לא היה הייטק ולא הייתה הרבה עבודה לנשים אך בזמנינו זה כבר השתנה, וזה מקובל כיום שהאישה תצא לעבוד לכלכלת הבית, כאשר היא רוצה להתחתן עם אברך בכולל. מה גם שהיא עלולה להיות בעמדה נחותה בשידוך במידה ואינה עושה עם עצמה כלום, לדעתי זה טוב גם לנפש של האישה שהיא יוצאת לעבוד".

"... ואשתי היא הראשונה שהציעה בעצמה גם שהיא תצא לעבוד... בכלל היא רצתה גם לעזור בבית ושהמצב הכלכלי ישתפר.. וגם מהסיבות האישיות שלה, היא רוצה קצת מנוחה מהילדים ומלהיות בבית, בזמנו אשתי שאלה 'איפה אני אצא לעבוד?! וכל הכסף ילך להוצאות הגן?!'... אז באמת יצא בסדר שהיא העדיפה לשמור על הילדים ולתת להם חום וקירבה... אך כעת יש עדיפות שונה והילדה כבר גדולה וזקוקה לגן... היא מצאה עבודה טובה שהייתה עובדת לפני שש שנים... ואנחנו מחכים לראות איך תצא המשכורת ואשתי מקווה שנסתדר... אולי גם נוכל לקנות צעצועים לילדים ולהזמין אורחים הביתה... ללכת לאירועים וגם לתת את המתנות... גם פנינו לרב לקבל עצה והרבה שיחות קיימנו על המצב והרב תמך מאוד בכך שהיא תחזור לעבוד וזה חיזק את ההחלטה שלה... שלנו אפשר לומר.."

3) עזרה כלכלית והלוואות. מתן עזרה למשפחות החיות בעוני הינו דבר בלתי נפרד מערכיה ואורחותיה של הקהילה החרדית. עזרה זו מתבטאת בעיקר בהקמת קופות גמחיים (גמילות חסדים) המעניקות תמיכה כלכלית עבור הפרט והמשפחה, וכן בתמיכה הדדית בין משפחות ויחידים בקהילה. בין היתר, תמיכה זו נעשית באמצעות הלוואות ממון או בסיוע כספי וחומרי. בהתייחסות לשיקולים השונים של הפנייה לעזרה והמקור אליו פונים לבקשת הלוואה או עזרה כלכלית נלקחים בחשבון סוג העזרה הנדרשת והקונטקסט והחברתי קהילתי של בני הזוג. רוב המראיינים, דיווחו על מצבים בהם הכנסתם הייתה מצומצמת ולא אפשרה לעמוד בהוצאות שונות עבור צרכי המשפחה. רובם, פנו בבקשה לסיוע מהגמחיים או חברים בקהילה. דבריו של המראיין הבא ידגימו זאת:

"האדם העני חרדי לא מתבייש יש פתיחות... הוא יודע שהתורה מושתתת על עזרה וחסד.. הפנייה לעזרה אצל חרדים היא דבר נורמטיבי... בציבור החרדי כמעט כל אחד רוצה לפתוח איזה גמח"ח ולעזור.... אני הייתי נזקק פניתי ופנו בשבילי מזה כמה שנים לכמה ארגונים לצורך רפואי... וזה בא בלי בושה ב"ה...אני ספציפית בהתחלה הייתי ביישן והיה לי קשה לקבל. השתמשתי בכל הרזרבות שנשארו מהצד עד שראיתי שאני לא יכול לעמוד בהוצאות האלו... וזה גם ראוי לשבח אופן הסיוע מצד הגמחיים... הם עושים זאת בדרך שהאדם לא מתבייש.. ממה שאני רואה במקום שאני נמצא, אברכים בדרך כלל בונים על זה.. והמון נתמכים.. ולפעמים אפילו לוקחים בחשבון מראש את הסיוע בארגונים בתור הכנסה בסיסית, יש אברך מסוים אז הוא יודע שארגון זה נותן ירקות וארגון זה נותן בחג פורים... במובן מסוים זו כמו השלמת משכורת".

4) הוצאות כלכליות של משק הבית. התמה מתמקדת בשיקולים הכלכליים ובצרכים המשפחתיים. בדומה לשתי הקבוצות האחרות גם בקבוצה זו מתוארים אסטרטגיות שונות להתמודדות עם המחסור וחישובים אין סופיים לגבי ההוצאות הבסיסיות של המשפחה. דבר זה מתבטא בהעדפות, כפי שמתאר המרואיין: "כל שבוע זה דיבורים ביני לבין אשתי על 100 200 שקלים יותר או פחות... לעיתים חסר מוצר והיא אומרת להוסיף כסף, ואני אומר לדחות לקניות בשבוע הבא...". הממצא העיקרי מתייחס לחשיבות ההוצאות בתחום החינוך. בקבלת ההחלטות הכלכליות של בני הזוג יש מוכנות להשקעה כספית גבוהה בחינוך, שבאה לידי ביטוי בהגדלת ההוצאות השגרתיות עבור שילוב הילדים במסגרות החרדיות בהתאם לסטנדרט משפחתי-קהילתי. חשוב לציין שההתלבטויות לגבי השקעות ונתניה לילדים מופיעות בצורות שונות בכל שלושת הקבוצות. בקבוצה זו עלו שני נושאים הקשורים להוצאות הכלכליות בצורה שונה מאשר בשתי הקבוצות האחרות שמתמקדים בהוצאות הדיור ובהוצאות לאירועים וחגים. **הוצאות דיור:** בדברי המרואיינים בלטו השיקולים וההתלבטויות באשר לנושא הדיור. למרות שבכל שלושת הקבוצות הייתה התייחסות לגובה השכירות, בקונטקסט הקהילתי החרדי בנושא זה עלו שיקולים נוספים שמעבר למחיר הדירה. במובן כלכלי, קניית דירה נתפסה בתיאורי המרואיינים כהוצאה עם "השקעה" בשונה מהוצאות שכירות שנתפסו "כתשלום". לעיתים העזרה ברכישת הדירה נעשתה כחלק מהחווה בין המשפחות טרום הנישואין, אך למשפחות רבות חסר ההון הראשוני לקניית הדירה ובלית ברירה הם חיים בשכירות, שמכבידה מאוד על ההוצאות החודשיות:

"היום דירה זה עולה מיליון שקלים ולאדם שאין דירה באופן קבוע וחי בשכירות הוא עני לפי דעתי, כי אדם שיש לו משכנתא זה נגמר אחרי 20 שנה, אבל שכירות לא נגמר, צריך ללכת לרוץ בתחילת החודש לשלם 3,500 שקלים רק בכדי לעמוד בתנאי השכירות של 40 אלף שכירות בשנה... כדי שיוכל אדם להניח את הראש איפשהו, אם פתאום אין קצת כסף אז אתה יוצא לרחוב.. אנחנו גרים בשכירות כי אין לנו כסף, ומקבלים סיוע בשכר דירה ממשרד השיכון... לא סתם משרד השיכון מסייע בשכירות כי כנראה ידוע להם שאדם זקוק לעזרה כי אין לו כסף לקנות דירה... גם הם מבינים כי אדם ללא דירה משלו הוא כנראה עני".

הרוב הגדול של המרואיינים במחקר הנוכחי חיו בשכירות, כשאחד מהם חוסך כל חודש מעט כסף כדי לצבור הון ראשוני להשקעת דירה. מתוך סיפורו ניתן להבין שזהו סכום כסף שלא ישתמש בו גם אם יהיה מחסור בצרכים בסיסיים אחרים. דבר שמעצים את חשיבות הבעלות על דירה בקרב החברה החרדית. בהתייחסות לעזרת ההורים ברכישת הדירה עלו ההבדלים בין הקהילות השונות בחברה החרדית:

"למשל הספרדים אומרים לא לתת לדירה רק עוזרים לחתונה, ובחסידות כל אחד זה שונה לפי הזרם החסידי של האדמו"ר, אבל הם נותנים סכום התחלתי... אצלנו בכל החוג הליטאי שלנו מקובל לתת לזוג הצעיר... הזוג לוקח על עצמו חלק מן הוצאות המחיה ושני צדדי המשפחה נותנים חלק משמעותי בדירה וסכום להתחיל את החיים. אני מתכוונת שהמשפחה מסייעת במשכנתא..."

במסגרת החברה החרדית עולה שיקול נוסף המתייחס למקום המגורים. רוב האנשים מנסים לחפש דיור באזורים חרדיים. באזורים אלו הביקוש לדירות הוא גבוה לא פעם מההיצע ולפיכך, שכר הדירה גבוה מאוד: "ההורים רכשו פה [מודיעין עילית], זה אזור חרדי לחלוטין כמו בני ברק ממש". דבר נוסף שעלה בדברי המרואיינים הוא רצון לחיות בסביבה הקרובה למשפחת ההורים:

"השיקול למעבר לבית שמש היה בעיקר כדי להתקרב לאזור בני ברק איפה שהוריה מתגוררים... אני חושב [כיום] שהיינו צריכים לעבור יותר מוקדם לבני ברק לטובת אשתי בזמנו... גם אם אני אשאל רב... ברור שנשארים בבני ברק... גם לפי ההלכה בזמן העתיק נהוג לגור היכן שהצד משפחה של האישה, אתה תראה שלרוב זוגות צעירים גם היום זה כך, 95% גרים קרוב להוריה של האישה לפחות בהתחלה".

בהחלטות לגבי מגורים נמצא, שבקבוצה זו הורי הזוג מעורבים מאוד. הדבר נעשה פעמים רבות בעזרה כספית בקניית הדירה ולפיכך, גם בהתייעצות לגבי מיקום, גודל ומחיר הדירה. לעיתים, כשאין באפשרותם של ההורים לעזור כספית המעורבות מתבטאת רק בהתייעצות. גורם נוסף המעורב בהתלבטויות בנושא הדיור הוא הרב. **אירועים וחגים:** מתוך רוב הראיונות עולה שבתקופת החגים או באירועים משפחתיים מסוימים כמו בר מצווה וחתונות, מתקיימת יציאה זמנית מן השגרה הכלכלית של המשפחה. תהליך קבלת ההחלטות כלכלית של משפחות בתקופת החגים או סביב האירועים המשפחתיים מושפע משלושה גורמים שיש ביניהם אינטראקציה מתמשכת: המחסור בממון, עמדת בני הזוג, והקונטקסט החברתי המכיל הרגלי המשפחה, מנהגים קולקטיביים והשקפה של הקהילה והרבנים. תהליך קבלת ההחלטות מבטא את ההתלבטויות והדרך בה המשפחה עוברת, כאשר ברצונה לתרגם למעשה את המנהגים הקולקטיביים תוך התגברות על המחסור הכלכלי. דבריהם של שני מרואיינים מייצגים דברים שאמרו רבים מהם לגבי אירוע משמעותי כמו בר מצווה לילד:

"זה דבר מאוד גדול...בר מצווה ראשונה במשפחה שלנו, בהתחלה הייתי בסטרס מזה כי זו בכל זאת הוצאה... שאלתי את הבן אתה באמת רוצה אירוע באולם אולי נעשה בשבת בבית הרי זה התאריך המקורי... הוא אמר 'זה חשוב לי אבא אני רוצה, ככה יביאו לי מתנות...' תראה זה אירוע שהילד יזכור לכל החיים...אני שהייתי קטן עשו לי בר מצווה בבית היינו 15 ילדים ולא היה כסף אז הביאו בשר דגים לשבת בר-מצווה בבית, אני יודע מה ההרגשה הזו".

"בבר מצווה לפני שנה...אנחנו השתדלנו לעשות הכול בצמצום יחסית אמנם יש דרגות בצמצום... אנחנו ספרדים חרדים המבינים את המצב של המחסור בכסף. בעיקרון, אולי בזרם האשכנזי שהם עושים ברית או משחו כזה הם מזמינים בעיקר את המשפחה הקרובה-מצומצמת, ולשאר האורחים עושים מה שנקרא "מנה מתוקה" שעולה לכל היותר 17 ש"ח מדובר בפשטידה או איזה גלידה או בליניציס. אבל אצלנו הספרדים זה לא מקובל...לקחנו מקום זול יחסית עם מנות מכובדות".

אחת הדרכים לחסוך בהוצאות האירועים המוכרת בקהילה החרדית היא הפרדה בין "אורחי המשפחה" ל "משמחים" כמתואר להלן:

"אנחנו יודעים שהציבור שיבואו לאירוע מסוגלים לתת מתנה עד 150 שקל...אתה יכול לעשות אירוע שמחה אבל אי אפשר להיכנס לכיס של האורח לתת יותר כסף כמתנה...אנחנו הולכים בסטנדרט לפי מה שמתאים ואנו חיים...כן זה גם עוד הבדל בין חרדים לחילונים. בארגון האירוע, החרדים מתחשבים יותר בכיס של האורחים"

"אצלנו בקהילה מקובל, לדוגמא אם חבר שלי מתחתן...הוא לא מכין מנות לכל האורחים אלא בעיקר למשפחות, הרוב באים לחתונה בעיקר אחרי שהתחילו הריקודים ואחרי שהגישו מנות עיקריות, ועסוקים רק בלהיות "משמחים", ועבור המשמחים יש בר עם שתייה וקרקר, קצת צ'ולנט, באופן כללי, אנחנו מדברים גם על אולמות אירועים פשוטים יחסית".

בני המשפחה גם יגבילו את עצמם בהליכה לשמחות על מנת לחסוך בהוצאות המתנות מגבילים את ייצוג המשפחה באירוע ורק אחד מבני הזוג הולך. גם בנושא זה אם אין אפשרות להגיע להחלטה במסגרת המשפחה פונים להתייעצות עם הרב. השיקולים הכלכליים מופיעים גם בעיתות החגים: היכן לחוג? בבית יש הוצאות גבוהות למזון, לארח? הוצאות גבוהות עוד יותר, להתארח? יש הוצאות נסיעה לכל המשפחה, האם לטוס לאומן או להישאר בחג בארץ? מתוך דברי המרואיינים ניתן היה לראות שכל השיקולים הללו נעשים במשותף במסגרת המשפחתית ונשקלים בכובד ראש. במקרי אי-הסכמה כמו בנושאים הקודמים נעשית פנייה להתייעצות לרב, שאת דעתו תמיד מקבלים.

5) דרך קבלת ההחלטות: ממצאי הראיונות שפכו אור על דרך קבלת ההחלטות של המשפחה החרדית. התמודדות המשפחה עם דילמות בהוצאות שוטפות אופיינה בשיח שותפות אינטנסיבית של בני הזוג, או חלוקת אחריות מוסכמת ביניהם, לדוגמא, מקומה הדומיננטי של האישה כמפרנסת על מנת לאפשר לבעל ללמוד תורה. היבט נוסף של שותפות בהחלטות קשור בהתמודדות עם תחומי הוצאות לא שגרתיות כגון בתחום הדיור, אירועים וחגים, ואופיין בשותפות של בני הזוג עם דור ההורים, ובשותפות עם הרב. התייעצות זו התבססה על ניסיון החיים של דור ההורים והרב עם בקיאותם בנורמות הקהילה החרדית, דבר שסייע משמעותית לבני הזוג בהתלבטויות כלכליות.

3.ב.4. ממצאי הקבוצה של החברה הערבית

מניתוח הממצאים של הראיונות של קבוצת החברה החרדית נגזרו ארבע תמות המציגות את את מציאות החיים בעוני ואת ההחלטות הכלכליות המתקבלות לאור החיים בעוני:

1) משמעות החיים בעוני. החיים בעוני משמעותם בעיני המרואיינים היא הישרדות יומיומית הן מבחינה פיזית, במאבק להשגת צרכים בסיסיים, הן ברמה הקוגניטיבית, לאור הצורך למצוא פתרונות שיאפשרו את סיפוק הצרכים הללו והן ברמה הרגשית, שמושפעת מהלחץ וחוסר הוודאות הקבוע בו נמצאים האנשים החיים בעוני. דבר נוסף המאפיין את החיים בעוני היא תחושת הייאוש וחוסר התקווה. חשוב לציין שהמרואיינים בחברה הערבית לא הגדירו מהו עוני לתפיסתם, כפי שהגדירו ותארו המרואיינים בשתי הקבוצות הקודמות. הם תארו את החיים בעוני, בעיקר את הנזקים הנפשיים הנגרמים בעקבות העוני, תיאורים אלו אורגנו כמתת תמה המתייחסת לנזקי העוני. נושא מרכזי נוסף, שאורגן כמתת תמה נפרדת מתמקד במשמעות של גידול ילדים בתנאי עוני.

א. נזקי העוני: את משמעות העוני ניתן לראות בדברי המרואיינים המתארים את הקשיים והלחץ היומיומי של החיים בעוני:

"החיים שלנו מאוד בסיסיים, במקום פירות אני קונה ירקות כדי לבשל, במקום ממתקים קונה חלב וגבינה, פירות אני מכניסה הביתה רק בחגים, הילדים לא אכלו בשר כבר שלושה שבועות.. יש ימים שאין כסף לקנות ירקות, אז כול יום אוכלים סנדויצ'ים, לפעמים גם אין לי מה לשים להם בסנדוויץ' לבית הספר".

"אני מרגיש שהידיים שלי כבולות, חוסר הגמישות, למשל אם אני חושב ליזום מהלך שדורש כסף והוא עלול לשפר את המצב הכלכלי, אז אני מתחיל לחשוב שאין כסף לפרויקט זה, או למשל לפני כמה ימים הילד שלי היה חולה, אנחנו בסוף החודש אין לי כסף לקנות לו תרופה, הלוואתי מהשכנים 50 שקל כדי לקנות תרופה".

"תמיד אני מרגישה את תחושת הסיכון, אני נאלצת לקבל החלטה על חשבון החלטה אחרת, תמיד יש חשש שיצוצו תשלומים לא צפויים... החג האחרון קיבלתי צדקה מאנשים מהישוב 7000 שקל, שמחתי, אמרתי לעצמי אני צריכה לסגור חובות, החוב שלי לגן, החוב של המכולת, לקנות דברים לבית, אבל פתאום יום למחרת עורך הדין של בעלי מתקשר ואומר שאנחנו חייבים לשלם לו 8000 שקל, ואיים לתבוע אותנו אם לא נשלם, אז לקחנו את הסכום של הצדקה וכסינו את החוב, מה שקורה שאת מרגישה שהתקדמת קצת, אבל את חוזרת אחורה מיליון צעדים".

"אין תקווה תמיד מקטרים על המצב הקיים, אני חיה אבל בפועל לא חיה, כאילו אני פסל, את מפסיקה לחשוב חיובי, רואה את העתיד שחור, ואי אפשר לראות את האור בקצה המנהרה"

"אני תמיד מרגישה שאני חנוקה ועצובה, אני מתחילה לחשוב איך שאר האנשים מסתדרים?... אני תמיד יושבת וחושבת מה לעשות? מאיפה אביא את הכסף? איך אני אסתדר?... ואני חייבת להיות חזקה על מנת שאוכל להתמודד עם "הסערות" שמגיעות מבחוץ"

בחברה הערבית שבאופייה היא קולקטיביסטית יש מקום רב להשוואות שבין משפחות שונות בקהילה. למרות שניתן היה לראות תופעה זו גם בקרב קבוצת היהודים הלא חרדים, בקבוצת החברה הערבית הדבר הופיע בצורה אינטנסיבית יותר, וצבע אף הוא את המשמעות הניתנת לחיים בעוני:

"אני מרגישה שאני חיה כאדם עני כשאני מסתכלת על האנשים הסובבים אותי, ורואה את הרמה שהם חיים בה, אנשים שאני בקשר איתם, קרובי משפחה, אני רואה איך הם מרשים לעצמם יותר ואני לא יכולה, יוצאים מבליים ורק אני מרגישה חנוקה, אני מרגישה מאוד ענייה ביחס אליהם".

"כשאני הולכת לבקר אצל שכנות וחברות שלי אני רואה מה הן קנו ומה הן חידשו בבית שלהן, זה מתסכל אותי, אז אני שואלת את עצמי למה הן יכולות לקנות ולחדש דברים בבית שלהן ואני לא?... היום כולם הולכים, יוצאים ומטיילים ואנחנו לא, אנחנו תמיד בבית".

"אני מרגיש עני כל הזמן כשאני משווה את עצמי לאחרים, מסתכל סביבי למשל איך אנשים טסים לחו"ל ומטיילים ואני לא יכול.. למשל החברים שלי מתכננים להשתתף במופע לזמר שהכרטיס כניסה עולה 200 שקל, לפני ההתדרדרות של המצב הכלכלי שלי הייתי הולך להרבה מופעים, היום אני לא, היום אני מעדיף לקנות אוכל לילדים שלי ב 200 שקל האלה".

ב. לגדל ילדים בעוני: נראה שהקושי והנזק המשמעותי של החיים בעוני בא לידי ביטוי בגידול הילדים. הדבר מתבטא לא רק בחוסר היכולת לספק לילדים את צרכיהם, אלא גם בלחץ ובמתח של ההורים שעובר לא פעם לילדים, בתחושות הבושה שהילדים חשים לא פעם מול ילדים אחרים ובמריבות שפורצות עם הילדים כאשר רצונותיהם, ואפילו הבסיסיים, לא מסופקים. הרבה מרואיינים מתארים ניסיונות לרצות את הילדים על ידי הבטחות שיספקו להם את צרכיהם תוך זמן מה, דבר שלא פעם אינם יכולים לעמוד בו. שתי הדוגמאות הראשונות מתארות את המחסור בצרכים בסיסיים ואת התסכול המתעורר בעקבות זאת אצל ההורים:

"הילדים חוזרים הביתה, והם מתחילים לשאול, מה בישראל היום? אז אני מתביישת לענות שלא בישראל, ולא יהיה אוכל חם היום, נסתפק במה שיש במקרה, זה צורם לי, אבל עם מה אני אבשל? לבשל אבנים? הם מצפים לאוכל של בית".

"אתמול הבת שלי ביקשה ממני כסף כדי לקנות חולצה חדשה לבית הספר, כמה את חושבת שהחולצה עולה? סך הכל 60 שקל, אבל אין לי, אמרתי לה בינתיים תסתדרי עד שתיכנס לי הקצבה, אקנה לך שתי חולצות, אבל ביני לבין עצמי אני שואלת, למה זה מגיע לה? למה אני תמיד צריכה לחכות על שתיכנס הקצבה החודשית שלי? הבנות שלי חיות במחסור".

הדוגמא הבאה מתארת את הלחץ הנפשי והדרך בה עובר לילדים :

" מרוב הלחץ הנפשי, לפעמים אני אומרת שאני רוצה לעזוב את הבית ולא לחזור, שאני רוצה להתאבד, כשהילדים שלי שומעים אותי מדברת ככה הם נלחצים, היום הם לא נותנים לצאת מהבית לסידורים מתחילים לבכות, חושבים שאני באמת מתכוונת למה שאני אומרת בשעת כעס".

הציטוט הבא מדגים את תחושת הבושה של הילדים על היות משפחתם ענייה :

"הבת שלי רוואן מרגישה שהיא חיה במחסור, היא לא רוצה להראות לאחרים שאין לנו כסף. לפעמים אנשים תורמים לנו דברים ואז היא מספרת לכולם אבא ואימא קנו לנו את זה. ככה היא חושבת שהיא ילדה רגילה... היא אומרת לחברות שלה קניתי את הנעליים האלה ב 200 שקל... היא תמיד אומרת אני רוצה להתחתן עם בחור שיש לו בית ורכב... אני לא רוצה לחיות כמוך ... "

הדוגמא הבאה מתמקדת בתחושת התסכול הן של ההורים והן של הילדים ובניסיונות ההורים להתמודד עם תסכולים אלו, לפעמים גם תוך ידיעה שלא יוכלו לעמוד בהבטחותיהם :

"הילדים שלי משווים את עצמם לחברים שלהם, ומבקשים ואני אומרת להם בסדר אני אקנה, ולא קונה, כמו בגדים. הבת שלי בגיל התבגרות היא רואה את שאר הבנות וגם היא רוצה, את לא יכולה תמיד להגיד לה לא, אני אומרת בסדר נקנה ואני לא מסוגלת, קשה לי מאוד, לא פשוט בכלל... הבת שלי בכיתה א' יש את פרויקט מחשב לכל ילד כי יש המון מטלות במחשב, הגשתי בקשה למועצה, ייקח ארבעה חודשים עד שיגיע בינתיים אנחנו תקועים. לפני שנתיים הגשתי ולא קיבלתי ועכשיו הגשתי עוד פעם. ספרים וילקוט לקחתי חוב ממשיהו וקניתי לה בשביל כיתה א'. לא יכולתי למחזר אחרי האחים שלה כי הוא רשמו על הספרים, לכן נאלצתי לקנות חדש".

לא פעם חוסר היכולת של ההורים לספק את בקשותיו של הילדים מתפתחים למריבות, בעיקר בגיל ההתבגרות :

" יש פה ילדים שהם רוצים לעשות חיים, רוצים לצאת, כשהבן שלי מבקש ממני 10 שקלים, הוא רוצה לצאת לבלות עם חברים שלו ואין לו, אז נפתח ריב, ואחרי שרבים הוא יוצא בלי לקחת דמי כיס. הבנות מבינות ומקבלות יותר את המצב. הוא תמיד אומר לי אבל החברים שלי מקבלים דמי כיס מההורים שלהם. ואז אני אומרת לי למה הם לא קונים לך? חברים קונים אחד לשני. אבל הילדים שלי לא מסכימים הם מתביישים לקחת מאחרי, כמוני... הדבר משפיע על היחסים במשפחה, אם נגיד אחד הילדים שלי ביקש משהו והתעקש ולא היה מאיפה להביא לו, ואז אנחנו רבים, ויש אווירה שלילית בבית. אני מפחדת שהוא יפגע".

פחד נוסף שעולה מהראיונות הוא לגבי עתידם של הילדים, עתיד כלכלי ומעבר לכך, הפחד מהתדרדרות הילדים והדוגמא להתנהלות כלכלית שהם מקבלים בבית:

"המצוקה הכלכלית תגדל עם השנים כי הילדה גדלה, הצרכים שלה גדלים יחד אתה, אנחנו גם ההורים גדלים ומתבגרים, לא יודעת איך אסתדר, איך יהיה אפשר לגדל את הילדה ולספק את צרכיה, ולהבטיח את העתיד שלה, אפילו קצבת הילדים שהיא מקבלת אני מושכת ומשתמשת בה".

"יש לי את הבן שלי ראמי, כל הזמן מבקש דברים ומבקש דמי כיס, הוא מבקש 10 שקלים ואין לי לתת לו. אני הולכת לבקר אותו פעם בכל שבועיים כי אין את היכולת ללכת כל שבוע הוא נמצא בפנימייה, אז כשאני הולכת אליו הוא מבקש דברים ואני חייבת לתת לו מה אני אעשה. מה שהוא מבקש אני עושה, הוא רוצה לחזור הביתה לא רוצה להישאר בפנימייה, כל העניין הזה מאוד קשה לי...ומה הוא עושה פה? משוטט כל היום עם הבחורים. נתנו לעשן ולשתות משקאות אנרגיה... ואני לא אוהבת את זה. ואז אנחנו רבים, הוא אומר לי אני רוצה לעשות חיים אל תתערבי לי בחיים. מפחדת שאאבד אותו ושיתדרדר"

"בעלי התרגל להיות תלתי שיש את ההורים שלי שעוזרים. הם היו נותנים לי סכום חודשי ועוזרים. הוא כל שנתיים עוזב את העבודה שלו ויושב בבית. נמאס לי מהמצב הזה. הילדים שלי גדלו, אם התרגלו לראות שאבא תלתי ומובטל, מה המסר בעצם שאנחנו מעבירים להם? לא משנה כמה האם תהיה חזקה ותגדל אותם שצריכים לקחת אחריות ולהיות עצמאיים. אבא הוא גם מודל חיקוי בשבילם. יגיע יום שלא יעשו מה שאת אומרת, יסתכלו על אבא שלהם ויחקו אותו".

מספר מרואיינים ציינו שבתהליך החינוכי הם מלמדים את ילדיהם להסתפק במועט, לא לבקש מאחרים, אלא לחיות לאור האפשרויות המצומצמות. חלק מההורים, בעיקר האמהות, עודדו את ילדיהם ללכת לעבוד כדי שיוכלו לממן את צרכיהם לבילוי וביגוד וגם לעזור למשפחה. יחד עם זאת לא ניתן לדעת מתוך הראיונות עד כמה היציאה לעבודה פגעה בהשכלתם של הילדים, דבר שיכול להיות מפתח עתידי ליציאה מהעוני. יחד עם זאת היו מספר דוגמאות המתארות שיתוף פעולה של הילדים בכלכלת הבית תוך שמירה על רמת הלימודים ו/או מדגישות את החינוך לצניעות וחיסכון:

"הוצאות הילדים, לפעמים צריך חוגי תגבור לפעמים בגדים זה הקושי הכי גדול, יש לילדים המון צרכים, הם מקבלים את המצב הכלכלי ורגילים אליו. הם גם חוסכים את דמי הכיס לפעמים בוחרים ללכת ברגל במקום באוטובוס לבית הספר והם חוסכים את הכסף. יש לי את הבת הגדולה שלי חוסכת ומשלמת לחוגי תגבור שלה בעצמה. אנחנו מתפקידים כקבוצה חזקה תומכים אחד בשני ואם אחד צריך עזרה כולם מתנדבים לעזור"

"אני מקנה לילדים שלי את הערכים שאני מאמינה בהם שיהיו עצמאיים. הילדים שלי חוסכים המון פעם הבן שלי נתן לי 4000 שקל ועוד לא החזרתי להם... אני חושבת על הילדים שלי... אני רוצה שיצליחו שישנו את המציאות שלהם. הבת שלי מאוד הישגית בבית הספר, היא רוצה להיות רופאה, אנשים אומרים לי שלימודי רפואה דווקא לא עולים המון. אני התחלתי לחסוך לה ללמודים..."

"אני מפחדת מהכסף, מפחדת מהשפע, הרגלתי את עצמי ואת הילדים שלי לחיות בצניעות. מפחדת שבעלי ישתנה אם יהיה לו כסף [שאמור להגיע כחלק מירושה] מפחדת שהשפע יפגוש בילדים שלי, כי אנחנו לא רגילים. אני רוצה שהילדים שלי יגדלו יעבדו ויתפרנסו בכבוד

שירגישו אחריות, אבל ככה כסף בחינם לא! אני תמיד אומרת לבעלי אם אתה עובד לא באחריות ומכל הלב אז הכסף הזה כסף חראם"

(2) הגורמים לעוני. המרואיינים ציינו מספר סיבות שגרמו לעוני, שהמאפיין את כולם היה המיקוד בסיבות אישיות או משפחתיות, אך לא עלו כלל סיבות מערכתיות. בין הסיבות האישיות שעלו היו בעיקר החלטות כלכליות מוטעות, חוסר ארגון ואדישות וגירושין. הדוגמאות הבאות תתארנה החלטות כלכליות מוטעות:

"בהתחלה לקחתי הלוואה מהבנק כדי לשפץ קומה בבית של ההורים שלי ולהתחתן, כשהייתי קרוב מאוד לסגירת החוב, עלה הצורך בבניית בית גדול יותר... לקחתי עוד הלוואה מהבנק...אתה לוקח הלוואה שהחוזר החודשי שלה גבוה ובינתיים שאר ההוצאות של הבית קיימות... בשלב של סיום תהליך בניית הבית, נכנס אלי לעבודה מנהל חדש שלא הסתדרתי אתו ועזבתי את העבודה, ומפה המצב התחיל להתדרדר עוד יותר... בדיעבד זו הייתה החלטה לא טובה, התחלתי לבנות בלי שום תכנית חיסכון... במקום לנהל את ההוצאות בצורה תקינה"

"בעבר עבדתי כטבח בבית קפה והשתכרתי 12,000 ש"ח והיה לי ממש טוב, עד שהחלטתי פתאום להתפטר לטובת פתיחת מסעדה משלי, אז הבעלים של המסעדה אמר לי מה אתה פותח מסעדה מהיום להיום? אמרתי לו כן. תוך שלושה שבועות עשיתי שיפוץ ופתחתי את המסעדה, השקעתי המון כסף בציוד...עשיתי מסעדה ברמה גבוהה...בהתחלה המסעדה הצליחה מאוד, ובבת אחת ההכנסות התחילו לרדת, לא הצלחתי לעמוד בהתחייבויות החודשיות...ואז בהמשך לא הצלחתי לעמוד בקצב של הצ'קים, ואז עשיתי תהליך של פשיטת רגל."

בדוגמאות שהובאו בלטה העובדה שהמרואיינים לא הטילו את האחריות להתדרדרות בעוני על אף אחד אחר, אלא על עצמם כשלקחו החלטה שגויה, בעיקר ללא בדיקת פרטים ואירועים לא צפויים. האשמות לגבי התנהלות לא אחראית הובעה על ידי מספר נשים לגבי בעליהן:

"הגורם העיקרי שבגללו הגענו למצב של עוני, הוא חוסר הסדר והבלגן בניהול כלכלת הבית, בעיקר הבלגן של בעלי, הוא לא היה משלם חשבונות בזמן ומסדיר חובות, היה מזניח את החובות עד שהוא הופך מחוב קטן לחוב גדול, כשיש סדר ותכנית כלכלית, אז אפשר לדעת כמה אנחנו מכניסים וכמה אפשר להוציא, אבל חוסר הסדר הורס הכל."

"בעלי, עובד חודש, ונמצא בבית חודשיים, הוא לא עובד באופן קבוע ואין לו הכנסה קבועה, אצלו זה הרגל, אנחנו כבר 10 שנים נשואים, לא הצלחתי לשנות את ההרגל הזה, לגרום להשתנות וכן לרצות לעבוד."

הסיבה השלישית שהוזכרה כגורמת לעוני היא שינוי בסטטוס המשפחתי בעקבות גירושין. המצוקה תוארה בעיקר על ידי נשים, שנאלצו לעזוב את ביתן בעקבות הגירושין, כשהאפשרויות העומדות בפניהן קשות. האפשרות האחת היא לחזור לבית ההורים, ולאבד את עצמאותן והשנייה, להחמיר יותר את מצבן הכלכלי ולשכור דירה. דבריהן של שתי נשים, שכל אחת בחרה בדרך אחרת מובאות להלן:

"מאז שהתגרשתי והפכתי לאימא חד הורית, המצוקה הכלכלית שלי גדלה, הילדים גם גדלים, הדרישות שלהם התרבו, אני מקבלת מזונות 2800 ש"ח, מוציאה 1500 שקל על שכירות, אחרי שאני משלמת חשבונות, נותרות לי למחייה 500 שקל."

"הגרוש שלי וכל תהליך הגירושין השאירו אותי עם המון חובות, ההכנסה שלי מוגבלת, מזונות ועבודה חלקית, מה נשאר לי בסוף החודש? כלום, יש לי שלושה ילדים בבית, לכל אחד יש את הצרכים שלו... אני עובדת ומפרנסת את המשפחה שלי לבד, זה אתגר משמעותי עבורי, אני מנסה לחסוך בהמון דברים, לאורך כל החודש אני מנסה להיות מחושבת, כדי לא להגיע למצב שבו אני מגיעה לסוף החודש ואין לי כסף, אני מתגוררת אצל ההורים שלי, לא משלמת שכר דירה, חשמל ארנונה ומים, לו הייתי בוחרת לגור בחוץ בשכירות עם משכורת כמו שלי, הייתי הולכת ברחוב ומקבצת נדבות".

חשוב לציין, שגם הגברים המתגרשים עומדים מול אתגר כלכלי, במיוחד אם הם בונים משפחה חדשה ועליהם להוסיף את דמי המזונות להוצאות המשפחה החדשה. אך בינן לבין הנשים יש הבדל משמעותי הקשור תאריך סיום תשלום דמי המזונות:

"אנחנו משלמים 1500 שקל מזונות בחודש, וזה הוצאה גדולה בשבילנו, סכום זה יכול להספיק לנו קניות בסופר למשך חודש שלם, או לקנות לילדים [מהמשפחה החדשה] בגדים למשל, אני חושבת שברגע שהילדה [מהנישואים הקודמים] תגדל ותהיה מעל 18, נשתחרר מהמזונות, וזה יכול להקל משמעותית על המצוקה הכלכלית שלנו".

(3) האחריות ליציאה מהעוני. תמה זו עוסקת בתפיסות הקיימות בקרב המשפחות החיות בעוני בקשר לאחריות שלהן ליציאה ממעגל העוני. על פי תיאורי המרואיינים האחריות ליציאה מהעוני מושרשת בתפיסות התרבותיות המגדריות, לפיהן חלוקת התפקידים היא ברובה הגדול מסורתית. תפיסה זו מציבה את הגבר כאחראי כמעט בלעדי ליציאה ממצב העוני, ולמציאת פתרונות מעשיים לצמצום המצוקה הכלכלית. כפי שהוזכר, הסיבות לעוני היו אישיות-משפחתיות וכך גם הדרכים ליציאה מהעוני- תלויות מאמץ אישי לעיתים תוך עזרת המשפחה המורחבת, אך לא מערכתיות. מתוך הראיונות עלו שתי דוגמאות שהתמקדו במערכת כמונעת/לא מאפשרת שיפור במצב הכלכלי, כפי שיתואר באמצעות הדוגמאות הבאות:

"תראי אני משכילה ויש לי תואר ראשון, עבדתי כאחות ברשות הפלסטינית לפני שהתחתנתי, פה ההשכלה שלי לא מוכרת, לא מכירים בתואר שלי, אני צריכה לאשר את התעודות שלי אצל נוטריון ולעבוד מבחן ממשלתי, וזה תהליך שדורש לא מעט כסף שאין לי"

" אני לא עובדת, אני רוצה לצאת ולעבוד, אני מחפשת עבודה מ 00:00-14:00, שאחזור להיות עם הילדים שלי... אבל בתנאים האלה לא מוצאים עבודה".

(4) החלטות כלכליות- מאפיינים ודרכי קבלתן

החלטות כלכליות הן עוד תחום שמפגיש את המשפחות עם המציאות של החיים בעוני. קבלת החלטות כלכליות עבור משפחות הן אתגר משמעותי יום יומי, המחסור הכלכלי לא מאפשר גמישות ומרחב לקבל החלטות כלכליות שיתנו מענה לצרכי המשפחה השונים. המשמעות היא הגבלה משמעותית ברכישת דברים, כולל צרכים בסיסיים ואי לקיחת התחייבויות כספיות, גם אם הן לצורך הגדלת הפרנסה.

"ברגע שבאתי לשכור מקום כדי לקיים בו שיעורי תיאוריה שאני מעביר, בעל הנכס ביקש ממני לחתום על חוזה שנתי, אמרתי לו שכרגע אני לא יכול להתחייב בחוזה, נתחיל את השנה נראה איך העבודה תזרום ואז נחתום, ניסיתי לדחות אותו קצת, ברגע שאני מקבל את הכסף אני שם בצד את דמי השכירות והחשמל, כדי לא להיתקע בסוף החודש ולא אוכל לשלם, תמיד צריך לחשוב קדימה."

מאחר והמחסור הכלכלי כמעט ואינו מאפשר גמישות, אחד הדברים המאפיין את תהליך קבלת ההחלטות הוא תהליך בלתי נגמר של יצירת סדר עדיפויות. כפי שניתן לראות כמעט בכל המקרים סדר העדיפויות הוא הגיוני ושם בראש רשימת העדיפויות רכישת צרכים בסיסיים ותשלומים נדרשים:

"צריך לעשות סדרי עדיפויות, לקנות רק מה שצריך דברים אפשר לוותר על דברים נוספים ומיותרים, אני מקבלת משכורת והיא צריכה להספיק לנו עד סוף החודש, יש סולם עדיפויות יש את מה שצריך ויש את המיותר... אני חווה את המחסור הכי חזק בעיקר שזה מגיע לילדים שלי, יש להם המון בקשות, אני מחסירה מהם דברים כדי לתת להם דברים אחרים, למשל אנחנו לא טסים לחו"ל, כולם במשפחה מזמינים אותנו להצטרף אליהם, אבל אני חושבת שלשלם עבור קורס פסיכומטרי יותר דחוף וחשוב מלטייל."

"לי חשוב שלא יהיו לי חובות אני לא יכולה לחיות עם המחשבה שיש לי חוב, אם אני חייבת לך שקל, אני חייבת להחזיר לך על חשבון המזון והשתייה שלי...כשמקבלים את המשכורת של בעלי, קודם כל משלמים חובות ואחר כך מתפנים לשאר. בנוסף לזה, מזון ושתייה לילדים שלי והבריאות שלהם. לא צריך לקנות פירות, ממתקים ושתייה מתוקה, צריך לדאוג שהילדים יהיו שבעים."

בתיאורי המרואיינים אכן עלה שרוב ההחלטות המתקבלות נעשו לאחר מחשבה מרובה מתוך שיקולים רציונאליים, כשרוב המרואיינים מדגישים שצרכי הילדים מגיעים לפני צרכיהם האישיים, ניתן לראות גם סגנונות אישיים אחרים בקבלת ההחלטות: הסגנון האחד הוא נטילת סיכונים והשני אמביבלנטי - שנע בין חשיבה יסודית על סדר העדיפויות לבין החלטה ספונטנית ללא לקיחת שיקולים עתידיים לטווח הקרוב ו/או הרחוק. התיאורים הבאים מדגימים שלושה סגנונות של קבלת החלטות, הראשונה, החלטה לאחר מחשבה יסודית, השנייה, לוקחת סיכונים והשלישית מדגימה סגנון אמביבלנטי:

"אני מתחיל לחשוב מה התקציב שיש לי, אם אני מוציא צ'קים, אם מדובר בהוצאה גדולה וצריך להוציא צ'קים אני מתחיל לחשוב האם יש כיסוי לצ'קים האלה, ואם אין לי, ואם הוצאה זו מכניסה אותי למצוקה כלכלית אני יורד מזה. יש המון דברים שהייתי רוצה לעשות אבל הבעיה שזה יחנוק אותנו יותר מבחינה כלכלית ואני לא אוהב להתנהל ככה."

"אני מקבלת את המצב, אני חזקה ולוקחת סיכונים. אנשים מסתכלים עלי ומבקרים אותי... את עושה הכל למען עצמך ולא למען הילדים שלך, ואז אני אומרת להן, למה לי לעשות בשביל הילדים שלי, אני צריכה לדאוג לעצמי, הם דואגים לעצמם... לקחתי סיכון וחיידתי את הסלון וכל חודש אני משלמת 1000 שקל מהמשכורת של הבת שלי, אני אוהבת לקחת סיכונים, ועכשיו אני הולכת לקחת עוד סיכון ולשפץ את המקלחות, כי אם אני לא עושה בשביל עצמי אף אחד לא עושה בשבילי."

כשאני רוצה לקבל החלטה, אני מתחיל להפעיל שיקול דעת, לנתח לחשוב לעומק, מתחיל לחשוב על מה אני מוציא כסף ואיזה תועלת זה מביא לי בחזרה... [בהמשך הריאיון]...הדרך הכי טובה לקבל החלטות היא לא לחשוב יותר מדי על ההחלטה, אם רוצים משהו משיגים אותו, כי אם מתחילים לחשוב יותר מדי אז מתחילים להסס ופתאום יעלו לנו לראש עוד צרכים. לכן למשל אם רוצים לצאת ולבלות, לא צריך לחשוב יותר מדי, צריך לקחת כסף ולצאת, כי אם אתה רוצה באמת ליהנות לא צריך לחשב עלויות."

לא פעם קשה לעשות אך ורק החלטות רציונאליות, שדורשות ויתור על דברים: "אני מנסה תמיד להיות רציונאלית, אבל יש רגעים שבהם אני אומרת אולי אני כן אקנה. לפעמים יש לי ייסורי מצפון, מאוד קשה תמיד להיות מחושבים כלכלית, לפעמים אני קונה... ומקווה שבסוף יתסדר האיזון בהוצאות ובהכנסות". לא ניתן לראות בקבלת החלטות חד פעמית או נדירה שמתקבלת ללא שיקול דעת עמוק סגנון הלוך סיכונים או אמביבלנטי, אלא, קושי של החיים בצמצום שלפעמים נדרשת כעין מנוחה על מנת להמשיך ולעמוד בו.

באשר לדרך קבלת ההחלטות, גם כאן ניתן לראות שונות רבה בין המשפחות. ישנן משפחות שאת ההחלטות היומיומיות כל אחד מבני הזוג מקבל לבד אך בהחלטות חשובות יותר ובהן מדובר על סכום כסף רב יותר ההחלטה היא משותפת. הצורך לקבלת החלטה משותפת קשור לא פעם להשלכות שיכולות להיות לנושא ההחלטה, כך שאם מתקבלת החלטה משותפת גם האחריות להשלכות ההחלטה היא גם משותפת. ישנן משפחות בהן ההחלטה נקבעת על ידי הדמות הדומיננטית בין בני הזוג. הדמות הדומיננטית קשורה לא פעם למפרנס העיקרי במשפחה, בן או בת הזוג בעלי יכולת התנהלות אפקטיבית יותר ולעיתים בהתאם לנורמות החברתיות המקובלות. ישנן משפחות שמצהירות על שיתוף פעולה בין בני הזוג, ולעיתים הן משוחחים ביניהם על ההחלטה, אך לא מקבלים בהכרח את דברי האחר, ובסופו של דבר כל אחד פועל כרצונו תוך שמירת הסוד מבן הזוג השני. קיימות משפחות שמקבלות החלטות בשותפות עם הילדים. שיתוף הילדים נובע מהצורך להסביר לילדים מהי המשמעות של להתנהלות כלכלית בתקציב מוגבל, להפחית התנגדויות, ליצור אחריות ולהגביר את שיתוף הפעולה עם ההורים.

בקבלת ההחלטות הכלכליות נעזרים לא פעם בגורמים שמחוץ למשפחה הגרעינית, כמו למשל המשפחה המורחבת. מספר מרואיינים ציינו שהם משתתפים בתכניות שונות שם הם לומדים התנהלות כלכלית.

4.2.4. סכום הממצאים – המחקר האיכותני

סכום הממצאים יעשה על פי שלושת השאלות המחקריות שנחקרו באמצעות המתודה האיכותנית:
(א) כיצד ההיבט הסובייקטיבי של עוני בא לידי ביטוי אצל אנשים החיים בעוני אובייקטיבי (מתחת או על קו העוני).

מתוך הממצאים ניתן לראות שתפיסת הסיבות שגרמו לעוני קשורה לתפיסה הסובייקטיבית של החיים בעוני. הממצאים מצביעים על כך שלתפיסת הגורמים לעוני השלכות על החוויה והמשמעות הניתנת לחיים בעוני. ניתן לראות דמיון בין קבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים וקבוצת החברה הערבית בהתייחסות ובתפיסה של העוני: המשתתפים בשתי הקבוצות רואים בעוני תוצאה של התנהלות כלכלית לא נכונה בעבר (בעיקר יצירת חובות ללא בסיס כלכלי איתן), שינוי בסטטוס

המשפחתי (הורות יחידנית, בדרך כלל של האישה), מחלה או אירוע אחר שלא מנע התפרנסות, כשבקבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים מתוארים גורמים מערכתיים, כמו למשל, חוקים ותקנות שקושרות בין גובה השכר לאפשרות לקבל קצבה או ניצול של גורמים כלכליים חזקים במשק את חוסר הידע וההבנה בכלכלה, שגורמים להם להיכנס לחובות גבוהים. הסתכלות זו שונה מהתפיסה של הקבוצה החרדית, הרואה בעוני בעיקר תוצאה של הבחירה באורח חיים דתי-חרדי. כתוצאה מכך, הלימודים בכולל נתפסים כבעלי ערך וייחוס חברתי גבוה יותר מאשר פרנסה, בנוסף, לאופי הקהילה החרדית אשר מדגישה אורח חיים צנוע (רוזנברג, 2001).

כפי שנאמר הבדל זה יוצר גם הבדל בהתייחסות הסובייקטיבית לעוני, כשבשתי הקבוצות (היהודים החילוניים/מסורתיים והערבים) הוא נתפס כקשה יותר ומשפיע לא רק ברמה האינסטרומנטלית, אלא גם ברמה הקוגניטיבית (התלבטות ושיקולים יומיומיים כיצד לכסות הוצאות בסיסיות או חובות) וברמה הרגשית (דיכאון, מתח, עצבנות, חוסר תקווה וחוסר וודאות). ייתכן שגם בחברה החרדית התלבטויות וקשיי היומיום זהים או דומים, אך החיים בעוני לא נתפסים בהכרח רק דרך פרספקטיבת הקושי וחוסר התקווה, כפי שנתפסים בשתי הקבוצות האחרות.

דמיון בין שלושת הקבוצות ניתן לראות בהתייחסות להשלכות העוני על הילדים. הקושי הגדול ביותר של ההורים הוא שאינם יכולים לאפשר לילדיהם הרבה מרצונותיהם, לעיתים גם דברים בסיסיים. בכל הקבוצות דובר על ההשוואה שהילדים עושים עם חבריהם (החל מביגוד, יכולת לבילויים וכן אירועים מיוחדים כמו בר מצווה). לאור הממצאים ניתן לראות שבקרב המשפחות מקבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים וקבוצת הערבים יש רצף בהתייחסות הילדים לקושי הכלכלי: מצדו האחד של הרצף ישנן משפחות בהם הילדים מבקרים קשות את ההורים וחלקם הגדול נכנסים לעימותים ברגע שההורים אינם נותנים להם את מבוקשם. בצדו השני של הרצף נמצאות משפחות בהן הילדים עוזרים להורים באמצעות יציאה לעבודה במקביל ללימודים ובניסיונות לחסוך. על פני הרצף ניתן לראות משפחות בהן תגובות הילדים לעוני מעורבות כשפעם נוטות יותר להבנה ופעם לביקורת וכעס. בקרב הקבוצה החרדית לא עלו תיאורים לגבי תגובות הילדים לחיים בעוני. ייתכן שהתפיסה הערכית ממתנת את תחושת הכעס או התסכול שעולים בהשוואה עם ילדים אחרים.

ב) כיצד אנשים החיים במצב של עוני מקבלים החלטות כלכליות: מה השיקולים המנחים אותם? אלו התלבטויות וקשיים עומדים בפניהם בקבלת ההחלטה? כיצד הם מתמודדים עם התלבטויות אלו? מהם הצידוקים אותם הם נותנים להחלטות שקיבלו? מה המשמעות הניתנת לכל תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות?

מתוך דברי רוב המרואיינים נראה שדרגת החופש בקבלת החלטות כלכליות היא נמוכה ביותר ונדרשים תרגילים ומניפולציות רבות כדי שניתן יהיה לעמוד בהוצאות הכלכליות. כמעט כל המרואיינים מדגישים שהדבר המרכזי המנחה אותם הוא תשלום עבור צרכים בסיסיים: דיור, מזון, מיסים (ארנונה, חשמל, מים) ותשלומי חובות (בעיקר במצבים בהם קיימים הסדרים קבועים וחודשיים). קניית המזון נעשית תוך חישוב מדוקדק לגבי חשיבות המוצר ומחירו. ניתן לראות שבמשפחות רבות אין אפשרות לקנות גם מוצרי מזון בסיסיים כמו למשל, בשר. כמעט ואין קניית מוצרים שאינם בסיסיים, כמו ממתקים, חטיפים וכו' למרות שלא פעם הילדים דורשים זאת

ומעמידים את ההורים בסיטואציה של תסכול. נושא הביגוד, בעיקר של הילדים, תופס מקום רב בשיקולים הכלכליים, בעיקר בעקבות גדילת הילדים והצורך בבגדים בהתאם, וכן, בגלל ההשוואה שעושים הילדים עם בני גילם האחרים. ניתן לראות שבנושא זה יש להורים התלבטויות רבות: הרבה פעמים הם נוטים לדחות את בקשות הילדים ולהבטיח שיעשו זאת מיד כשיכנס סכום כסף, כשלעיתים הם מקיימים את ההבטחה ולעיתים לא. לקראת חגים מנסים ההורים, בעיקר בחברה החרדית ובחברה הערבית לרכוש ביגוד לילדים תוך ניסיון למצוא מקום יחסית זול. למרות התיאורים של כל המרואיינים המתייחסים לשיקול הדעת הנדרש בקבלת החלטות כלכליות ובהימנעות מהוצאות שנתפסות כמותרות, לעיתים הם אינם מצליחים לעמוד בדבר וקונים דברים המוגדרים כמותרות, בהרבה מהמקרים הדבר נעשה במטרה לרצות ולפצות את הילדים.

במצבי חירום, כמו למשל, צורך בהוצאות רפואיות לא מתוכננות רוב המשפחות לוקחות הלוואה שמעצימה את העול הכלכלי. במצבים אלו נראה שאם הטיפול הרפואי הוא של הילדים ההורים לא יהססו וייקחו את ההלוואה, אך אם ההוצאה הרפואית תהיה קשורה בהם חלק מהם יטו לוותר על הטיפול, גם אם הדבר עלול להיות מסוכן.

לגבי דרך קבלת החלטות הכלכליות, ניתן לראות נקודות דומות בין שלוש הקבוצות. במידה וקיימת משפחה עם שני בני זוג נטו המרואיינים לציין שהחלטות מתקבלות תוך שיתוף של שני בני הזוג, אך רמת השיתוף הייתה שונה. אצל רוב המרואיינים הייתה חלוקת תפקידים לגבי ההוצאות השוטפות ולא בכל דבר ופרט היו התייעצויות. התפקיד ניתן בדרך כלל לאדם האחראי על הניהול היומיומי (בדרך כלל האישה), אך היו פרמטרים נוספים בחלוקת התפקידים, כמו למשל, מי מביא את הפרנסה או למי יכולות ניהול טובות יותר. החלטות לגבי הוצאות חריגות וגבוהות יותר היו נעשות בדרך כלל תוך שיתוף פעולה. ההתמודדות במצבים שבהם לא הגיעו בני הזוג לידי הסכמה, היה שונה בין שלושת הקבוצות: בקבוצת החרדים פנו לייעוץ לרב או להורי בני הזוג והכיוון שניתן לגבי החלטה הכלכלית התקבל. בשתי הקבוצות האחרות החלטה במקרי אי-הסכמה התקבלה בדרך כלל על ידי האדם הדומיננטי בין בני הזוג, לעיתים קרובות ללא תמיכת בן או בת הזוג. בחלק מועט מהמקרים בהם יש חוסר הסכמה מחליט אחד מבני הזוג על ביצוע ההוצאה הכלכלית ושומר את הדבר בסוד. חשוב לציין שבאופן כללי נראה שרוב החלטות הכלכליות התקבלו בהסכמה והחלטות שיצרו קונפליקטים היו מעטות יותר, דבר שנמצא גם במחקרם של המילטון וקטרוול (Hamilton, & Catterall, 2008). בקרב המשפחות החד הוריות החלטה הכלכלית מתקבלת על ידי ההורה כשלא פעם מתייעצים עם משפחת המוצא או עם הילדים.

רק שני מרואיינים מתוך כלל המרואיינים (שניהם מהחברה הערבית) דיווחו על השתתפות בסדנאות הניתנות בנושאים הקשורים לניהול כלכלי. לסיכום, ניתן לומר שרוב המשתתפים דיווחו על זהירות, שיקול דעת רציונאלי בקבלת החלטות כלכליות.

ג) כיצד ההקשר החברתי לגבי עוני בא לידי ביטוי, בתהליך קבלת החלטות הכלכליות של אלו החיים בעוני.

לאור הממצאים ניתן לראות שההקשר החברתי בא לידי ביטוי בתהליך קבלת החלטות כלכליות בשתי רמות: הרמה הבלתי פורמאלית ופורמאלית.

ברמה הבלתי פורמאלית הנטייה של האנושית להשוואה עם אלו "שיש להם יותר יכולות" קיימת, במיוחד בקרב הילדים. אמנם במסגרת קבוצת החברה החרדית נטייה זו לא הודגשה כל כך, אך נראה שהדבר הועלה באופן עקיף דרך התייחסות לדברי הילדים. ההשוואה מעוררת תסכול רב, שדרכי ההתמודדות עמו שונות. יש כאלו שההשוואה גורמת להם לעצב עד כדי תחושות דיכאון, אחרים יוציאו זאת בכעס, בעיקר כשאחד הילדים יעלה השוואה זו מול ההורים. הכעס יכול להיות מכוון גם לבן הזוג, הנתפס כאחראי למצב העוני. חלק מהמרואיינים משתמשים בהכחשת הרגשות העולים מתוך ההשוואה.

חלק מהמרואיינים, בעיקר אלו מהקבוצה המייצגת את החברה הערבית ומעט פחות מקבוצת היהודים החילוניים/מסורתיים, העלו את תחושת הביקורת מהחברה הסובבת אותם. ההרגשה הייתה שכל ההתנהלות הכלכלית שלהם נבחנת על ידי החברה הסובבת (בני המשפחה המורחבת, חברים ושכנים) כשהמטרה בדרך כלל היא העברת ביקורת והטחת אשמה לגבי התנהלותם הכלכלית. הדבר לא עלה כלל בקרב קבוצת החרדים.

הרבה מהמרואיינים ציינו את הבושה המלווה את החיים בעוני. הבושה באה לידי ביטוי בצורך לבקש עזרה חומרית מכל סוג שהוא מהמשפחה הקרובה והמורחבת, מחברים או מגורמים שונים בקהילה, שתומכים באנשים במצוקה. יחד עם זאת רוב המרואיינים ציינו שאין להם כל ברירה אלא להסתייע בעזרה המוצעת על ידי האחרים, אם אלו אנשים פרטיים או עמותות. הבושה באה לידי ביטוי גם אצל הילדים כשהם משווים את עצמם לאחרים, דבר שגורם להם לא פעם לשקר את חבריהם לגבי מקורות הביגוד אותו הם לובשים או צורת הבילוי שלהם. חשוב לציין, שקבוצת החרדים הייתה יוצאת דופן גם בנושא זה. קבלת העזרה והתמיכה מהווה חלק מהמרקם ומההוויה של הקהילה החרדית, לעיתים קרובות התמיכה, כמו זו הניתנת על ידי אנשים בעלי אמצעים לאברכים, נלקחת בחשבון כחלק מההכנסות. בנוסף, הקהילה מציעה מקומות רבים בהם ניתן לרכוש מזון, ביגוד ודברים בסיסיים אחרים.

בהתייחסות למוסדות פורמאליים נמצא שונות רבה בין הקבוצות. הקבוצה שהביקורתית ביותר הייתה של היהודים החילוניים/מסורתיים ובה ציינו את המוסדות במדינה כאחראים חלקית על היותם בעוני (למשל, חוסר יכולת להרוויח יותר כסף מהפחד לאבד קצבה או ניצול מוסדות בעלי כוח כמו הבנקים בשכנוע לקחת הלוואות). כמו כן, ציינו מרואיינים אלו את חוסר האמון והיחס המזלזל שהם מקבלים הן בביטוח הלאומי והן במחלקות לשירותים חברתיים, דבר המגביר את תחושות התסכול, הכעס, העצב והבושה ממצבם הכלכלי.

ביקורת מסוימת כלפי שירותי הרווחה עלתה גם בקבוצה המייצגת את החברה הערבית, במקביל לציון הקושי במציאת מקומות עבודה המתאימים לאמהות. בקבוצה החרדית לא עלתה כלל ביקורת כלפי מוסדות פורמאליים. ממצאים אלו לגבי היחס בשירותי הרווחה תואמים מחקרים קודמים באום, (2015; Krumer & Barak, 2007; Krumer, 2005).

הממצאים של המחקר האיכותני אורגנו לשני מודלים המודל האחד מתמקד בקבוצות של היהודים החילוניים/מסורתיים והחברה הערבית והמודל השני מתמקד בקבוצת החרדים. שני המודלים מציגים את גורמי העוני, מאפייני העוני, שיקולים בקבלת החלטות כלכליות, וקבלת ההחלטות.

הגורמים לעוני

*החלטות כלכליות שגויות *אירוע בלתי צפוי(מחלה/תאונה) שגרמו להפסקת ההתפרנסות * שינוי בסטטוס המשפחתי (גירושין) *מדיניות כלכלית שאינה מאפשרת השתכרות ראוייה * חוסר ידע לגבי משמעות הלוואות

דילמות ושיקולים כלכליים/ אופני הביצוע של השיקולים

*ניהול התקציב (מה קודם למה) *עמידה בנורמות חברתיות במיוחד בהתייחסות לילדים *נסיון להקנות תחושת ביטחון אישית ומשפחתית *התמודדות עם חוסר הוודאות התמידית ותחושות התסכול, הכישלון והבושה *התמודדות עם צרכיהם/ בקשותיהם ולעיתים דרישותיהם של הילדים

*בקרב הזוגות הנשואים: החלטות יומיומיות בנפרד החלטות משמעותיות יותר במשותף * בידי בן/בת הזוג המפרנס/ת או היודע/ת לנהל טוב יותר או הדומננטי/ת יותר * לעיתים מתקבלות החלטות בניגוד לדעת בן/בת הזוג ונשמרות בסוד. *בקרב אמהות חד הוריות: רוב ההחלטות מתקבלות לבד או עם הילדים.

החלטות כלכליות

*תכנון מדוקדק של ההוצאות והגבלת הקנייה (א. תשלום חובות ומיסים ב. מזון בסיסי) * בחירת האלטרנטיבה הזולה ביותר בעיתוי המאפשר את הקנייה הזולה *נסיון להימנע מקנייה של דברים שאינם ברמת נחיצות גבוהה *חיפוש עזרה אפשרית (משפחה, עמותות, מחלקות רווחה) למרות תחושת התסכול הבושה וההשפלה *נסיונות להסביר לילדים את המציאות הכלכלית. *המנעות מפעולות שעלולות לפגוע בקצבאות (כמו הגדלת משרת העבודה)

איור 1: תהליך קבלת החלטות כלכליות בקרב משפחות יהודיות חילוניות/מסורתיות ומשפחות

מהחברה הערבית.

הגורמים לעוני

*בחירה באורח חיים חרדי שמשמעותו למידה והתקיימות על קצבת אברכים, חיים בצניעות, ומגורים באיזורים בהם קיימת קהילה ומוסדות חרדיים.

דילמות ושיקולים כלכליים

*יציאה לעבודה ולימוד חלקי או השארות בכולל? *קניית דירה או השכרה? *מקום מגורים *עמידה בנורמות קהילתיות

החלטות כלכליות

*תכנון מדוקדק של ההוצאות והגבלת הקנייה (א. תשלום חובות ומיסים ב. מזון בסיסי)
* בחירת האלטרנטיבה הזולה ביותר בעיתוי המאפשר את הקנייה הזולה *נסיון להימנע מקנייה של דברים שאינם ברמת נחיצות גבוהה *חיפוש עזרה אפשרית (משפחה, עמותות, מחלקות רווחה) למרות תחושת התסכול הבושה וההשפלה
*נסיונות להסביר לילדים את המציאות הכלכלית. *המנעות מפעולות שעלולות לפגוע בקצבאות (כמו הגדלת משרת העבודה)

איור 2 : תהליך קבלת החלטות כלכליות בקרב משפחות מהחברה החרדית.

5. סכום והמלצות

5.א. סכום ממצאי המחקר

סכום ממצאי המחקר יתמקד בנושאים הבאים: א. משמעות החיים בעוני, ב. אופי ההחלטות הכלכליות ודרך קבלתן ג. תפיסת הקונטקסט החברתי על ידי האנשים החיים בעוני.

א. משמעות החיים בעוני: מתוך ממצאי המחקר ניתן לראות שרוב המשתתפים היהודים (החילוניים/ המסורתיים והחרדים) לא מגדירים עצמם כ"עניים" למרות שרובם חיים באופן אובייקטיבי בעוני: מתחת או על קו העוני. דבר זה שונה במסגרת החברה הערבית בה רוב המשתתפים כן הגדירו את עצמם כעניים. בניסיון להסביר שוני זה הגדרנו את מצבם של האנשים החיים בעוני בחברה הערבית כחווים הדרה כפולה: היותם חלק ממיעוט מודר ונחשד בחברה הישראלית והיותם ברמה סוציו-אקונומית נמוכה. יתכן, שההדרה בגין הלאום היא ברמה עוצמה הרבה יותר גבוהה לפיכך, הגדרת העצמי כ"עני" אינה נראית חמורה כל כך. בנוסף, החיים בחברה בה אחוז גבוה חי בעוני מורידים גם הם את עוצמת הסטיגמטיזציה. בקרב בחברה החרדית העוני נתפס בעיקרו כתוצאה מהבחירה באורח חיים חרדי, שמגביל את היכולת להתפרנס, בגין הסיבות הבאות: הבחירה בלימודים מלאים בכולל, מקומות עבודה המתנקשים עם האפשרות לשמירת החוקים הדתיים במלואם, חוסר כישורים מקצועיים כתוצאה מאפיון השכלתם. כמו כן, אורח החיים החרדי מאדיר חיי צניעות והסתפקות במועט. לפיכך, ניתן לרות הבדל משמעותי בתפיסת החיים בעוני בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה היהודית החילונית/מסורתית ולאוכלוסייה החרדית. בנוסף נמצא שככל שמספר הילדים, הילדים והנפשות הגרים בבית רבים יותר, צפיפות הדיור גבוהה יותר, השכלה נמוכה יותר ואבטלה היו קשורים לתפיסה העצמית כעניים.

משמעות החיים בעוני נבדקה רק במחקר האיכותני. רוב המרואיינים תארו את העוני כמצבי לחץ ואי- וודאות מתמשכים, המלווים בתסכולים רבים, כשעל האנשים החיים בתנאים אלו לקבל החלטות, שלעיתים קשורות בחיים ומוות: תרופות מול מזון, טיפול או תשלום חשמל וכו'.

חשוב לציין, שבממצאי המחקר האיכותני ציינו המשתתפים שהקושי הגדול ביותר קשור לגידול הילדים. הילדים החיים בעוני חשופים לא רק למצבי מחסור בצרכים בסיסיים, אלא גם לבושה מול חבריהם. ההשוואה שעושים הילדים עם חבריהם, שאינם חיים בעוני, נמצאה גם בקרב האוכלוסייה החרדית למרות ההצהרה על צניעות והסתפקות במועט המהווה ערך חשוב ביותר בקרב חברה זו.

הרבה מהמרואיינים לקחו על עצמם חלק מהאחריות למצבם הכלכלי, כמו למשל, בחירה באורח חיים דתי- חרדי, קבלת החלטות מוטעות- בעיקר לקיחת הלוואות גדולות בתנאים גרועים ללא עורף כלכלי מספק, חוסר ארגון שגרם לצבירת חובות. חלק קטן מהמרואיינים הצביע על סיבות משפחתיות, בן זוג מובטל כתוצאה מתאונה או מחוסר יכולת להשתלב בעבודה, עוני בין-דורי. חלק מהמרואיינים הצביעו על אחריות המערכת המדינית- כלכלית, שאינה מאפשרת להם להרוויח מעל לסכום מסוים, כי אחרת לא יקבלו קצבה, דבר המשאיר אותם במצב של עוני, וכמובן קצבאות נמוכות במשק בו המחירים לצרכים בסיסיים מאמירים.

ב. אופי ההחלטות הכלכליות ודרך קבלתן. ניתן לראות שההחלטות הכלכליות המתקבלות על ידי האנשים החיים בעוני הן אחראיות ושקולות כשהצרכים הבסיסיים הם בראש סדר העדיפויות ונשארים גם במקום מועדף זה במידה ומצבם הכלכלי היה משופר. ממצא זה מתאים למחקר שנעשה בבריטניה באותן שנים שנעשה המחקר הנוכחי (Sheehy-Skeffington, & Rea, 2017). ניתן לדמיין אפוא, שאילו רמת הרווחה במדינה הייתה גבוהה יותר, והצרכים הבסיסיים היו מסובסדים

ברמה גבוהה, יכולת התמרון ואיכות החיים הכללית של האנשים החיים בעוני הייתה עולה בצורה ניכרת, ורמת הסיכון הכלכלי אותה היו מוכנים לקחת נמוכה יותר.

הדרך בה מקבלים אנשים החיים בעוני החלטות כלכליות היא למעשה שקלול שבין השכל הישר (common sense) והידע והניסיון הצבור של האדם המתבסס עליו. אפשרי אפוא, להגדיר את האנשים החיים בעוני כ"מומחים על סמך ניסיונם בחיים בעוני" (expert by experience). מומחיות זו לא רק שמאפשרת להם להתמודד עם חיי היומיום המורכבים, אלא גם יוצרת בסיס של ידע לגבי הדרך לביצוע ההוצאות: היכן לקנות, מתי, מה קודם למה, מתי לפנות לעזרה וממי ומתי לקחת סיכון כלכלי. למרות ה"ידע" הנרכש, עומדים אנשים אלו בהתלבטויות יומיומיות לגבי סדר העדיפויות, כשדרגות החופש שלהם נמוכות ביותר. במצבים אלו, במידה והמצב מחייב, חלק מהם ייקחו החלטות המהוות סיכון כלכלי כולל סיכון כלכלי הכולל מעבר על החוק. חשוב לציין, שכשנשאלו המשתתפים לגבי סדר עדיפויות של הוצאות כלכליות לו היו במצב כלכלי טוב יותר, נשאר סדר עדיפות דומה: (1 צרכים בסיסיים (2 לבוש והנעלה (3 הוצאות על חינוך (בלתי פורמאלי (4 חברה ופנאי אך המרכזיות של הצרכים הבסיסיים והפער בינם לבין שאר ההוצאות היה קטן יותר.

תפיסת הקונטקסט החברתי על ידי האנשים החיים בעוני. הממצאים לגבי תחום זה שונים בין

החלק הכמותי של המחקר לחלק האיכותני. בעוד בחלק הכמותי של המחקר נמצא שרוב המשתתפים דיווחו על קבלה ברמה בינונית עד גבוהה את החלטותיהם הכלכליות כולל החלטות בהן יש סיכון כלכלי וסיכון כלכלי במעבר על החוק הן על ידי המשפחה והחברים והן על ידי אנשים אחרים במצב כלכלי טוב יותר, בממצאי המחקר האיכותני התמונה הייתה שונה לחלוטין. ההקשר החברתי נמצא בתודעתם של האנשים החיים בעוני ומשליך על הדרך בה הם מקבלים החלטות הן ברמה הפורמאלית והן ברמה הבלתי פורמאלית.

ברמה הבלתי פורמאלית הנטייה של האנושית להשוואה עם אלו "שיש להם יותר יכולות" קיימת, במיוחד בקרב הילדים. אמנם במסגרת קבוצת החברה החרדית נטייה זו לא הודגשה כל כך, אך נראה שהדבר הועלה באופן עקיף דרך התייחסות לדברי הילדים. ההשוואה מעוררת תסכול רב, שדרכי ההתמודדות עמו שונות. יש כאלו שהשוואה גורמת להם לעצב עד כדי תחושות דיכאון, אחרים יוציאו זאת כעס, בעיקר כשאחד הילדים יעלה השוואה זו מול ההורים. הכעס יכול להיות מכוון גם לבן הזוג, הנתפס כאחראי למצב העוני. חלק מהמרואיינים משתמשים בהכחשת הרגשות העולים מתוך ההשוואה. חלק מהמרואיינים, בעיקר אלו מהקבוצה המייצגת את החברה הערבית העלו את תחושת הביקורת מהחברה הסובבת אותם. ההרגשה הייתה שכל ההתנהלות הכלכלית שלהם נבחנת על ידי החברה הסובבת (כשהמטרה בדרך כלל היא העברת ביקורת והטחת אשמה לגבי התנהלותם הכלכלית. הרבה מהמרואיינים ציינו את הבושה הבאה לידי ביטוי בצורך לבקש עזרה חומרית מכל סוג שהוא מהמשפחה הקרובה והמורחבת, מחברים או מגורמים שונים בקהילה, למרות שאין להם כל ברירה אלא להסתייע בעזרה המוצעת על ידי האחרים, אם אלו אנשים פרטיים או עמותות. חשוב לציין, שקבוצת החרדים הייתה יוצאת דופן גם בנושא זה.

בהתייחסות למוסדות פורמאליים נמצא שונות רבה בין הקבוצות. הקבוצה שהביקורתית ביותר הייתה של היהודים החילוניים/מסורתיים ובה ציינו את המוסדות במדינה כאחראים חלקית על היותם בעוני (למשל, חוסר יכולת להרוויח יותר כסף מהפחד לאבד קצבה או ניצול מוסדות בעלי כוח כמו הבנקים בשכנוע לקחת הלוואות). כמו כן, ציינו מרואיינים אלו את חוסר האמון והיחס

המזלזל שהם מקבלים הן בביטוח הלאומי והן במחלקות לשירותים חברתיים. ביקורת כלפי שירותי הרווחה עלתה גם בקבוצה המייצגת את החברה הערבית, במקביל לציון הקושי במציאת מקומות עבודה המתאימים לאמהות. בקבוצה החרדית לא עלתה כלל ביקורת כלפי מוסדות פורמאליים.

5.ב. המלצות

א. 1. ברמה של מדיניות כלכלית יש לבדוק שוב את גובה גג ההשתכרות המונע/מוריד את גובה הקצבה. נראה שאנשים רבים החיים בעוני יכולים לעבוד לפחות באופן חלקי ופוחדים לעשות זאת פן יאבדו את הקצבה המשולמת להם מהמוסד לביטוח לאומי בגין נושאים שונים (Albelda, & Shea, 2010).

א. 2. רצוי לבדוק אפשרות לשינוי מדיני-כלכלי שיעודד עבודה לצד הקצבה באופן שלאדם העובד תינתן הכרה שתבטא בגובה הקצבה (בונוס על עבודה). (Albelda, & Shea, 2010).

ב. 1. לגבי תכניות של התארגנות כלכלית: באופן כללי נראה שרוב האנשים החיים בעוני יודעים לכלכל את הוצאותיהם באחריות, תוך שימוש הגיוני של הוצאותיהם הכלכליות. ההוצאות הציבוריות הכרוכות בהשתתפות בתכניות הקשורות להתארגנות כלכלית של אנשים החיים בעוני מיותרות. יחד עם זאת, רק לגבי אנשים המעוניינים בכך **והמבקשים זאת** ניתן להציע עזרה בהתארגנות כלכלית.

ב. 2. יש מקום לבדוק תכניות להתארגנות כלכלית של משפחות לפני לקיחת הלוואות שיכניסו את המשפחה לחובות שלא יוכלו לעמוד בהם. המלצה זו יכולה להיות קשה לביצוע, כי הבנקים או השוק האפור שמעוניינים בכך וודאי לא ישתפו פעולה. נושא זה דורש דיון מעמיק מאספקטים שונים על מנת לא לפגוע בחופש האזרח ומאידך למנוע מהאזרחים הסתבכויות כלכליות.

ב. 3. לגבי ב. 1 ו-ב. 2. במידה והמוסד לביטוח לאומי בשיתוף עם משרדים ממשלתיים (משרד העבודה והרווחה, משרד הכלכלה ומשרד האוצר) יפתחו תכניות אלו יש לדאוג לידע על כך את הציבור בכל אמצעי הפרסום הקיימים.

ג. 1. המלצה שדובר עליה פעמים רבות ואנו נחזור שוב: פיתוח תנאים שיאפשרו לאמהות לצאת לעבודה. כיום אמהות רבות אינן יוצאות לעבודה מאחר ועליהן למצוא סידור לילדיהן לאחר סיום שעות החינוך הפורמאלי. עלותו של סידור זה, גם אם מסובסד, גבוהה לא פעם מהרווח הכספי (במיוחד אם גובה הקצבה יורד בעקבות העלייה השכר). (ראו המלצות א. 1 ו-א. 2.).

ד. 1. התייחסות הגורמים המקצועיים לאנשים החיים בעוני דורשת שיפור משמעותי! מתוך דברי המשתתפים הם חשים השפלה, זלזול וחוסר אמון מצד גורמי המוסד הבאים להעריך האם זכאים לעזרה ובאיזה גובה. סביר להניח שאותם גורמים אינם אנשים "רעים", אלא שבמסגרת עבודתם ייתכן שנתקלו באנשים שניסו לרמות את המוסד. להערכתנו, הם המיעוט. בהתייחסות מכבדת רוב הנזקקים יסיכמו גם לשמוע לעצות נוספות שיגיעו מהמוסד כיצד להתמודד עם מצבם הכלכלי (ראו ב. 1 ו-ב. 2.). חשוב למצוא דרך להעביר לאותם גורמים ידע על אספקטים פסיכו-סוציאליים של

אנשים החיים בעוני על מנת לבנות תחושת כבוד. זהו תהליך שניתן לעשותו בסדנאות של מספר מפגשים מועט, בקבוצות קטנות ולחזור עליהם אחת לשנה-שנתיים.

ד.2. דומה ל-ג.1. במסגרת שירותי הרווחה.

ה. למצוא דרך לשנות את הדימוי הקיים בציבור, כולל בין מקבלי החלטות, לגבי האנשים החיים בעוני. רובם הגדול אינם חסרי אחריות או נרקומנים/אלכוהוליסטים (שגם הם זקוקים לעזרה מתאימה), אלא אנשים הנאבקים להישרדות שלהם ושל ילדיהם. על המוסד לביטוח לאומי בשיתוף עם שירותי הרווחה למצוא דרך לשנות את המדיניות החברתית – כלכלית המעצימה ומשמרת את העוני.

רשימת מקורות

- אחדות, ל' (2007). מחלוקות בכלכלה: על המוחלט והיחסי בהגדרת קו העוני. ירושלים: מכון ון-ליר.
- אחיטוב, א. בךדוד, ד., לויאפשטיין, נ. ושטייר, ח. (2004). תוכנית מתאר לשיפור מצב התעסוקה בישראל. תל אביב: החוג למדיניות ציבורית, אוניברסיטת תל אביב.
- אלפנדרי, יי (2005). מדידת עוני מוחלט בישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
<http://www.cbs.gov.il/publications/pwoni11.pdf>
- אמין, פ. (2009). פערים כלכליים-חברתיים ופוטנציאל גדול מבוזבז: התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל. חיפה: מוסד שמואל נאמן.
- אנדבלד, מ' (2012). מדידת קו העוני ומקורות נתונים. בתוך מ' אנדבלד (עורכת), סקירה שנתית 2011 (עמ' 303-306). ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- אנדבלד, מ', ברקלי, נ', גוטליב, ד', והלר, א' (2014). מימדי העוני והפערים החברתיים: דו"ח שנתי 2013. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- באום, נ' (2015). סיוע חומרי ליחידים ולמשפחות כמרכיב בהתערבות העובד הסוציאלי במחלקה לשירותים חברתיים. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים: אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה, האגף לשירותים חברתיים ואישיים- השירות לרווחת הפרט והמשפחה.
- בייט-מרום, ר', אשכנזי, מ' (2012). המתודולוגיה המחקרית: איכותנית לעומת כמותית. בתוך: ע' אראל-גפני (עורכת), שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונותיו: מחקר אתנוגרפי: יחידה 4 (עמ' 16-21). (מהד' שנייה). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- בר, א. (2016). תיאור וניתוח ממדי העוני והאי שוויון בישראל ובמדינות המפותחות. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- גיבארין, י. (2007). אסטרטגיה לפיתוח התעסוקה בקרב הערבים בישראל: חזון הרחבתו של המעמד הבינוני הערבי. חיפה: מוסד שמואל נאמן.
- גיבארין, יי. (2010). תעסוקת הערבים בישראל: האתגר של הכלכלה הישראלית. ירושלים: פורום קיסריה והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גבע, א' (1994א). התגבשות עמדות והערכת חלופות. בתוך: ה' יעקובסון (עורך), התנהגות צרכנים: החלטות קנייה: חלק I (עמ' 286-289). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- גבע, א' (1994ב). תחבולות מכירה. בתוך: ה' יעקובסון (עורך), התנהגות צרכנים: החלטות קנייה: חלק II (עמ' 415-419). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- גוטליב, ד' (2007). העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית. ירושלים: מכון ון-ליר.
- גוטליב, ד' (2008). סקירה שנתית 2007. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- גוטליב, ד', פרומן, א' (2012). מדידת עוני לפי סל צריכה הולם- 1997-2009: גישת ה Market Basket - Measure/National Research Council (MBM/NRC). ביטחון סוציאלי, 88, 30-5.
- גרא, ר. וכהן, ר. (2001). עוני בקרב ערבים בישראל ומקורות לאי-שוויון בין ערבים ליהודים. הרבעון לכלכלה, 48(4), 571-543.
- דורון, א' (1987). מדינת הרווחה בעידן של תמורות. ירושלים: מאגנס.

- דורון, א' (1998). הגדרת העוני ומדידתו: הסוגיה הלא פתורה. *ביטחון סוציאלי, ל"ב*, 15-32.
- דורון, א. (2006). *בין הדרה חברתית למדיניות חברתית: נייר עמדה*. ירושלים: קבוצת המחקר במדיניות חברתית.
- דורון, א' (2008). העניים כ"אחר": עוני בישראל בשנות האלפיים. *ביטחון סוציאלי, ע"ז*, 9-28. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017) נתונים מסקר כוח אדם לחודש דצמבר, לרבעון הרביעי ולשנת 2016. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013). *ישראל מאין ולאן? ירושלים: הלמ"ס*.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2012). *פני החברה בישראל- דוח מס' 5*. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2011). *פני החברה בישראל- דוח מס' 4*. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2009). *פני החברה בישראל- דוח מס' 2*. ירושלים: הלמ"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2004). *סדרת ניירות עבודה: מס' 5: החרדים: תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל- 2001-1996*. ירושלים: הלמ"ס.
- המוסד לביטוח לאומי. (2016). *ממדי העוני והפערים החברתיים: דו"ח לשנת 2015*. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי.
- המוסד לביטוח לאומי (2015). *מימדי העוני והפערים החברתיים: דו"ח שנתי 2014*. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי.
- המוסד לביטוח לאומי. (2013). *2012: ממדי העוני והפערים החברתיים: דוח שנתי*. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי.
- המוסד לביטוח לאומי. (2014). *2013: ממדי העוני והפערים החברתיים: דוח שנתי*. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי.
- המכון הישראלי לדמוקרטיה (2015). דו"ח העוני הערבי. <https://www.idi.org.il/articles/2784>
- חובב, ח' (2007). *עוני והדרה חברתית בישראל ובמדינות האיחוד האירופי: מבט השוואתי*. ירושלים: מרכז ישראלי לקידום צדק חברתי.
- חידר, ע. (2005). הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות. בתוך ע. חידר (עורך), *ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה* (עמ' 171-200). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ינוב, ב', שגיא, א', יפה, א' (1978). האם קיימת במדינת ישראל תרבות עוני?! בתוך: ועדת ההשתלמות של איגוד העובדים הסוציאליים (עורכים), *עבודה סוציאלית בחברה רב תרבותית: ספר הכנס הארצי השנתי (תשל"ח) של העובדים הסוציאליים בישראל: קובץ הרצאות ודינאים* (עמ' 331-345). תל אביב: איגוד העובדים הסוציאליים.
- ניקלוביץ, ר' (2003). *קו העוני ונתוני עוני בישראל*. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- שיב, ע. וקלינר-קסיר, נ. (2009). *דפוסי ההשתתפות של ערביי ישראל בשוק העבודה*. ירושלים: בנק ישראל. https://www.boi.org.il/he/Research/Pages/papers_dp0911h.aspx

- ישיב, ע. וקלינר-קסיר, נ. (2013). שוק העבודה של ערביי ישראל: סקירת מאפיינים וחלופות למדיניות. אוניברסיטת תל אביב.
- כהן, ב' (2005). מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כהנר, ל', יוזגוף-אורבך, נ', סופר, א' (2012). החרדים בישראל: מרחב, חברה, קהילה. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- לוי, ע. (2014). תיאור וניתוח ההבדלים בשיעור הירידה בתחולת העוני לפני ואחרי תשלומי העברה ומסים לפי מגזר. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת
- סטריאר, ר. (2007). עוני כמציאות רבת פנים: תפיסות העוני של תושבים ועובדים סוציאליים על רקע מגדר תרבות ותפקיד בירושלים. חברה ורווחה, כ"ז, 103-126.
- סמוחה, ס. (1999). תמורות בחברה הישראלית. אלפיים, 17, 239-261.
- עואד, י. (1998). השפעת משתנים מקרו-כלכליים על עוני והתחלקות הכנסות בישראל. בתוך ג. יניב (עורך), סקירה שנתית 1997/98 (243-261). ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- עואד, י. (2009). פרויקט ייצוג הולם ושוויון בתעסוקה: סיכום פעילות לשנת 2009. חיפה: עמותת סיכוי.
- פורום קיסריה (2010). תעסוקת הערבים בישראל האתגר של הכלכלה הישראלית.
- פרימן, ד., דאר-סייף, א. ובן-זכרי, י. (1995). הפיתוח הכלכלי של המגזר הלא-יהודי: תמונת מצב וצרכים. ירושלים: משרד הכלכלה והתכנון, הרשות לתכנון לאומי וכלכלי.
- קטן, י' (2002). בעיית העוני: מרכיבים, גורמים ודרכי התמודדות. ירושלים: מכון סאלד.
- קרומר-נבו, מ' (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל"ה, 301-321.
- רוזנברג, י' (2001). מודל המועדון והקהילה החרדית. רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן, המחלקה לכלכלה.
- שיינטוך, ש' (2012). עשרים שנות מדיניות כלפי אנשים חסרי בית בישראל, 1991-2011. ביטחון סוציאלי, 89, 43-88.
- שלו, מ' (2006) כלכלה פוליטית. בתוך א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים), אי-שוויון (עמ' 201-211). באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שלסקי, ש' ואריאלי, מ' (2001). מהגישה הפרשנית לגישות פוסט-מודרניות בחקר החינוך. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי (עמ' 31-76). לוד: דביר.
- שפיר, א' (2012). הפסיקו להאשים את העניים. נשלף בתאריך 23 בנובמבר, 2018
- מהאתר: www.themarker.com/markenweek/1.1637572
- שפרמן, ק' ת' (2009). חוצים את הקווים: עוני ואי-שוויון בישראל. נשלף בתאריך 23 בנובמבר, 2018
- מהאתר: <http://tiny.cc/sheperman>
- שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

שקדי, א' (2010). תיאוריה המעוגנת בנרטיבים: הבניית תיאוריה במחקר איכותני. בתוך: ל' קסן, ומ' קרומר- נבו (עורכות), *ניתוח נתונים במחקר איכותני* (עמ' 436-461). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- Abu-Saad, I. (2016). Access to higher education and its socio-economic impact among Bedouin Arabs in Southern Israel. *International Journal of Educational Research*, 76, 96–103.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179-211.
- Albelda, R., & Shea, J. (2010). [To work more or not to work more: Difficult choices, complex decisions low-wage parents](#). *Journal of Poverty*, 14(3), 245-265.
- Alcock, P. (1997). *Understanding poverty* (2nd. Edition). London: Macmillan.
- [Alcock, P. \(2005\). 'Maximum feasible understanding' - lessons from previous wars on poverty. *Social Policy and Society*, 4\(3\), 321-329. doi: 10.1017/S1474746405002472](#)
- Anand, P., & Lea, S. (2011). The psychology and behavioral economics of poverty. *Journal of Economic Psychology*, 32(2), 284-293.
- Asen, R. (2001). *Visions of poverty: Welfare policy and political imagination*. Michigan: Michigan State University Press.
- Beeghly, L. (1988). Individual and structural explanations of poverty. *Population Research and Policy Review*, 7, 201-222.
- Bell, D. E., Raiffa, H., & Tversky, A. (Eds.). (1988). *Decision making: Descriptive, normative, and prescriptive interactions*. Cambridge University Press.
- Bertrand, M., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2004). A behavioral-economics view of poverty. *American Economic Review*, 94(2), 419-423.
- Bertrand, M., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2006). Behavioral economics and marketing in aid of decision making among the poor. *Journal of Public Policy and Marketing*, 25, 8-23.
- Block, P., Balcazar, F., & Key, C. (2001). From pathology to power: Rethinking race, poverty, and disability. *Journal of Disability Policy Studies*, 12, 18-27.
- Boardman, J. (2010). Concepts of social exclusion. In: J. Boardman, A. Currie, H. Killaspy, & G. Mezey, (Eds.). *Social inclusion and mental health* (Ch. 2; pp. 10-21).
- Booth, C. (1882). *The life and labor of the people*. London: Williams and Northgate.
- Branshaw, J. & Finch, N. (2003). Overlap dimensions of poverty. *Journal of Social Policy*, 32, 513-525.
- Carlisle, S., Hanlon, P., & Hannah, M. (2008). Status, taste and distinction in consumer culture: Acknowledging the symbolic dimensions of inequality. *Public Health*, 122, 631-637.

- Casman, M.T., Vranken, J., Dierckx, D., Deflandre, D., & Campaert, G. (2010). *Experts by experience in poverty and social exclusion: Innovation players in the Belgian federal public services*. Antwerp, Belgium: Garant.
- Chakravarti, D. (2006). The psychology of consumption in poverty and development. *Journal of Consumer Psychology, 16*(4), 363 -376.
- Cohen, J. (1992). Statistical power analysis. *Current Directions in Psychological Science, 1*, 98-101.
- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks CA: Sage.
- Danziger, S. H., & Haveman, R. H. (2001). Introduction: The evolution of poverty and antipoverty policy. In S. H. Danziger & R. H. Haveman (Eds.), *Understanding poverty* (pp. 1-24). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- De Martino, B., Kumaran, D., Seymour, B., & Dolan, R. J. (2006). Frames, biases, and rational decision-making in the human brain. *Science, New Series, 313*(5787), 684-687.
- DeWall, C.N., & Bushman, B.J. (2011). Social acceptance and rejection: The sweet and the bitter. *Current Directions in Psychological Science, 20*(4), 256-260.
- Dewberry, C., Juanchich, M., & Narendran, S. (2013). Decision-making competence in everyday life: The roles of general cognitive styles, decision-making styles and personality. *Personality and Individual Differences, 55*(7), 783 -788.
- Donnison, D. (1982). *The politics of poverty*. London,UK: Martin Robertson.
- Evans, G. W. (2004). The environment of childhood poverty. *American psychologist, 59*(2), 77.
- Farmer, P. (2005). *Pathologies of power: Health, human rights, and the new war on the poor*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Fishburn, B., & Kochenberger, G. (1979). Two piece Von Newman utility functions. *Journal of the American Institute for Decision Sciences, 10*, 503-518.
- Fleubaey, M. (2007). Poverty as a form of oppression. In T. Pogge (Ed.), *Poverty as human rights violation* (pp.133-154). Oxford: Oxford University Press.
- Frankel, J. (2011). Poverty: Israel's greatest threat. *Poverty & Public Policy, 3*(1), 20-21.
- Ganong, L., & Coleman, M. (2014). Qualitative research on family relationships. *Journal of Social and Personal Relationships, 31*(4), 451-459.
- Gergen, K. J. (1999). *Realities and relationships: Sounds in social construction*. Cambridge, MASS: Harvard University Press.
- Gergen, K. J. (2000). *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life* (2nd edition). New York: Basic Books.
- Gergen, K. J. (2001). *An invitation to social construction*. Thousands Oaks, CA: Sage.

- Glazer, B. G. (1992). *Basics of grounded theory analysis: Emergence vs forcing*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Goode J. & Eames, E. (2018). An anthropological critique of the culture of poverty. In G. Gmelech & W. Zenner (Eds.) *Urban life: Readings in Urban Anthropology* (pp. 393-404). Prospect Heights, IL: Waveland Press.
- Goode, J. & Maskovsky, J., (Eds.). (2001). *The new poverty studies: The ethnography of power, politics and impoverished people in the United States*. New York: New York University Press.
- Gordon, D., Levitas, R., Panatzis, C., Payne, S., Townsend, P., & Bradshaw, J. (1999). *Poverty and social exclusion survey of Britain questionnaire*. Bristol: Townsend Center for International Research.
- Grable, J. E. (2000). Financial risk tolerance and additional factors that affect risk taking in everyday money matters. *Journal of Business and Psychology*, 14(4), 625-630.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. J. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105-117). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hamilton, K., & Catterall, M. (2008). Cooperation and conflict in family decision making. *European Advances in Consumer Research*, 8, 43-48.
- Haushofer, J., & Fehr, E. (2014). On the psychology of poverty. *Science*, 344(6186), 862-867. doi: 10.1126/science.1232491
- Heilman R. M., Crisan, L. G., Houser, D., Miclea, M. & Miu, A. C. (2010). Emotion regulation and decision making under risk and uncertainty. *Emotion*, 10, 257-265.
- Hepworth, D. H., Rooney, R. H., Rooney, G. D., Larsen J. A. (2010). Assessing family functioning in diverse family and cultural contexts. In S. Dorbin & A. Bowie (Eds), *Direct social work practice: Theory and skills*. (8thed.). Canada: Brooks/Cole Publishing Company.
- Hermalin, B., & Isen, A. (2008). A model of the effect of affect on economic decision making. *Quantitative Marketing and Economics*, 6(1), 17-40. doi: 10.1007/s11129-007-9032-6
- Holman, R. (1978). *Poverty: Explanation of social deprivation*. Martin Robertson. London,
- ILO. (2016). World employment and social outlook 2016: Transforming jobs to end poverty. Geneva: ILO. Retrieved from <http://replace-me/ebrrayid=11253367>
- Jackson, J., Allum, N., & Gaskell, G. (2006). Bridging levels of analysis in risk perception research: The case of the fear of crime. *Forum: Qualitative Social Research*, 7(1). Retrieved from: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/63/129>

- Kahneman, D. & Tversky, A. (1979). Prospect theory: analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47, 263-291.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1984). Choices, values and frames. *American Psychologist*, 39, 341-350.
- Kar, S. B., Alcalay, R., & Alex, S. (Eds.) (2001). *Communication: A multicultural perspective*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Krumer-Nevo, M. (2005). Listening to 'life knowledge' a new research direction in poverty studies. *International Journal of Social Welfare*, 14, 99-106.
- Krumer-Nevo, M. & Barak, A. (2007). Service users and personal social services in Israel: Are we ready to hear what clients what to tell us? *Journal of Social Services Research*, 34, 27-42.
- Kvale, S. (2007). *Doing interviews*. London: Sage Publications.
- LeBoeuf, R. A., Shafir, E., & Bayuk, J.B. (2010). [The conflicting choices of alternating selves](#). *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 111(1), 48-61.
- Lewis, O. (1959). *Five families*. New York: Basic Books.
- Lewis, O. (1968). The culture of poverty. In D. P. Moynihan (Ed.), *On understanding poverty*. New York: Basic Books, 187-200.
- Lewis, O. (1998). The culture of poverty. *Society*, 35, 7. doi: 10.1007/BF02838122.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. London, UK: Polity Press
- Loewenstein, G., & Lerner, J. S. (2003). The role of affect in decision making. *Handbook of affective science*, 619(642), 3.
- Mahajna, A., Benzion, U., Bogaire, R., & Shavit, T. (2008). Subjective discount rates among Israeli Arabs and Israeli Jews. *The Journal of Socio-Economics* 37(6), 2513-2522.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science*, 341(6149), 976-980.
- Mitra, S., & Brucker, D. L. (2017). Income poverty and multiple deprivations in a High-Income country: The case of the united states. *Social Science Quarterly*, 98(1), 37-56. doi: 10.1111/ssqu.12291
- Morse, J. M. (2002). Qualitative health research: Challenges for the 21st Century. *Qualitative Health Research*, 12(1), 116-129.
- Mulainathan, S., & Shafir, E. (2009). Savings policy and decision-making in low-income households. In M. Barr & R. Blank (Eds.), *Insufficient funds: Savings, assets, credit and banking among low-income households* (pp. 121-145). New York, NY: Russell Sage.
- Mulainathan, S., & Shafir, E. (2009). Savings policy and decision-making in low-income households. In M. Barr & R. Blank (Eds.), *Insufficient funds: Savings, assets, credit*

- and banking among low-income households* (pp. 121-145). New York: Russell Sage Foundation Press.
- Mullainathan, S., & Shafir, E. (2009). [Savings policy & decision-making in low-income households](#). In M. Barr & R. Blank (Eds.), *Insufficient funds: Savings, assets, credit and banking among low-income households* (pp. 121-145). Russell Sage Foundation Press.
- Murray, C. (1994). *Underclass: The crisis deepens*. London, UK: Institute of Economic Affairs.
- Nandori, E. S. (2011). Subjective poverty and its relation to objective poverty concepts in Hungary. *Social Indicator Research*, 102, 537-556.
- Notten, G. & DeNeubourg, C. (2011). Monitoring absolute and relative poverty: "Not enough" is not the same as "much less". *Review of Income and Wealth*, 57, 247-269.
- O'Connor, F.F. (2001). *Poverty knowledge, social science, social policy, and the poor in twentieth century U.S. history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). (2016). *Review of recent developments and progress in labour market and social policy in Israel*. Retrieved from: https://www.oecd-ilibrary.org/employment/review-of-recent-developments-and-progress-in-labour-market-and-social-policy-in-israel_9789264200401-en
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (2011). *Development Co-operation Report 2011: 50th Anniversary Edition*. Paris, France: OECD Publishing.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th. Edition). CA, Thousand Oaks: Sage.
- Payne, J. W. (1981). Further tests of aspiration level effects in risky choices. *Management Science*, 26, 1039-1060.
- Payne, R. (1998). *A framework for understanding poverty*. Highlands, TX: RFT.
- Piven, F. F. & Cloward, R. A. (1977). *Poor peoples' movements: Why they succeed, how they fail*. New York, NY: Pantheon Books.
- Piven, F. F. (2003). Retrospective comments. Symposium: Poor people movements. *Perspective on politics*, 1, 707-710.
- Piven, F.F. (2001). Welfare reform and the economic and cultural reconstruction of low-wage labor markets, In J. Goode, & J. Maskovsky, (Eds.). (2001). *The new poverty studies: The ethnography of power, politics and impoverished people in the United States* (pp.135-151). New York: New York University Press.

- Radel, R., & Clement-Guillotin, C. (2012). Evidence of motivational influences in early visual perception: Hunger modulates conscious access. *Psychological Science, 23*(3), 232-234.
- Ramphoma, S. (2014). Understanding poverty: Causes, effects and characteristics. *Interim: Interdisciplinary Journal, 13*(2), 59-72.
- Ravallion, M. (1998). *Poverty lines in theory and practice: Living Standards Measurement Study - Working Paper No. 133*. Washington, DC: World Bank.
- Ravallion, M. (2012). *Poor, or just feeling poor? On using subjective data in measuring poverty (February, 1, 2012)*. Working Paper No. 5968. Washington, DC: World Bank.
- Ravallion, M., & Lokshin, M. (2000). Who wants to redistribute? The tunnel effect in 1990's Russia. *Journal of Public Economics, 76*, 87-104.
- Rayner, S. (1988). Muddling through metaphors to maturity: A commentary on Kasperson et al.: The social amplification of risk. *Risk Analysis, 8*, 201-204.
- Ritchie, J., Lewis, J., & Elam, G. (2003). Designing and selecting samples. In J. Ritchie & J. Lewis (Eds.), *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*. London: Sage Publications.
- Rowntree, B. S. (1901). *Poverty: A study of town life*. London: MacMillan.
- Schoemaker, J. H. (1981). *Experiments on decision under risk*, Boston: Matinus Nijhoff Publications.
- Schram, S. F. (2000). *After welfare: The culture of postindustrial social policy*. New York: New York University Press.
- Schram, S. F. (2003). Praxis for the poor: Piven and Clward and the future of social science in social welfare. Symposium: Poor people movements. *Perspectives on politics, 1*, 715-720.
- Shah, A. K., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2012). Some consequences of having too little. *Science, 338*(6107), 682-685.
- Shalev, M. (2000). Liberalization and the transformation of the political economy. In G. Shafir & Y. Peled (Eds.), *The new Israel- Peace making and liberalization* (pp.129-159). Boulder CO.: Westview Press.
- Shalgi, Y. (2009). A conceptual map of poverty in Israel: Good philanthropy needs good information. *Journal of Jewish communal Service, 84*(1/2), 106-114.
- Shamai, M. (2018) Is poverty a collective trauma? A joint learning with women living in poverty in the city of Haifa in Israel. *British Journal of Social Work, 48* (6), 1718-1735.
- Sheehy-Skeffington, J., & Rea, J. (2017). *How poverty affects people's decision-making processes*. York, UK: Joseph Rowntree Foundation.

- Slovic, P., Finucane, M., Peters, E., & MacGregor, D.G. (2004). Risk as analysis and risk as feelings: Some thoughts about affect, reason, risk, and rationality. *Risk Analysis*, 24, 311-322.
- Slovic, P. (1987). Perception of risk. *Science*, 236, 280-285.
- Slovic, P., Finucane, M. L., Peters, E., & MacGregor, D. G. (2007). The affect heuristic. *European Journal of Operational Research*, 177, 1333–1352.
- Snape, D., & Spencer, L. (2003). The foundations of qualitative research. In J. Ritchie & J. Lewis(Eds.), *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*. London: Sage Publications.
- Spears, D. (2011). Economic decision-making in poverty depletes behavioral control. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, 11(1), Article 72.
- Stark, B. (2009). Theories of poverty/ The poverty of theory. *Brigham Young University Law Review*, 2, 381-430.
- Stiles, W. B. (2003). Research corner: When is a case study scientific research?. *Pragmatic Case Studies in Psychotherapy*, 5(3), 6-11.
- Strauss, A. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998). Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory (2nd ed.) Thousand Oaks, CA: Sage.
- Strier, R. & Binyamin, S. (2010). Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organizational relationships. *British Journal of Social Work*, 40, 1908-19260.
- Suleiman, R., & Or-Chen, K. (2007). *Pro-socials are more risk-averse than others. When? And why?*
Retrieved from: <http://kerenor-chen.co.il/wp-content/uploads/2014/07/Pro-Socials-Are-More-Risk-Averse-Than-Other-Social-Value-Orientation-Types.pdf>
- Susser, I. (1996). The construction of poverty and homelessness in US cities. *Annual Review of Anthropology*, 25, 411-435.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: A survey of household resources and standard of living*. London, UK: Penguin.
- UN DESA. (2009). *Rethinking poverty: Report on the world social situation*. New York: United Nation Department of Economic and Social Affairs. Retrieved from: <http://www.un.org/esa/socdev/rwss/docs/2010/fullreport.pdf>.
- Urquhart, K. (2013). *Grounded theory for qualitative research: A practical guide*. London: Sage.
- Valentine, C. A. (1968). *Culture and poverty*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Von Newman, J., & Morgenstern, O. (1944). *Theory of games and economic behavior*. N.J.: Princeton University Press.
- Waxman, C.I. (1983). *The stigma of poverty: A critique of poverty theories and policies* (2nd ed.). New York, NY: Pergamon Press.
- Weiss-Gal, I., Benyamini, Y., Ginzburg, K., Savaya, R., & Peled, E. (2009). Social workers' and service users' attribution for poverty. *Social Work, 54*, 125-133.

נספחים

נספח מספר 1א: פנייה להשתתפות במחקר והסכמה מדעת (מחקר כמותי)

שלום רב,

אנו מבקשות ממך להשתתף במחקר בשם: "קבלת החלטות כלכליות בחייהם של אנשים המתמודדים עם קושי כלכלי" אשר מטרתו היא להרחיב את ההבנה לגבי הדרכים בהן אנשים מקבלים את החלטותיהם הכספיות במצבים בהם קימת סכנה כלכלית לרווחת משפחתם. השתתפותך במחקר עשויה לתרום בצורה משמעותית להבנת הנושא.

חשוב לנו להבהיר כי אינך חייבת להשתתף במחקר, ולא הסכמתך לא תהיה כל השלכה עליך ולא תפגע בך בכל דרך שהיא בהמשך. במסגרת המחקר תתבקשי למלא שאלון עם שאלות סגורות לרוב ובעזרתו של מראיין. משך הראיון יהיה כ-20 דקות. כל הנתונים המזהים במחקר ישמרו חסויים ולא יהיו זמינים לאף אחד מלבד צוות המחקר. כמו כן, עם סיום המחקר השאלון יושמד.

ידוע לנו, כחוקרים כי נושא המחקר רגיש, ועל כן אם תרצה בכך תוכל להפסיק את השתתפותך בראיון בכל שלב שהוא, מבלי שתהיה לכך כל השלכה עליך ולא תיפגע מכך בכל דרך שהיא בהמשך. אם תרצה, המראיין יהיה מוכן בכל שלב בראיון לסייע לך מבחינה אישית ורגשית במידה ותחוש כל תחושה של מצוקה או מועקה המתעוררת כתוצאה מהשאלות שיופנו אליך ומהעיסוק בנושא המחקר, כמו כן במידה ותהיה חפץ בהמשך תמיכה ליווי המראיין ייעץ ויפנה למקורות תמיכה מקצועיים. נשמח בסיום הראיון להעניק לך שי סמלי כאות תודה על שיתוף הפעולה.

בברכה,

החוקרות: פרופ' מיכל שמאי ד"ר קרן אור-חן ד"ר יסמין עבוד-חלבי איגור ליפשיץ (אימאן אבראהים-אבוליל- מסמך מתורגם לערבית)

טלפון לפניות: 054-3117117 או 04-8249234

השאלון מופנה אל נשים וגברים כאחד ומנוסח בלשון זכר מטעמי נוחות בלבד.

המחקר קבל את אישור ועדת האתיקה לניסויים בבני אדם, אוניברסיטת חיפה, מס' אישר 1485

אישור השתתפות במחקר בנושא: "קבלת החלטות כלכליות בחייהם של אנשים המתמודדים עם

קושי כלכלי"

אני _____ מאשר/ת שקראתי את המידע שהוצג בפני ושהוסבר לי אישית על ידי החוקרת, אשר התחייבה/ה בפני בכתב, להבטיח סודיות בכל הנוגע לפרטי האישיים ולכל פרט אחר, שעלול לחשוף את זהותי. הוסברה לי מטרת המחקר וחשיבותו. הובהר לי כי ההשתתפות הנה מבחירה בלבד, ואם אסרב להשתתף לא תהיה לכך כל השלכה לגבי בעתיד. הובהר לי כי אני יכולה/ה להפסיק את השתתפותי בכל שלב שהוא, ולא תהיה לכך כל השלכה לגבי בעתיד. הובהר לי כי נושא המחקר רגיש, ואם ארצה, המראיין יהיה מוכן בכל שלב בראיון לסייע לי מבחינה אישית ורגשית ובמידה ואחוש כל תחושה של מצוקה או מועקה המתעוררת כתוצאה מהשאלות שיופנו אלי ומהעיסוק בנושא המחקר, כמו כן במידה ואהיה חפץ בהמשך תמיכה ליווי המראיין ייעץ ויפנה אותי למקורות תמיכה מקצועיים.

אני מסכימה/ה להשתתף במחקר זה ומוכנה/ה שיעשה שימוש בראיון עמי ובאינפורמציה שתועדה בכתב על גבי השאלון ובאמצעות השאלון המצ"ב לצורכי מחקר בלבד.

חתימת המשתתף _____ חתימת המראיין _____ תאריך _____

נספח מספר 1ב: פנייה להשתתפות במחקר והסכמה מדעת (מחקר איכותני)

שלום רב,

אנו פונים אליך בבקשה להשתתף במחקר בשם: "קבלת החלטות כלכליות בחייהם של אנשים המתמודדים עם קושי כלכלי" העוסק בהתמודדות הכלכלית של משפחות. מטרת המחקר היא להבין כיצד משפחות אלו מתמודדות עם מצבי עוני, ואת התהליכים בקבלת החלטותיהם הכלכליות. השתתפותך במחקר עשויה לתרום משמעותית להבנת חייהם של משפחות אלו ולסייע בהמשך לאנשי מקצוע לפתח ולייעל שירותים בקהילה לטובת משפחות המתמודדות עם מחסור כלכלי. במסגרת המחקר אנו נבקש ממך להשתתף בראיון אישי שימשך כשעה וחצי. ההשתתפות במחקר היא התנדבותית. זכותך המלאה לסרב להשתתף מבלי שיגרם לך כל נזק. חשוב לנו להזכיר שהראיונות במחקר יוקלטו לצורך אמינות המחקר בהתאם לדרישות האקדמיות של ערכת מחקרים. כל המידע מתוך הראיונות יישאר חסוי וייעשה בו שימוש רק לצורכי המחקר. כמו כן, השתתפותך במחקר תבצע בעילום שם וסודיות מוחלטת, כך שאף אחד לא יידע שהשתתפת במחקר זה ומה היו תשובותיך לשאלות בראיון. במהלך הראיון, זכותך המלאה לא לענות על כל השאלות, כמו גם להפסיק את הראיון בכל שלב שתרצה, או לדרוש לא לעשות בו שימוש על ידי החוקרים. יחד עם זאת, נבקש להדגיש כי השתתפותך חיונית להבנה של סוגיה מחקרית וחשובה לנו התייחסותך לכל אורך הראיון. כמו כן, בתום ניתוח ממצאי הראיונות תוכל לקבל את מסקנות המחקר ולחוות דעתך. ידוע לנו, כחוקרים כי נושא המחקר רגיש, ועל כן אם תרצה בכך תוכל להפסיק את השתתפותך בראיון בכל שלב שהוא, מבלי שתהיה לכך כל השלכה עליך ולא תיפגע מכך בכל דרך שהיא בהמשך. אם תרצה, המראיין יהיה מוכן בכל שלב בראיון לסייע לך מבחינה אישית ורגשית במידה ותחוש כל תחושה של מצוקה או מועקה המתעוררת כתוצאה מהשאלות שיופנו אליך ומהעיסוק בנושא המחקר, כמו כן במידה ותהיה חפץ בהמשך תמיכה/ליווי המראיין ייעץ ויפנה למקורות תמיכה מקצועיים. נשמח בסיום הראיון להעניק לך שי סמלי כאות תודה על שיתוף הפעולה. אנו מודים לך מראש על נכונותך להשתתף במחקר זה. לפרטים נוספים ניתן לפנות לפרופ' מיכל שמאי באוניברסיטת חיפה, טלפון: 04-8249234.

בברכה,

החוקרות: פרופ' מיכל שמאי ד"ר קרן אור-חן ד"ר יסמיו עבוד-חלבי יעל עמור (יהודים חילונים/מסורתיים) חיים סמוחה (חרדים) אלמנאס גנאיים (מסמך מתורגם לערבית)
המחקר קבל את אישור ועדת האתיקה לניסויים בבני אדם, אוניברסיטת חיפה, מס' אישור 1485

אישור השתתפות במחקר בנושא: "קבלת החלטות כלכליות בחייהם של אנשים המתמודדים עם קושי כלכלי"

אני _____ קראתי את כל הפרטים לגבי המחקר והראיון ומוכן מרצוני האישי להשתתף במחקר זה. ברור לי שתובטח האנונימיות של השתתפותי ואוכל להפסיק את השתתפותי בכל רגע נתון, לסרב לענות על שאלות, או לבקש שלא יעשה שימוש בחומר הראיון במחקר.

תאריך: _____ חתימת המשתתף: _____ חתימת המראיין: _____

נספח מספר 2א: שאלון בעברית (מחקר כמותי).

שאלון דמוגרפי

שאלות כלכליות:

1. באיזו שנה נולדת? או גיל _____
2. מצב משפחתי:
 1. נשוי
 2. חי בנפרד
 3. גרוש
 4. אלמן
 5. רווק
 6. חי עם בן זוג ללא נישואין
 9. מסרב
3. מספר נפשות בביתך _____
4. מספר ילדים _____
5. מספר ילדים הגרים בבית _____
6. גילאי הילדים: _____ או מספר ילדים עד לגיל 21 _____
7. מהי השכלתך?
 1. יסודי
 2. חטי"ב
 3. תיכון (שאינה תעודת בגרות).
 4. תיכון (תעודת בגרות)
 5. על-תיכוני (הכשרה מקצועית)
 6. תואר אקדמי ראשון B.A, או תואר מקביל כולל תעודה אקדמית
 7. תואר אקדמי שני M.A, או תואר מקביל (כולל M.D דוקטור ברפואה)
 8. תואר אקדמי שלישי Ph.D, או תואר מקביל
 9. אחר _____
 10. ללא השכלה
 11. מסרב
8. האם הדירה בה אתה גר היא בבעלותכם או בשכירות? [בבעלותכם = בבעלות לפחות אחד מן הגרים בדירה]
 1. בבעלותנו
 2. בשכירות (כולל שכירות בדמי מפתח)
 3. דירה של חבר קיבוץ
 4. דירה של בן משפחה או חבר שאינו שייך למשק הבית ולא משלמים שכר דירה
 5. הסדר אחר
 9. לא יודע/מסרב
9. בכמה חדרים <אתה גר / את גרה / אתם גרים>? _____
10. האם אתה עובד:
 1. כן עובד כשכיר במשרה חלקית

2. כן עובד כשכיר במשרה מלאה

3. כן עובד כעצמאי

4. לא עובד

11. ההכנסה הממוצעת למשק בית בישראל (4 נפשות) היום היא כ-11,000 ₪ נטו. האם הכנסתכם המשפחתית הכוללת (של שני בני הזוג) היא :

1. הרבה מתחת לממוצע

2. מעט מתחת לממוצע

3. כמו הממוצע

4. מעט מעל הממוצע

5. הרבה מעל הממוצע

6. (לא להקריא) לא יודע/ מסרב להשיב

12. ההכנסה הממוצעת לפרט בישראל היא כ-9000 ₪ נטו. האם הכנסתך היא :

1. הרבה מתחת לממוצע

2. מעט מתחת לממוצע

3. כמו הממוצע

4. מעט מעל הממוצע

5. הרבה מעל הממוצע

6. (לא להקריא) לא יודע/ מסרב להשיב

13. האם אתה מקבל קצבאות מהביטוח הלאומי?

1. כן לפרט: _____

2. לא

14. האם אתה אוו משפחתך מקבלים שירותים מהמחלקה לשירותים חברתיים?

1. כן

2. לא

15. האם אתה אוו משפחתך מקבלים שירות מהתוכניות למיגור העוני (מרכזי עוצמה, נושמים לרווחה, מפ"ה, תעסוקה לרווחה.. וכו').

1. כן לפרט: _____

2. לא

16. מהי דתך? 1. יהודי 2. מוסלמי 3. נוצרי 4. דרוזי

5. אחר : ללא דת / אתאיסט / דת אחרת 6. מסרב

17. באיזו מידה אתה נוהג לשמור על מצוות דתך?

1. אני שומר על המצוות הדתיות על כל דקדוקיה

2. אני שומר במידה רבה על מצוות הדת
3. אני שומר קצת על מצוות הדת
4. אינני שומר כלל על מצוות הדת
5. (לא להקריא) לא יודע/ מסרב להשיב

המראיין משלים אינפורמציה זו :

18. מין 1. זכר 2. נקבה

19. מקום המגורים\הראיון (כתובת)

20. תאריך _____

שאלון תחושת עוני סובייקטיבית

מוצגות שלוש שאלות המתייחסות לתפיסה ולהערכה האישית שלך לגבי מצבך הכלכלי.

21. כמה שקלים בשבוע (לאחר ניכוי מסים) נדרשים לדעתך כדי להחזיק בית כמו שלך מחוץ לעוני?

22. כמה בהשוואה לסכום שציינת בשאלה הקודמת נדרש בבית שלך?

1. הרבה יותר 2. מעט יותר 3. בערך סכום זה 4. מעט פחות 5. הרבה פחות 6. לא יודעות

23. האם אתה תופסות את המצב הכלכלי של משפחתך כמצב של עוני?

1. כן 2. לא

שאלון קבלת החלטות כלכליות

נציג בפניך מספר סיפורים מחיי המציאות, נבקש ממך לנסות להתחבר לסיפורים אלו ולחשוב מה הייתה עושה לו "היית במקום" האיש\אישה המתוארים או לתאר לעצמך איש\אישה הנמצאים במצב דומה ולנסות לחשוב מה היו עושים במצב המתואר. כל סיפור עוסק בדילמה כלכלית ואישית ומציג שתי אפשרויות של פתרון. עליך לבחור באפשרות אחת ולהקיפה בעיגול ולענות על שש שאלות המתייחסות לדרך בה הסביבה הייתה מתייחסת להחלטה שקבלת. תודה מראש על שיתוף הפעולה.

24.1 ילדתך מתלוננת שהיא לא רוצה ללכת לבית הספר בגלל שכל הבגדים שלה לא אופנתיים וכי כל החברים והחברות שלה יצחקו עליה. אתה, כהורה, לא רוצה לגרום לה למבוכה, אבל מנגד לא יכול להרשות לקנות לה בגדים אופנתיים. זאת מכיוון שאתה יודע שאם תוציא את הסכום הזה לא תוכל לשלם את חשבון החשמל, דבר שיכול להוביל לניתוק החשמל. איזו אחת מהאפשרויות הבאות תבחר

1. תקנה/י לה בגדים אופנתיים כדי שתהיה מרוצה 2. לא תקנה לבתך בגדים חדשים, למרות שאתה יודע שבתך תכעס מאוד ותרגיש נבוכה בקרב חבריה. אפשרות 2 ו1 אנא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

שאלון תפיסה של ההקשר החברתי של קבלת החלטות כלכליות

5. לא (להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. לא (להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה כלכלית דומה לשלך? (מצב של עוני)

24.2 משפחה המונה חמישה נפשות חיה בעוני ומתמודדת עם המון חובות, חשבון בנק מעוקל וחוסר ביטחון ביציבות אספקת המזון והביגוד. האב עובד כנהג הובלות ובגלל עומס החובות נוטה לדלג על חידוש הרישיון וחידוש הביטוח. בעקבות דחיות אלה הקפואו לו את רישיון הנהיגה, אבל הוא ממשיך לנהוג, למרות הסיכון הגדול שיתפסו אותו וישללו לו את הרישיון לתקופה ארוכה. זאת בשל הרצון להמשיך את שגרת החיים וקיום צרכי המשפחה. מה היית את/ה עושה במצב זה: 1. ממשיך לנהוג כדי לדאוג לפרנסה ובכך לסכן את עצמך במעבר על החוק. 2. מפסיק לנהוג למרות שסיכון לאבד את הפרסה וקיום צרכי המשפחה. אפשרות 2\1 אנא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (להקריא איני יודע)	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים).
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. לא (להקריא איני יודע)	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

24.3 ילדך מבקשים מדי פעם לקנות שווארמה או פיצה מחוץ לבית. בעקבות המצב הכלכלי זוהי הוצאה שעלולה לפגוע בתקציב המועט שהועדתם לקניית מזון. באיזו אחת מהאפשרויות תבחר? **1.** תקנה להם על חשבון הצרכים הקיומיים הבסיסיים ביותר לכל בני המשפחה **2.** לא תקנה פיצה ושווארמה כדי לנצל את הכסף לקניית המזון לכל המשפחה, למרות שאתה יודע שתאכזב את הילדים. אפשרות 2\1 אנא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (להקריא איני יודע)	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

24.4 הוצע לך מקום עבודה שיכול לשפר את מצבה הכלכלי של המשפחה. אם תקבלי את ההצעה תהיה פגיעה בגובה הקצבה שאתה מקבלים מביטוח לאומי, אך בכל זאת סך כל המשכורת תישאר גבוהה ממשכורתך כיום. קיימת סכנה שבמידה והעבודה לא תתאים לך בגלל סיבות שונות, ייקח זמן עד שתוכלי לקבל שוב את הקצבה כפי שהייתה לפני שלקחת את העבודה. בתקופה זו אתם עלולים לצבור חובות, להתקשות בתשלום המיסים, ובקניית מוצרים בסיסיים. מה תבחרי לעשות: **(1)** לשמור על המצב הכלכלי הנוכחי שהוא אמנם קשה אך יש למשפחה קיום בסיסי שהתרגלתם אליו. **(2)** לקחת את העבודה מתוך תקווה לשפר את המצב הכלכלי של המשפחה, גם אם קיים בו סיכון. אפשרות 211 אנה הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. (לא להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
--	--	--	--	--	---

24.5 בנך הגיע לגיל מצוות. כל חבריו עושים מסיבה באולם שעולה סכום שמשפחתך אינה יכולה לעמוד בו. יש לך אפשרות לקחת הלוואה אותה תצטרכו להחזיר במשך שנתיים. החזרת החוב תקשה מאוד על הקיום היומיומי של המשפחה. החלטה לא לעשות את בר המצווה באולם כפי שעושים כל חבריו של בנך תגרום לו להרגיש שונה עוד יותר משאר חבריו. מה תבחר/י לעשות: **1** לקחת את ההלוואה כדי לא לגרום לבנך להרגיש שונה למרות הידיעה שהדבר מסכן את הקיום הכלכלי של המשפחה, **2** לא לקיים את בר המצווה באולם כפי שעושים שאר החברים למרות שהדבר ישאיר את בנך מאוכזב. אפשרות 2\1 אנה הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (לא להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. לא (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

24.6 בעקבות ההוצאות הכספיות השוטפות הגעתם במשפחה לחובות גבוהים מאוד. עומדים לנתק לכם את החשמל והמים, סגרו את חשבון הבנק וההוצאה לפועל מאיימת לעקל מספר חפצים בביתכם (כמו טלביזיה, מקרר, מכונת כביסה). בפניך אפשרות לקחת הלוואה מהירה בשוק האפור ולשלם את החובות. אך ידוע לך שהריבית הגבוהה שמתלווה להלוואות אלו עלולה בעתיד להביא אותך למצב דומה. מה תבחר לעשות: **1** לקחת את ההלוואה ולפתור מיידית את הבעיה, ולצפות שבעתיד דברים

איכשהו יסתדרו טוב יותר. (2) לא לקחת את ההלוואה ולהסתכן בניתוק מזרם החשמל והמים ומעיקול. אפשרות 211 אגא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. לא (להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

25.1 מעבר לעבודתך הרגילה, התחלת לעבוד בעבודה נוספת פעם בשבוע, אשר מכניסה מעט מאוד, אבל היא מכניסה סכום שמספיק לקנות איתו משהו שגורם לך הנאה רבה (לדוגמא, כרטיס למשחק כדורגל, משקאות, יציאה עם החברים לבילוי וכו'). עם זאת, באותו סכום ניתן יהיה לשלוח את בןך או בתך לחוג שהוא/היא מאוד רוצה להשתתף בו. באיזו אחת מהאפשרויות תבחר? 1. תשתמש בכסף לאחד הדברים הגורמים לך הנאה, כי זו הרי הסיבה שהתחלת עבודה שנייה. 2. תשתמש בכסף לחוג של בןך/בתך, דבר שישפר את המצב החברתי שלו/ה ואת הביטחון העצמי שלו/ה. אפשרות 2\1 אנא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?

					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?
--	--	--	--	--	--

5. (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

25.2 את אישה נשואה עם ארבעה ילדים שחיים בעוני קשה. לפני החתונה היית אישה מטופחת ואהבת לצבוע את השיער, לטפח ציפורניים ולקנות בגדים לעצמך. מאז שהחתנת וילדת את נאלצת לוותר על הדברים שאת אוהבת לעשות לעצמך ולאור ההוצאות המרובות של המשפחה. שימור האסתטיקה נראית כדבר משני ופחות משמעותי. איזו אחת מהאפשרויות הבאות תבחרי **1**. לקחת עוד משרה של רחיצת מדרגות בשביל לאפשר לעצמך טיפוח תוך ידיעה שבשעות אלו ילדיך נשארים לבד בבית **2**. להסתפק בעבודה המאומצת שאת עובדת ולהמשיך להיראות מוזנחת, דבר שגורם לך לתחושה קשה וירידה בביטחון העצמי. אפשרות 211 אנה הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. (לא להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
--	--	--	--	--	---

25.3 אימא גרושה עם שלושה ילדים שעובדת במשרה מלאה בתור סייעת בבית ספר בכיתה מקדמת . עקב כל חובות המשפחה נאלצת לעבוד במשמרת ערב כקופאית בחנות ירקות ולשים את ילדיה אצל הוריה. מה היית עושה לו זו היית את/ה? **1.** להמשיך בעבודה הנוספת ולהרוויח כסף שיאפשר לפרוע את החובות **2.** לוותר על העבודה הנוספת על מנת לשהות עם הילדים ולפנות להם זמן משמעותי אתה. אפשרות 2\1 אנא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (לא להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. לא (להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

25.4 בני זוג עם שלושה ילדים, עובדים במשרה מלאה/ חלקית. עקב כל חובות המשפחה, הבעל/האישה. מתלבטים האם להוסיף, ואם כן אז מי יוסיף משמרת ערב כקופאי בחנות ירקות. מדי ערב האבא הוא האחראי ונוהג להשקיע זמן משמעותי עם הילדים ולעשות משימות איתם. האימא עמוסה מאוד בטיפול בתינוק ולא תוכל להחליף את האבא במשימות שלקח על עצמו עם הילדים. סביר להניח שגם אם האימא תצא לעבודה, האבא כבר לא יוכל להיות עם הילדים בעקבות העומס, כפי שנהג כאשר האם הייתה בבית. מה לדעתך המשפחה הייתה בוחרת במצב הזה: **1.** אחד ההורים (האסוהאב) ייקח עוד משמרות ערב **2.** ההורים לא ייקחו אף משמרת עבודה נוספת. אפשרות 2\1 אנא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (לא להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. לא (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

25.5 בתך עומדת להינשא והיא ובחיר לבה רוצים לעשות חתונה מפוארת בדומה לרוב חבריהם. הוריו של בן הזוג יכולים להשתתף בחלק מההוצאות אבל משפחתכם לא יכולה לעמוד בכך. הצעתם אירוע צנוע יותר אך זה לא התקבל על ידי הזוג הצעיר והורי החתן. מה תעדיפו: **1**) לקחת חובות ולדעת שבמשך תקופה ארוכה תאלץ/י לעבוד בעבודה נוספת דבר שיקשה מאוד עליך, אך ימנע ריב בינך לבין בתך, בן זוגה ומשפחתו. **2**) להסביר לבת ולבן זוגה שאינכם יכולים לעמוד בהוצאה כזו, אך תוכלו לתת להם סכום הקטן ממה שמצפים למרות שהם עלולים לכעוס ואפילו לנתק קשרים. אפשרות 2\1 אנא הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. לא (לא להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

25.6 לקראת פסח נהוג לקנות מזון בכסף רב. אין ברשותך כסף זה וקניית המזון עלולה לפגוע במאמצים שאתם עושים לשלוח את הילדים לחוג המומלצים ע"י בתי הספר. מה תעשה/י: 1) לא אקנה את כמויות המזון שבדרך כלל קונים לחג ולא אזמין את המשפחה המורחבת להתארח במשך ימי החג. אם יבואו אתן משהו צנוע אבל אדע שילדי יוכלו להמשיך בחוג. 2) לא אבייש את משפחתי. לא ארצה שיראו בי קמצן/נית וירכלו עלי במשפחה ולכן אקנה מזון בכסף רב ואקווה שאחרי החג בעזרת השם אוכל לפתור את הבעיה. אפשרות 2\1 אנה הקף בעיגול את האפשרות הנבחרת.

5. (לא להקריא) איני יודע	4. לא תומכים	3. תומכים במידה מעטה	2. תומכים	1. תומכים מאוד	
					באיזה מידה משפחתך המורחבת הייתה מסכימה עם ההחלטה שקבלת? (הכוונה להורים ואחים)
					באיזה מידה חבריך היו מסכימים עם החלטה שקבלת?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מסכימים עם ההחלטה שקבלת?

5. (לא להקריא) איני יודע	4. החלטה לא זהה לחלוטין	3. החלטה לא זהה	2. החלטה זהה	1. החלטה זהה לחלוטין	
					באיזה מידה משפחתך הייתה מקבלת החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה חבריך היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?
					באיזה מידה אנשים שנמצאים במצב כלכלי טוב יותר ממך, היו מקבלים החלטה דומה להחלטתך לו היו בסיטואציה דומה לשלך?

כעת, נציג בפניך תיאורי מקרה המעוררים בעיה ונציג גם פתרון אפשרי. דרג בבקשה על גבי סולם ליקרט בין 1 ל-5 (כאשר 1 הכי בעד הפתרון המוצע ו-5 הכי מתנגד לפתרון המוצע) את המידה בה הייתה פונה לפתרון המוצג.

26. נתקו אותי מחשמל בעקבות פיגורים בתשלום לחברת החשמל. באיזה מידה היית פונה לשכן ומבקש את "צדקתו/עזרתו" לחבר אותך לחשמל באופן זמני בצורה פרטית?

1. בהחלט פונה	2. פונה	3. מתלבט אם לפנות	4. לא פונה	5. לא פונה בשום פנים ואופן
---------------	---------	-------------------	------------	----------------------------

27. אני מובטל ומקבל קצבת אבטלה מהביטוח הלאומי אך עדיין הקצבה הזו אינה מספיקה לקיים את משפחתי, מכר הציע לי לעבוד ב"שחור", ז"א הוא ייתן לי מזומן בסוף החודש אך ללא תלוש משכורת, וזאת בתמורה לעבודה בתחזוקת המחסן של הסופרמרקט שלו.

1. בהחלט אעבוד בשחור	2. אעבוד בשחור	3. מתלבט אם לעבוד בשחור	4. לא אעבוד בשחור	5. לא אעבוד בשחור בשום פנים ואופן
----------------------	----------------	-------------------------	-------------------	-----------------------------------

28. תשלומי המיס כבר מכבידים מאוד על ההוצאות של המשפחה, הולכים לנתק אותנו ממים. ישנה מחשבה שחבר שלי שהוא אינסטלאטור ימצא דרך לחבר אותנו באופן זמני לצנרת מים צדדית שאינה מחוברת למונה.

1. בהחלט אתחבר ללא מונה	2. אתחבר ללא מונה	3. מתלבט אם אתחבר ללא מונה	4. לא אתחבר ללא מונה	5. לא אתחבר ללא מונה בשום פנים ואופן
-------------------------	-------------------	----------------------------	----------------------	--------------------------------------

מוצגות להלן מספר שאלות המתייחסות להשתתפות בהגרלות למטרת רווח:

29.1. אתה יכול לקבל עכשיו 100 שקלים או להשתתף בהגרלה בעלת סיכוי שווה (50%-50%) בין זכייה ב-0 ש"ח או ב200 ש"ח.

1. לא הייתי משתתף בהגרלה
2. כן, הייתי משתתף בהגרלה.

29.2. אם סכום הזכייה היה יותר גבוהה, נניח 1000 שח. במה הייתה בוחר?

1. לא הייתי משתתף בהגרלה
2. כן, הייתי עושה הגרלה.

29.3. מהו סכום הבטוח השקול בעיניך להימור של 50% -50% על זכייה ב200 ₪ או ב0 ₪

29.4. הפסדת בהגרלה סכום של 100 ₪ יש לך סיכוי שווה של 50% 50% להשתתף בהגרלה נוספת שמחיר ההשתתפות בה הוא 100 שח, סכום הזכייה הוא 1000 ₪. מהי בחירתך?

1. לא הייתי משתתף
2. כן, הייתי משתתף

שאלון הוצאות משפחתיות

ברשימה שלפניך מוצגים 12 דברים המאפיינים הוצאות משפחתיות והדורשים תשלום. אנא דרג את סדר העדיפות של פריטים אלו:

30. שכר דירה, מזון לבוש והנעלה חשמל מים ארנונה מיסים אחרים תחבורה חינוך ילדים פורמאלי (הוצאות לבית הספר) חינוך לא פורמאלי (עזרה בלימודים, חוגים), רפואה, חיי חברה (הוצאות אירוח, מתנות לאירועים), מתנות ועריכת חגיגות ימי הולדת לילדים, בילויים (הליכה למסעדות, סרטים, הרצאות), יציאה לחופש משפחתי. טיפוח אישי (מספרה, קוסמטיקה וכו)

מספר	היגד
	שכר דירה
	מזון
	לבוש והנעלה
	מים ארנונה מיסים אחרים
	חינוך ילדים פורמאלי (הוצאות לבית הספר)
	חינוך לא פורמאלי (עזרה בלימודים, חוגים)
	רפואה
	חיי חברה (הוצאות אירוח, מתנות לאירועים)
	מתנות ועריכת חגיגות ימי הולדת לילדים
	בילויים (הליכה למסעדות, סרטים, הרצאות)
	יציאה לחופש משפחתי
	טיפוח אישי (מספרה, קוסמטיקה וכו)

31. אילו מצבך הכלכלי היה טוב יותר איך היית מדרג את סדרי ההוצאות:

מספר	היגד
	שכר דירה
	מזון
	לבוש והנעלה
	מים ארנונה מיסים אחרים
	חינוך ילדים פורמאלי (הוצאות לבית הספר)

חינוך לא פורמאלי (עזרה בלימודים, חוגים)	
רפואה	
חיי חברה (הוצאות אירוח, מתנות לאירועים)	
מתנות ועריכת חגיגות ימי הולדת לילדים	
בילויים (הליכה למסעדות, סרטים, הרצאות)	
יציאה לחופש משפחתי	
טיפוח אישי (מספרה, קוסמטיקה וכו')	

32. כשאתה עורך את הקניות שלך, אתה מכין רשימה מסודרת של המצרכים שלך? (במידה והתשובה לא (3-4), דלג לשאלה 34)

1. תמיד מכין רשימה 2. לעיתים קרובות מכין רשימה 3. לעיתים רחוקות מכין רשימה 4. אף פעם לא מכין רשימה

33. בעת עריכת הקניה, לרוב אני נצמד לרשימה שהכנתי.

1. קונה בדיוק לפי הרשימה 2. קונה לפי הרשימה עם חריגות קלות 3. קונה לפי הרשימה עם הרבה חריגות 4. כמעט ולא נצמד לרשימה

לפניך מספר משפטים המיוחסים לעמדות, דעות ותכונות אישיות. קרא/י כל משפט והחלט/י אם המשפט הוא תיאור נכון או לא של התנהגותך או דעתך. אם משפט מסוים הוא יותר נכון מאשר לא נכון סמן/י עיגול סביב לספרה "2". אם הוא יותר לא נכון מאשר נכון סמן/י עיגול סביב לספרה "1". ענה/י בבקשה על כל המשפטים.

	נכון	לא נכון	
34.	2	1	לעיתים אני מתמלא/ת זעם כשאני מצליח/ה בדרכי
34.1	2	1	מבלי קשר עם מי אני מדבר/ת, תמיד אני מקשיב/ה לדברים הנאמרים לי
34.2	2	1	היו כמה מקרים בהם ניצלתי חולשתו של מישהו
34.3	2	1	כאשר אני עושה שגיאה אני תמיד מוכן/ה להודות בדבר
34.4	2	1	אני תמיד מנומס/ת, גם כלפי אנשים לא נעימים
34.5	2	1	אף פעם איני מתעצבן/ת כשאנשים מביעים דעות שונות מאוד מדעתי
34.6	2	1	היו מקרים בהם קנאתי למדי במזלם הטוב של אחרים
34.7	2	1	לעיתים אני מתעצבן/ת מאנשים המבקשים ממני טובות

נספח מספר 2: שאלון בערבית (מחקר כמותי).

المسائل الاقتصادية:

1. ما هي سنة الولادة؟ أو عمرك _____
2. الحالة الاجتماعية:

 1. متزوج 2. منفصل 3. مطلق 4. أرمل 5. أعزب 6. أعيش مع شريك من دون زواج 9. أرفض الإجابة

3. عدد الأشخاص في بيتك _____
4. عدد الأولاد _____
5. عدد الأولاد الذين يعيشون في بيتك _____
6. أعمار الأولاد: _____ أو عدد الأولاد حتى سن 21 _____

7. درجة التعلّم الخاصة بك؟

1. المرحلة الابتدائية
2. المرحلة الإعدادية
3. المرحلة الثانوية (شهادة الثانوية العامة).
4. المرحلة الثانوية (شهادة بجروت)
5. ما بعد الثانوي (التدريب المهني)
6. درجة B.A البكالوريوس أو ما يعادلها، بما في ذلك الشهادة الأكاديمية.
7. درجة البكالوريوس - الماجستير أو ما يعادلها (بما في ذلك M.D - الطب)
8. اللقب الثالث (دكتوراة) درجة أكاديمية، أو ما يعادلها.
9. آخر _____
10. دون تعليم
11. أرفض الإجابة

8. هل كنت تعيش في شقة تملكها أنت أو تسكنها بالإيجار؟ [شقة ملك = يملكها على الأقل أحد المقيمين فيها]

1. نحن نملك الشقة 2. نسكنها بالإيجار (بما في ذلك الإيجار المحمي - فتوحية) 3. شقة لأحد أعضاء كيبوتس
4. شقة لأحد أفراد العائلة أو الأصدقاء الذين لا يقيمون فيها ولا يدفعون الإيجار.
5. ترتيب آخر 6. أرفض الإجابة

9. عدد الغرف في البيت؟

10. هل تعمل :

1. نعم أعمل كموظف بدوام جزئي.
2. نعم أعمل كموظف بدوام كامل.
3. نعم أعمل كمستقل.
4. لا أعمل.

11. متوسط معدل دخل الأسرة (4 أشخاص) في إسرائيل، اليوم، حوالي 11000 ₪ صافٍ. هل مجموع دخلكم الإجمالي (للزوجين) هو :

1. أقل بكثير من المتوسط.
2. أقل بقليل من المتوسط.
3. كما المتوسط.
4. فوق المتوسط بقليل.
5. أكثر بكثير من المتوسط.
6. (لا تُقرأ) لا أعرف / رفض الإجابة

12. متوسط دخل الفرد في إسرائيل حوالي 9000 ₪ صافٍ. هل دخلك :

1. أقل بكثير من المتوسط.
2. أقل بقليل من المتوسط.
3. كما المتوسط.
4. فوق المتوسط بقليل.
5. أكثر بكثير من المتوسط.
6. (لا تُقرأ) لا أعرف / رفض الإجابة

13. هل تحصل على مخصصات من التأمين الوطني؟

1. نعم فصل : _____
2. لا

14. هل تحصل أنت أو عائلتك تحصل على خدمات من قسم الخدمات الاجتماعية؟

1. نعم
2. لا

15. هل تحصل أنت أو عائلتك تحصل على خدمة من برامج مكافحة الفقر (مراكز التمكين- عوتسماه، نتنفس الرفاه، مياہ (מוד"ה)، التشغيل للرفاه.. إلخ)

1. نعم فصل: _____

2. لا

16. ما هي ديانتك؟

2. مسلم 3. مسيحي 4. درزي 5. آخر (لا دين / غير مؤمن / دين آخر) 9. (لا تقرأ) لا أعرف / رفض الإجابة

17. إلى أي مدى تحافظ على التعاليم الدينية؟

1. أحافظ على التعاليم الدينية بتفاصيلها الدقيقة.

2. أحافظ على التعاليم الدينية إلى حد كبير.

3. أحافظ على التعاليم الدينية بشكل قليل.

4. أنا لا أتقيد بالتعاليم الدينية.

5. (لا تقرأ) لا أعرف / رفض الإجابة.

معدّ المقابلة يكمل هذه المعلومات:

18. الجنس 1 ذكر 2 أنثى

19. مكان الإقامة / مقابلة _____ (عنوان)

20. تاريخ _____

أمامك ثلاثة أسئلة تتعلق بتصورك وتقييمك الشخصي لوضعك الاقتصادي.

21. ما هو المبلغ الأسبوعي بالشواقل (بعد الضرائب) اللازم لبيت مشابه لبيتك لكي يبقى خارج إطار الفقر؟

22. مقارنة مع المبلغ الذي حدّدته في السؤال السابق، ما هو المبلغ المطلوب لبيتك؟

1. أكثر من هذا 2. أكثر بقليل 3. نفس المقدار تقريباً 4. أقل من هذا 5. أقل بكثير

23. هل تتصوّر أنّ وضع عائلتك الاقتصادي هو وضع فقر؟

1. نعم 2. لا

سنعرض عليك عدداً من القصص الواقعية، ونطلب منك أن تحاول التماهي مع هذه القصص وتفكر ماذا كنت تفعل لو "كنت مكان" الشخصيات الموصوفة، أو أن تتخيل شخصاً آخر مكان هذه الشخصيات وتحاول أن تفكر ماذا كان سيفعل في الوضعية الموصوفة. كل قصة تُعنى بمعضلة اقتصادية وشخصية وتقدم احتمالين للحل. يرجى اختيار إجابة واحدة وإحاطتها بدائرة، وكذلك الإجابة عن ستة أسئلة تتعلق بالطريقة التي كانت البيئة تتعامل بها مع اختبارك. شكراً سلفاً على تعاونك.

24.1) تشكو ابنتك من عدم رغبتها في الذهاب إلى المدرسة بسبب شكل ملابسها، لأنها لا تتبع الموضة. جميع أصدقائها وصديقاتها يضحكون في وجهها. أنت، كوالدها، لا تريد أن تسبب لها حرجًا، ولكن من ناحية أخرى لا تستطيع شراء ملابس تتبع الموضة لها. وذلك لأنك تعرف أنك بإنفاقك المبالغ على الملابس لن تتمكن من دفع فاتورة الكهرباء؛ الأمر الذي قد يؤدي إلى انقطاع الكهرباء. أي واحدة من الإمكانيتين الآتيتين تختار؟ 1. ستشتري لها ملابس على الموضة لتكون راضية 2. لن تشتري ملابس جديدة لابنتك، حتى ولو كنت تعرف أن ابنتك ستكون غاضبة جدًا وستشعر بالحرج بين أصدقائها. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

1. داعمة جدًا	2. داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	4. غير داعمة	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين/ الاخوة)
					إلى أي مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

1. قرار مطابق تمامًا	2. قرار مطابق	3. قرار غير مطابق	4. قرار غير مطابق بتأناً	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلاً لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقاؤك قرارًا مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

24.2) عائلة مكونة من خمسة أشخاص يعيشون في حالة من الفقر ويعانون من ديون كثيرة. الحسابات المصرفية محجوزة، وهناك انعدام للأمن والاستقرار في الإمدادات الغذائية وتوفير الملابس. يعمل الأب سائقًا لشاحنة، ونظرًا لعبء الديون يتجاهل تجديد رخصة السياقة وتأمين الشاحنة. نتيجة لهذه المماطات، جُمِدَت رخصة السياقة الخاصة به، لكنه استمر في السياقة، على الرغم من الخطر الكبير في إلقاء القبض عليه وسحب رخصته لفترة أطول. ويعود هذا إلى رغبته في مواصلة روتين الحياة وتلبية احتياجات الأسرة. ما كنت تفعل في هذه الحالة؟

1. تستمر في العمل لكسب الرزق، وبالتالي تعرّض نفسك لمخالفة القانون 2 تتوقف عن العمل بالرغم من خطر فقدان مصدر الرزق وعدم المقدرة على تلبية احتياجات العائلة. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

1. داعمة جدًا	2. داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	4. غير داعمة	5. لا أعرف	
					إلى أيّ مدى كانت عائلتك الموسّعة ستوافق على القرار الذي اتّخذته؟ (الوالدين/ الاخوة)
					إلى أيّ مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أيّ مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصاديّ الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتّخذته؟

1. قرار مطابق تمامًا	2. قرار مطابق	3. قرار غير مطابق	4. قرار غير مطابق بتأنا	5. لا أعرف	
					إلى أيّ مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أيّ مدى قد يتخذ أصدقاؤك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أيّ مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصاديّ الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

24.3 يطلب أولادك أحيانًا شراء الشاورما والبيتزا خارج البيت. نتيجة للظروف الاقتصادية الراهنة،، يمكن لهذا المصروف أن يضرّ بالميزانية الصغيرة المخصّصة لشراء الغذاء. أيّ واحدة من هاتين الإمكانيتين تختار؟ 1. شراء البيتزا والشاورما على حساب الاحتياجات الأساسية لكامل الأسرة 2. عدم شراء البيتزا والشاورما حتى تستفيد من المال لتغطية مصروف الغذاء لكل العائلة ، مع العلم أنك ستخذل الأولاد. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

1. داعمة جدًا	2. داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	4. غير داعمة	5. لا أعرف	
---------------	----------	-------------------------	--------------	------------	--

					إلى أيّ مدى كانت عائلتك الموسّعة ستوافق على القرار الذي اتّخذته؟ (الوالدين / الاخوة)
					إلى أيّ مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أيّ مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصاديّ الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتّخذته؟

لا أعرف	4. قرار غير مطابق بتأنا	3. قرار غير مطابق	2. قرار مطابق	1. قرار مطابق تمامًا	
					إلى أيّ مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أيّ مدى قد يتخذ أصدقاؤك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أيّ مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصاديّ الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

24.4) عُرضت عليك وظيفة قد تمكّنك من تحسين وضع عائلتك الاقتصاديّ. قبول الوظيفة سوف يضرّ بمبلغ الإعانة المعطى لك من قبل مؤسسة التأمين الوطني، ولكنّ مجموع الرواتب سيكون أكثر ممّا تأخذه اليوم من التأمين الوطني. هناك احتمال أن لا تناسبك الوظيفة لأسباب مختلفة، وفي حال تركك الوظيفة فإنّ الحصول على معونة التأمين الوطني مجدّدًا يتطلّب وقتًا. خلال هذا الوقت قد تتراكم الديون، وتجد صعوبة في دفع الضرائب وشراء الاحتياجات الأساسية. أيّ واحدة من هاتين الإمكانيتين تختار؟ (1) المحافظة على الوضع الاقتصاديّ الحاليّ رغم كونه صعبًا ولكنّ العائلة قد اعتادت عليه وتأقلمت معه. (2) قبول الوظيفة الإضافيّة على أمل تحسين الوضع الاقتصاديّ للأسرة، حتّى ولو كانت هناك مخاطرة معيّنة. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

لا أعرف	5. لا أعرف	4. غير داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	2. داعمة	1. داعمة جدًا
					إلى أيّ مدى كانت عائلتك الموسّعة ستوافق على القرار الذي اتّخذته؟ (الوالدين / الاخوة)
					إلى أيّ مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟

					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟
--	--	--	--	--	--

5. لا أعرف	4. قرار غير مطابق بتاتاً	3. قرار غير مطابق	2. قرار مطابق	1. قرار مطابق تماماً	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قراراً مماثلاً لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقاؤك قراراً مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قراراً مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

24.5) ابنك يتخطى مرحلة انتقالية ويتمنى لو يحتفل بها (على سبيل المثال عيد ميلاد أو تخرج من المدرسة) كما يفعل أصدقاؤه. هذا الاحتفال تكاليفه باهظة؛ إذ يشمل الضيافة ووجبة طعام وتوزيع الهدايا، وليس بمقدور عائلتك أن تتحمل هذا المصروف. يمكنك أن تطلب قرضاً و عليك سداده خلال سنتين؛ إلا أن تسديد القرض سيثقل كاهلك، ويعقد الحياة اليومية داخل الأسرة بشكل كبير. القرار بعدم إقامة الحفل سيظهر ابنك مختلفاً عن الآخرين. أياً من هاتين الإمكانيتين تختار؟ (1) أخذ القرض لكي لا يشعر ابنك أنه مختلف مع العلم أن هذا الأمر يهدد استقرار الأسرة الاقتصادي (2) عدم إقامة الاحتفال؛ الأمر الذي سيُشعر ابنك بالخيبة. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

5. لا أعرف	4. غير داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	2. داعمة	1. داعمة جداً	
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين/ الاخوة)
					إلى أي مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

1. قرار مطابق تمامًا	2. قرار مطابق	3. قرار غير مطابق	4. قرار غير مطابق بتاتاً	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قراراً مماثلاً لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقاؤك قراراً مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قراراً مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

24.6) في أعقاب مصاريف مالية اعتيادية وصل دين العائلة إلى درجة كبيرة. أنتم على وشك أن تقطع الكهرباء والمياه عن البيت، وأن يُغلق الحساب المصرفي، وتتفقد حجوزات على عدد من الأغراض في منزلك (مثل جهاز التلفزيون والثلاجة والغسالة). هناك إمكانية أن تطلب من السوق السوداء قرضاً سريعاً وتسدد الديون؛ لكنك تعلم أن سعر الفائدة مرتفع، وهذا من شأنه أن يعيدك في المستقبل إلى حالة مشابهة. أي واحدة من هاتين الإمكانيتين تختار؟ (1) أخذ القرض وحل المشكلة فوراً، والتفاوض بأن الأمور ستتدبر في المستقبل على نحو أفضل. (2) عدم أخذ القرض والبقاء مع خطر قطع الكهرباء والمياه، والحجز. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

1. داعمة جداً	2. داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	4. غير داعمة	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين/ الاخوة)
					إلى أي مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

1. قرار مطابق تمامًا	2. قرار مطابق	3. قرار غير مطابق	4. قرار غير مطابق بتاتاً	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قراراً مماثلاً لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟

					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقاؤك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

25.1) عدا عن عملك العادي واليومي، بدأت بعمل إضافي مرة واحدة في الأسبوع؛ الأمر الذي يزيد نسبة مدخولك زيادة بسيطة جدًا، ولكنها تكفي لشراء شيء يجلب لك المتعة الكبيرة (على سبيل المثال: تذكرة للعبة كرة قدم أو مشروبات محببة لديك والخروج للترفيه مع الأصدقاء، وما إلى ذلك). من جهة أخرى، فإن هذا المبلغ نفسه يمكنك من إلحاق ابنك أو ابنتك في دورة طالما أراد المشاركة بها. أي واحدة من هاتين الإمكانيتين تختار؟ 1. استخدام المال لأحد الأغراض التي تجعلك سعيدًا، لأن هذا هو السبب/الحافز الذي من أجله بدأت العمل الإضافي. 2. استخدام المال لإلحاق ابنك/ابنتك في الدورة التي من شأنها تحسين وضعه/الاجتماعي وتعزيز ثقته/بالنفس. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

					1. داعمة جدًا
					2. داعمة
					3. داعمة بدرجة قليلة
					4. غير داعمة
					5. لا أعرف
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين / الأخوة)
					إلى أي مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

					1. قرار مطابق تمامًا
					2. قرار مطابق
					3. قرار غير مطابق
					4. قرار غير مطابق بناتًا
					5. لا أعرف
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقاؤك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

1. داعمة جدًا	2. داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	4. غير داعمة	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين/ الاخوة)
					إلى أي مدى كان أصدقائك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

1. قرار مطابق تمامًا	2. قرار مطابق	3. قرار غير مطابق	4. قرار غير مطابق بناتًا	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقائك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

25.4 زوجان مع ثلاثة أطفال، يعملان بدوام كامل/جزئي. نظرًا للالتزامات أسرية، يناقش الزوج والزوجة إمكانية إضافة ساعات عمل، ومن منهما يمكنه إضافة ودية مساندة كأمين/ة صندوق في دكان الخضروات. في كل مساء يبقى الأب مع الأطفال وقتًا أكبر ويكون مسؤولاً عنهم، وعن إجراء الفعاليات معهم. الأم مشغولة جدًا مع طفلها حديث الولادة، ولا يمكنها أن تحل محل الأب والقيام بمهامه مع الأطفال. إذا كانت الأم ستعمل، لن يتمكن الأب من القيام بمهامه مع الأطفال. ماذا، برأيك، على الأسرة أن تختار في هذا الموقف؟ 1. أحد الزوجين (الأب / الأم) يأخذ على عاتقه عملاً إضافيًا 2. لا أحد من الزوجين (الأب / الأم) يأخذ على عاتقه عملاً إضافيًا. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

1. داعمة جدًا	2. داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	4. غير داعمة	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين/ الاخوة)

					إلى أي مدى كان أصدقائك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

لا أعرف	4. قرار غير مطابق بتأنا	3. قرار غير مطابق	2. قرار مطابق	1. قرار مطابق تمامًا	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقائك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

25.5) ابنتك وخطيبها يُجهزان لحفل زفافهما، ويريدان حفلًا فخماً كمعظم أصدقائهما. يمكن لوالدي العريس أن يشاركا في بعض النفقات، ولكن عائلتك لا يمكنها ذلك. تحدثتم عن إمكانية إقامة حفل أكثر تواضعاً، ولكن الأمر لم يكن مقبولاً على العروسين وعلى أهل العريس. ماذا تختار؟ (1) اتّخاذ الذين لمنع توتر العلاقات بينك وبين ابنتك، وعريسها وأهله، مع العلم أنك ستضطرّ للعمل لفترة طويلة عملاً إضافياً، وذلك من الأمور الصعبة جدًا عليك. (2) أن تشرح لابنتك وشريكها أنك غير قادرين على تحمّل نفقات العرس كما يتوقّعان، وأن بإمكانكما منحهما مبلغاً أقلّ ممّا كان متوقّعا على الرغم من الغضب وقطع العلاقات. يرجى إحاطة إحدى الإمكانيتين 1 / 2 بدائرة.

لا أعرف	5. لا أعرف	4. غير داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	2. داعمة	1. داعمة جدًا
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسّعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين/ الاخوة)
					إلى أي مدى كان أصدقائك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

1. قرار مطابق تمامًا	2. قرار مطابق	3. قرار غير مطابق	4. قرار غير مطابق بتاتًا	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى قد يتخذ أصدقاؤك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

25.6 قُبيل الأعياد (عيد الأضحى، عيد الميلاد، عيد الفصح وما شابه) من المعتاد شراء مواد غذائية بتكاليف باهظة. ليست لديك الإمكانيّة لهذه المصاريف، وشراء المواد الغذائية قد يمنعك من إرسال أولادك إلى الدورات التي أوصت بها المدارس. ماذا كنت تفعل؟ (1) لا أشتري كمّية من المواد الغذائية كما هو معتاد، ولا أدعو العائلة الموسّعة للغذاء في بيتي في عطلة العيد، بل أستضيفهم بشكل أكثر تواضعًا، وهكذا أتمكّن من إلحاق أولادي بدورات التعليم. (2) لن أخرج عائلتي. لا أريد أن ينظروا إليّ باعتباري بخيلًا وأن تزداد الأقاويل حولي، سأتكلف بشراء المواد الغذائية ويعون الله سأتمكّن من تدبير الأمر. يرجى إحاطة إحدى الإمكائيتين 1 / 2 بدائرة.

1. داعمة جدًا	2. داعمة	3. داعمة بدرجة قليلة	4. غير داعمة	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى كانت عائلتك الموسّعة ستوافق على القرار الذي اتخذته؟ (الوالدين / الاخوة)
					إلى أي مدى كان أصدقاؤك سيوافقون على قرارك؟
					إلى أي مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصادي الأفضل منك ، سيوافقون على القرار الذي اتخذته؟

1. قرار مطابق تمامًا	2. قرار مطابق	3. قرار غير مطابق	4. قرار غير مطابق بتاتًا	5. لا أعرف	
					إلى أي مدى قد تتخذ عائلتك قرارًا مماثلًا لقرارك لو كانت بوضع مشابه لك؟

					إلى أيّ مدى قد يتخذ أصدقاؤك قرارًا مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع مشابه لك؟
					إلى أيّ مدى كان الناس ذوو الوضع الاقتصاديّ الأفضل منك سيتخذون قرارًا مماثلاً لقرارك لو كانوا بوضع اقتصادي مشابه لك (حالة فقر)؟

الآن، سوف نعرض عليك مشكلة مع إمكانية حلّ. نرجو منك تدرّج إلى أيّ مدى تتبنّى هذا الحلّ. (الخيار 1 يعني تبني الحلّ المقترح بشكل مؤكّد بينما الخيار 5 يعني عدم تبني الحلّ المقترح بتاتاً).

26. قطعوا عنك الكهرباء بسبب التأخير في الدفع لشركة الكهرباء. إلى أيّ مدى يمكن أن تذهب إلى أحد الجيران وتطلب منه «المساعدة» في أن يوصلك بالكهرباء مؤقتاً بشكل سرّي وخاصّ؟

1. سأتوجّه بالتأكيد	2. سأتوجّه	3. متردّد في التوجّه	4. لن أتوجّه	5. لن أتوجّه أبداً
---------------------	------------	----------------------	--------------	--------------------

27. أنا عاطل عن العمل وأحصل على إعانات «العاطلين عن العمل» من التأمين الوطني. ولكنّ هذه العلاوة ليست كافية لإعالة أسرتي. عرض عليّ صديق لي العمل في «الأسود»، أيّ أن يعطيني نقداً في نهاية الشهر بدون قسيمة راتب، وهذا مقابل العمل في صيانة مستودع متجرّه.

1. بالتأكيد سأعمل في الأسود (سرّاً)	2. سأعمل في الأسود (سرّاً)	3. متردّد في العمل في الأسود (سرّاً)	4. لن أعمل في الأسود (سرّاً)	5. لن أعمل في الأسود (سرّاً) بتاتاً
-------------------------------------	----------------------------	--------------------------------------	------------------------------	-------------------------------------

28. تغطية مصروف المياه يتقلّ جداً على نفقات الأسرة، ودائرة المياه ستقطع عنّا المياه. صديقي عامل في مجال الحديد، وجد لنا مخرجاً مؤقتاً أن يقوم بربطنا بأنابيب وبشبكة المياه بشكل سرّي وجانبيّ دون عداد مياه.

1. بالتأكيد سأرتبط بالشبكة دون عداد	2. سأرتبط بالشبكة دون عداد	3. متردّد في ربط الشبكة دون عداد	4. لن أرتبط بالشبكة دون عداد	5. لن أربط الشبكة دون عداد بتاتاً
-------------------------------------	----------------------------	----------------------------------	------------------------------	-----------------------------------

فيما يلي بعض الأسئلة التي تتعلّق بالمشاركة في اليانصيب من أجل الربح:

29.1 الآن يمكنك الحصول على 100 شاقّل أو المشاركة في اليانصيب مع إمكانية متساوية لربح 200 شاقّل أو الخسارة (50% - 50%).

1. لن أشارك في المسابقة. 2. نعم، يمكنني المشاركة في اليانصيب.

29.2 إذا كان مبلغ الفوز أعلى، لنفترض 1000 شاقّل. فماذا تختار؟

1. لن أشرك في المسابقة 2. نعم، أودّ أن اشرك في اليانصيب.

29.3 ما هو المبلغ المؤكّد المنطقيّ بالنسبة لك للرهان على الفوز بـ 200 ₪ أو الخسارة (50% - 50%)؟

29.4 خسرت مبلغ 100 ₪ باليانصيب. لديك فرصة متساوية (50% - 50%) للمشاركة في اليانصيب مرّة أخرى. سعر المشاركة 100 شاقّل، المكسب قد يكون 1000 ₪. ما هو اختيارك؟

1. لا أشرك 2. نعم أشرك

في القائمة 12 حاجة/ غرضاً تمثّل نفقات الأسرة التي تتطلّب مالا. يُرجى تدرّج هذه الحاجات حسب أهمّيّتها.

30. يرجى تقييم أولوية هذه البنود من وجهة نظرك: (اقرأ جميع الحاجات بدايةً وبعدها سجّل تقييمك)

درجة البند	الحاجة/ الشيء
	إيجار الدار
	الطعام
	الملابس والأحذية
	المياه، ضريبة الأملاك، والضرائب الأخرى
	الأطفال التعليم الرسمي (نفقات المدرسة)
	التعليم اللامنهجيّ (مساعدة في الدروس، مجموعات/ نواذ)
	دواء
	الحياة الاجتماعيّة (نفقات الضيافة والهدايا للمناسبات)
	الهدايا وعقد حفلات أعياد الميلاد للأطفال
	الترفيه (الذهاب إلى المطاعم والأفلام والمحاضرات)
	الخروج لإجازة عائليّة
	العناية الشخصيّة (تصيف الشعر ومستحضرات التجميل، إلخ)

31. لو كان الوضع الاقتصاديّ أفضل كيف تقيم ترتيب النفقات: (اقرأ جميع الحاجات بدايةً وبعدها سجّل تقييمك)

درجة البند	الحاجة/ الشيء
	إيجار الدار
	الطعام
	الملابس والأحذية
	المياه، ضريبة الأملاك، والضرائب الأخرى
	الأطفال التعليم الرسمي (نفقات المدرسة)
	التعليم اللامنهجي (مساعدة في الدروس، مجموعات/ نواب)
	دواء
	الحياة الاجتماعية (نفقات الضيافة والهدايا للمناسبات)
	الهدايا وعقد حفلات أعياد الميلاد للأطفال
	الترفيه (الذهاب إلى المطاعم والأفلام والمحاضرات)
	الخروج لإجازة عائلية
	العناية الشخصية (تصنيف الشعر ومستحضرات التجميل، إلخ)

32. عندما تذهب للتسوق هل تجهز، مسبقاً، قائمة مرتبة بحاجياتك؟ (إذا كانت الإجابة بالنفي (3-4)، انتقل

للسؤال (34))

1. دائماً أجهز قائمة 2. أحياناً أجهز قائمة 3. أجهز قائمة في أحيان متباعدة 4. لا أجهز قائمة

إطلاقاً

33. عندما تذهب للتسوق، هل تلتزم بالقائمة التي قد جهزتها مسبقاً؟

1. أشتري فقط ما هو مسجل في القائمة 2. أشتري ما سجل في القائمة مع تجاوزات بسيطة

3. أشتري حسب القائمة ولكن مع الكثير من التجاوزات 4. تقريباً لا ألتزم بالقائمة

فيما يلي بعض العبارات المنسوبة إلى المواقف والآراء وسمات الشخصية. نرجو قراءة كل جملة وتحديد ما إذا كانت تقدم وصفاً خاطئاً أم مصيباً بالنسبة لسلوكك أو لآرائك. إذا كانت الجملة صحيحة بالنسبة لك أخط بدائرة الرقم "2"؛ أما إذا كانت الجملة خاطئة بالنسبة لك فأخط بدائرة الرقم "1".

خطأ صحيح

34. أحيانا ينتابني الغضب عندما لا أستطيع النجاح..... 1 2

- 34.1 بغضَ النظر عن الشخص الذي أتحدث معه، أنا دائما أستمع للآخرين عندما يتكلمون 1 2
- 34.2 كانت هناك بعض الحالات التي استفدت فيها من ضعف شخص ما. 1 2
- 34.3 عندما أخطئ أكون دائما على استعداد للاعتراف. 1 2
- 34.5 أنا دائما مهذب، أيضا تجاه أناس غير لطيفين. 1 2
- 34.6 أنا لا أثور إزاء أناس يختلفون عني بأرائهم بشكل كبير. 1 2
- 34.6 في كثير من الحالات كنت غيورًا جدًا من آخرين ابترسم لهم الحظ. 1 2
- 34.7 أحيانًا أثور من أناس يطلبون مني الحسنات. 1 2

נספח מספר 2ג: מדריך ראיון ליהודים חילוניים/מסורתיים (מחקר איכותני)

חלק א: פרטים דמוגרפיים

1. מהו גילך _____ 2. מהו גיל בן/בת זוגך? _____
3. מספר שנות נישואין _____
4. מספר ילדים במשפחה/מס' נפשות במשק הבית _____
5. מהו המצב התעסוקתי שלך? 1. לא עובד/ת 2. מובטל/ת (מחפשת/עבודה) 3. עובד/ת במשרה חלקית 4. עובד/ת במשרה מלאה או יותר
6. מהי השכלתך (ניתן לסמן כמה תשובות)? 1. פחות מ-12 שנות לימוד 2. 12 שנות לימוד 3. מקצועית 4. תואר ראשון 7. תואר שני ומעלה
7. כמה שנות לימוד צברת לאורך השנים בכל המוסדות שבהם התחנכת: _____
8. המצב התעסוקתי של בן/ת-זוגך: 1. לא עובד/ת 2. מובטל/ת (מחפשת/עבודה) 3. עובד/ת במשרה חלקית 4. עובד/ת במשרה מלאה או יותר
9. השכלת בת/ בן-זוגך: 1. פחות מ-12 שנות לימוד 2. 12 שנות לימוד 3. מקצועית 4. תואר ראשון 5. תואר שני ומעלה

המוסד לביטוח לאומי המפרסם דו"ח שנתי, קובע את קו העוני בהתאם למספר הנפשות במשק הבית (קו העוני לפי גודל משפחה, שנת 2016)

ש"ח לחודש	מספר הנפשות במשפחה
3,260	1
5,216	2
6,911	3
8,345	4
9,779	5
11,083	6
12,387	7
13,560	8
13,603	9

10. כיצד אתה מדרג את המצב הכלכלי של משפחתך? 1. הרבה מתחת לקו העוני 2. קצת מתחת לקו העוני 3. דומה לקו העוני 4. קצת מעל קו העוני 5. הרבה מעל קו העוני

חלק ב': קבלת החלטות כלכליות בקרב משפחות החיות בעוני

חווית העוני של המשפחה-

האם אתה מגדיר את עצמך כחי בעוני?

מה המשמעות הדבר לגביך?

כיצד נתפס על ידך היחס הכלכלי של החברה הישראלית לגבי החלטות כלכליות של אנשים החיים במצוקה כלכלית? האם יש ליחס זה השפעה על אופן קבלת ההחלטות וסוג ההחלטות המתקבלות?

כיצד העוני מתקשר לחווייתך האישית של שגרת החיים-

1. תוכל לתאר איך אתה תופס עוני?
2. תוכל לתאר בבקשה סיטואציה בה חוויתם מחסור כלכלי? איך מחסור זה משפיע על חייכם?
3. תוכל לתאר סיטואציה שבה אתה מרגיש במצוקה כלכלית/ בעוני?
4. האם הקושי הכלכלי השפיע על האופן שבו אתה תופס את החיים? תוכל לפרט דוגמא כדי להמחיש זאת?
5. אילו סיטואציות בחייך האישיים אתה מקשר להיותך חי במציאות כלכלית הנוכחית? כיצד אתה רואה את הקשר?
6. בהיקשר להתמודדות שלך מול המצב הכלכלי שלך, איך אתה מרגיש ביחס לעצמך? אילו משפטים אתה אומר על עצמך?
7. מהו הקושי העיקרי בחווייתך האישית את מצב המחסור היומיומי?

תפיסות של מצבי עוני-

1. מאיזה גיל אתה מתמודד עם המחסור? כיצד אתה חווה את המחסור : הולכים וגדלים, יציבים, זמניים, או קבועים? תוכל לתאר את המגמה? מה לדעתך הגורם למגמה זו?
2. מה לדעתכם הגורם העיקרי שבגללו הגעתם למצב של המחסור הכלכלי?
3. אילו תחומים של מחסור קיימים בעיניך במצב של עוני, מלבד מחסור בכסף?

תפיסת מצב העוני -

1. האם לדעתך קיימים מאפיינים הייחודיים לאנשים החיים במצב של עוני? אם כן-מהם?
2. כיצד ניתן לפי דעתך להתמודד עם העוני?

תחושות ורגשות הקשורות להתמודדות מציאות של עוני-

1. אילו מחשבות ותחושות עולות בך בהתייחס לכך שאתה חי בסמוך לקו העוני? תוכל לפרט?

2. כיצד תחושות אלו משפיעות על תפקודך היומיומי?
3. את/ה חושב/ת שמחשבות אלו משפיעות על קבלת ההחלטות הכלכליות שלך?
4. מהי תדירות הפעמים שאתה חווה את עצמך כחי בהתמודדות עם עוני? תוכל לתאר היכן זה מתבטא?
5. האם יש קשר בין שביעות הרצון שלך מהחיים לבין המחסור שאתה מתמודד אתו? תוכל לתאר אותו?

המחסור והשפעתו על ההתמודדות וקבלת ההחלטות הכלכלית-

1. תתאר לי בבקשה מצב שבו עמדתם מול צורך לעשות החלטה כלכלית ואיך עשיתם זאת?
2. מה היו ההתלבטויות?
3. האם היו לך חששות? מה חששת להפסיד או מה היו החסרונות לש ההחלטה הזו?
4. הרגשת שאתה לוקח סיכון בהחלטה זו? אם כן מה?
5. מה אמרו לך חברים בני משפחה על ההחלטה שקבלתם?
6. איך אתם מרגישים אחרי קבלת החלטות כלכלית יומיומית? תוכל לתאר סיטואציה כזו? (רגשות המלווים את קבלת ההחלטות של בני הזוג)
7. לאחר קבלת ההחלטה הכלכלית, מהי מידת שביעות הרצון שלכם ממנה? תוכלו להסביר? רגשות המלווים את קבלת ההחלטות של בני הזוג)
8. כיצד המצוקה הכלכלית, כמחסור בכסף משפיע על ההתמודדות והשגרה היומיומית שלך? האם תוכל לתאר סיטואציה כזו ולספר איך התמודדת עמה?
9. באיזה תחום אתה חווה את המחסור בצורה הבולטת ביותר? כיצד מחסור זה משפיע על קבלת ההחלטות במשפחתך?
10. האם אתה חושב כי הידיעה שלך, שאתה חי מתחת לקו העוני משפיעה על ההחלטות הכלכליות שאתה מבצעת?
11. על אילו דברים אתם נאלצים לוותר או להימנע בעקבות המחסור הכלכלי?
12. כיצד סגנון חייכם מושפע מרמת ההכנסה במשפחתכם?
13. אילו החלטות המחסור מונע ממך לעשות?
14. מה אתם חושבים על התייעצות, עם מישהו מבני המשפחה או מבחוץ, בנושאים כספיים? תוכל לתאר דוגמא של ניסיון שהיה לכם בקבלת ייעוץ?
15. תוכל לתאר את הדרך האידיאלית לקבלת החלטות כלכליות בעיניך? תוכל לתאר במה תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות דומה לאופן שתיארת ובמה הוא שונה?

התמודדות כלכלית וקבלת החלטות-

1. מהם המרכיבים המשמעותיים ביותר בעיניך לקבלת החלטה כלכלית?
2. מהי החלטה 'נכונה' בעיניך? תוכל לתאר החלטה כלכלית 'נכונה' שביצעת?
3. מתי החלטה כלכלית תחשב כ'לא טובה' בעיניך?
4. תוכל לתאר דוגמא שבה אתה מתחרט על החלטה שעשית? מה היו שיקולך בהחלטה זו?

שיקולים ייחודיים בקבלת החלטות כלכליות-

1. מהו לדעתך השיקול המרכזי בקבלת החלטות כלכליות בחברה הישראלית? מהו לדעתך השיקול המרכזי בקבלת החלטות כלכליות בקרב אנשים שמתמודדים במצב כלכלי זהה לשלך? תוכל לתת דוגמא?
2. האם לדעתך יש שינוי מסוים שתוכלו לעשות כדי לסייע לעצמכם להתמודד עם המצב הכלכלי בצורה טובה יותר עבורכם? תוכל לפרט
3. האם לדעתכם יש שינוי חיצוני שאינו קשור אליכם שיש לעשות כדי שתצליחו להתמודד טוב יותר עם המציאות במצב של עוני? תוכל לפרט

תהליכים במשפחה בתחום קבלת החלטות הכלכליות- סדר עדיפויות ולקיחת סיכונים-

1. איך מתקבלת ההחלטה הכלכלית בבית שלכם? מי המשתתפים. מי קובע? האם יש ריבים? מה האוירה?
2. מהם סדרי העדיפויות במשפחתך בנוגע להוצאות כספיות?
3. כיצד הייתם מתארים את סגנון קבלת החלטות שלכם? נטייה לספונטני/ אינטואיטיבי/ נמנע/מבוקר? תוכל לתת דוגמא המבטאת את הסגנון שלכם?
4. האם הילדים במשפחה משפיעים על החלטות הכלכליות שלכם? כיצד?
5. האם יש לך תחושה של "לקיחת סיכון" בהתמודדותכם עם קבלת החלטות הכלכליות ביום יום? תוכל לתאר לי דוגמא שבה אתה חש שאתה "לוקח סיכון" בהחלטה כלכלית יומיומית?
6. כיצד הרגשת בעקבות החלטה כזו?
7. אילו גורמים משפיעים לדעתכם על תהליכי קבלת החלטות הכלכליות? כיצד?

שותפות בתהליכי קבלת החלטות כלכליות-

1. האם החלטות הכלכליות נעשות בשיתוף ביניכם (בני הזוג) או בשיתוף בני משפחה אחרים? תוכלו לתאר דוגמא בבקשה?
2. האם יש החלטות כלכליות בתחומים מסוימים שאחד מבני הזוג דומיננטי יותר בהם?

***האם יש לך משהו נוסף שתרצה להוסיף?**

נספח מספר 22: מדריך ראיון לחרדים (מחקר איכותני)

חלק א': חווית העוני וקבלת החלטות כלכליות במשפחות חרדיות החיות בעוני

התייחסות למצבי עוני:

- האם תוכל לתאר לי את חיי היום-יום בעוני. איך העוני בא לידי ביטוי במשפחתך לאורך השנים?
- מהם ההיבטים הנוספים של "עוני" עבורך, מלבד המחסור הבסיסי בממון?
- מהם לדעתך המאפיינים הייחודיים של מצבי עוני בקהילה החרדית?
- אילו נושאים או תחומים שחשובים לך, קשורים או מושפעים ממצב העוני, וכיצד? ציין דוגמא.

התמודדות כלכלית וקבלת החלטות:

- תוכל לתאר דוגמא לסיטואציה בתחום כלכלי איתה משפחתך התמודדה:
- באיזו מידה העדפתך או טעמך האישי בא לידי ביטוי באותה דילמה?
- מה הייתה עמדת משפחתך בנושא?
- תוכל לתאר את הדרך בה קיבלתם את ההחלטה הסופית?
- באופן כללי, מה המשמעות הערכית שאתה ומשפחתך נותנים לסיטואציה שתיארת, או לסיטואציות כלכליות דומות?

שיקולים: תנסה להיזכר כעת במצב בו משפחתך הייתה בהתלבטות כלכלית (להציע מצבים כגון

אירועים/חגים), תוכל להתייחס לנקודות הבאות:

- מהו השיקול המרכזי שהוביל את הדיון באותה התלבטות?
- האם היו שיקולים שקשורים למשפחה המורחבת או לקהילה? (אפשר לומר במידת הצורך כגון שכנים או רבנים מלווים).
- באותה סיטואציה שאתה מציין, מה הייתה הדרך בה מסרים או ציפיות מהמשפחה והקהילה הגיעו אליכם?
- כיצד המחסור הקונקרטי בממון השפיע על ההתלבטות?

דרך קבלת החלטות: בהתייחסות להחלטות כלכליות (*אפשר להוסיף לומר למרואיין במידת הצורך

רכישה לא

שגרתית/ יומיומית):

- מהי מידת השיתוף ביניכם כבני זוג בקבלת ההחלטות?
- כיצד חלוקת התפקידים בין בני הזוג באופן כללי, משפיעה על קבלת ההחלטות הכספיות בביתכם?
- האם יש החלטות כספיות שיותר דומיננטיים עבורך או עבור בן/בת הזוג שלך?
- כיצד לדעתכם מצופה מכם לנהוג בה סיטואציה בה יש חילוקי דעות ביניכם סביב החלטה כלכלית?
- במצב בו אתה ובת/בן הזוג גיבשתם החלטה כלכלית מסוימת, ועמדת המשפחה או הקהילה הייתה שונה במקצת, כיצד התגבשה ההחלטה הסופית?
- כיצד לדעתך המחסור בממון והתייחסותם של אנשי הקהילה כלפיך, משפיע על התמודדות משפחתך בהתלבטויות כלכליות? (כגון התנהלות באירועים או זמנים מיוחדים).
- כיצד התחושה שמצפים ממך לנהוג בדרך מסוימת בשיקולים הכלכליים, השפיעה על התלבטותך?

חלק ב': פרטים דמוגרפיים

1. מהו גילך _____
2. מהו גיל בן/בת זוגך? _____
3. מספר שנות נישואין _____
4. מספר ילדים במשפחה/מס' נפשות במשק הבית _____
5. מהו המצב התעסוקתי שלך? 1. אברך 2. לא עובד 3. מובטל (מחפש עבודה) 4. עובד במשרה ללא דיווח מס 5. עובד במשרה חלקית 6. עובד במשרה מלאה או יותר
6. מהי השכלתך (ניתן לסמן כמה תשובות)? 1. בוגר ישיבה קטנה 2. בוגר ישיבה גדולה 3. פחות מ-12 שנות לימוד 4. 12 שנות לימוד 5. מקצועית 6. תואר ראשון 7. תואר שני ומעלה
- 6א'. כמה שנות לימוד צברת לאורך השנים בכל המוסדות שבהם התחנכת: _____
7. המצב התעסוקתי של בת-זוגך: 1. עקרת בית 2. מובטלת (מחפשת עבודה) 3. עובדת במשרה ללא דיווח מס. 4. עובדת במשרה חלקית 5. עובדת במשרה מלאה או יותר
8. השכלת בת-זוגך: 1. פחות מ-12 שנות לימוד 2. 12 שנות לימוד 3. מדרשה/סמינר (מעל 12 שנות לימוד) 4. תואר ראשון 5. תואר שני ומעלה
9. לאיזה זרם בציבור החרדי אתם משתייכים? _____
- המוסד לביטוח לאומי המפרסם דו"ח שנתי, קובע את קו העוני בהתאם למספר הנפשות במשק הבית **קו העוני לפי גודל משפחה, שנת 2013:**

ש"ח לחודש	מספר הנפשות במשפחה
2,989	1
4,783	2
6,338	3
7,653	4
8,968	5
10,164	6
11,360	7
12,436	8
13,393	9

10. כיצד אתה מדרג את המצב הכלכלי של משפחתך? 1. הרבה מתחת לקו העוני 2. קצת מתחת לקו העוני 3. דומה לקו העוני 4. קצת מעל קו העוני 5. הרבה מעל קו העוני

נספח מספר 2: מדריך ראיון בערבית (מחקר איכותני)

بحث القرارات الاقتصادية عند عائلات في دائرة الفقر

نموذج مقابلة

تجربة العيش بدائرة الفقر:

1. هل باستطاعتك وصف ما هو مفهوم الفقر بالنسبة لك؟

التجربة الشخصية للعيش بفقر بشكل يوم يومي

2. هل بإمكانك ان توصف موقف شعرت به بالحرمان ومحدودية الدخل؟ كيف تشعر ان الشعور بالحرمان يؤثر على حياتك؟

3. هل بإمكانك وصف موقف شعرت به أنك انسان "فقير"؟ ما هو؟

4. كيف تشعر ان الفقر يؤثر على حياتك اليومية؟ هل بإمكانك ان تعطي مثال لهذا التأثير؟

5. هل العيش بدائرة الفقر يؤثر على مفهوم الحياة بالنسبة لك؟ اعطي مثال على هذا التأثير..

6. اية مواقف حصلت معك تظن أنك واجهتك لأنك تعيش بدائرة الفقر؟ لماذا تظن انها حصلت بالذات لأنك تعيش بدائرة الفقر؟

7. ما هو شعورك الداخلي في ظل مواجهتك لظروف حياتك اليومية؟ ما الذي يدور بداخلك؟

8. ما هي الصعوبة المركزية التي تواجهها نتيجة للشعور بالحرمان والنقص المادي؟

مفاهيم العيش بفقر:

1. هل صادفت موقف، الذي قررت التصرف به بطريقة معينة لأنك تواجه ظروف مادية صعبة، ولولا ذلك كنت ستتصرف بطريقة أخرى؟ اشرح أكثر...

2. هل تشعر ان هناك حواجز وعراقيل معينة موجودة امامك لأنك تعيش بدائرة الفقر وبظروف مادية صعبة؟

3. منذ متى وانت تعيش في واقع الفقر؟ هل حسب رأيك بمرور السنين الضائقة المادية تكبر، تصغر او تبقى على ما هي؟

4. هل هناك جوانب اخرى للشعور بالنقص والحرمان؟ غير الحرمان المادي

5. ما هي الأسباب والعوامل التي أدت الى العيش بدائرة الفقر حسب رأيك؟

6. ما هو العامل المركزي الذي يؤدي الى عدم الخروج من دائرة الفقر؟

مفاهيم العيش بفقر:

1. ما هي حسب رأيك الميزات الخاصة للأشخاص الذين يعيشون بدائرة الفقر؟

2. هل حسب رأيك هناك فروقات بالتجارب الشخصية للأشخاص الذين يعيشون بدائرة الفقر؟
3. كيف حسب رأيك يمكن التعامل مع الفقر والشعور بالحرمان؟ هل يجب تقبل هذا الواقع؟ ام مواجهته ومحاولة احداث تغيير للأفضل؟ (إذا كانت الإجابة هي تقبل الواقع، هل بإمكانك ان توصف أفكار او تصرفات ممكن ان تدل على تقبلك للواقع؟ إذا كانت الإجابة هي السعي للتغيير، ما هي المساعي الفعلية التي بإمكانها ان تحدث تغيير بالوضع القائم؟

المشاعر والأفكار النابعة من التعامل مع واقع الفقر

1. ما هي المشاعر والأفكار التي تنتج عن عيشك بواقع كهذا؟
2. ما مدى تأثير هذه الأفكار والمشاعر على حياتك اليومية؟
3. متى تشعر أنك تعاني من ظروف مادية صعبة؟ ما هي المواقف التي تواجهها نتيجة لذلك؟
4. ماذا تشعر عندما يصنفك الناس كإنسان الذي يعاني من فقر؟
5. هل يمكن ان توصف العلاقة بين عيشك بظروف مادية صعبة لمدى رضاك عن الحياة؟

مواجهة قرارات اقتصادية:

1. كيف محدودية الدخل والحرمان المادي يؤثر على حياتك اليومية؟ هل بإمكانك ان تعطي مثال عن موقف واجهته نتيجة للمشاكل الاقتصادية التي تمر بها؟
2. ما هو أكثر جانب في الحياة تشعر به بالحرمان الاقتصادي؟ كيف حسب رأيك الحرمان الاقتصادي يؤثر على اتخاذ القرارات في عائلتك؟
3. على أي أشياء تضطرون التخلي او التجنب نتيجة للضائقة المادية؟
4. كيف مستوى الدخل العائلي يؤثر على أسلوب حياتكم؟
5. أي قرارات لا تستطيعون اتخاذها نتيجة لضائقة المادية التي تعيشونها؟
6. ما رأيك باستشارة اشخاص مقربون او استشارة مختصين ومهنيين حول الأمور المادية؟ هل حاولتم ان تستشيروا أحدا؟
7. هل تستطيع وصف الطريقة المثالية لاتخاذ قرارات مادية بنظرك؟ هل تشعر ان القرارات التي تتخذها بشكل يومي تشبه الطريقة التي وصفتها؟ هل هي مختلفة عنها؟
8. اوصف لي موقف اتخذت به قرار اقتصادي؟ كيف اتخذتم هذا القرار؟ ماذا كانت الخيارات الأخرى؟ ماذا كانت المخاطر في هذا القرار؟ ماذا كان رأي أصدقائك وعائلتك في هذا القرار؟

التوجه والأسلوب الشخصي باتخاذ القرارات:

1. هل برأيك انت تستطيع ان تحافظ على مصلحتك الشخصية عندما تتخذ قرارات اقتصادية؟ كيف؟
2. ما هي الاعتبارات، القيم والمبادئ التي تتحكم بقراراتك الاقتصادية؟ ما هو المبدئ المركزي؟
3. ما هي المخاوف التي تواجهك عندما تتخذ قرار؟
4. ما هي عاداتك عندما تتخذ قرارات اقتصادية؟
5. على أي مدى اولوياتك الشخصية تؤثر اتخاذ قراراتك؟
6. ما هو "القرار السليم" حسب رأيك؟ هل تستطيع وصف قرار سليم اتخذته حسب رأيك؟
7. ما هي الاعتبارات المهمة التي يجب اخذها بالحسبان عند اتخاذ قرار معين؟ متى قرار اقتصادي يكون سليم برأيك؟ متى يكون غير سليم؟

الاعتبارات الخاصة باتخاذ قرارات مادية

1. ما هي الاعتبارات والاسس المركزية في اتخاذ القرارات بالمجتمع العربي؟ ما هو الاعتبار المركزي في اتخاذ القرارات عند العائلات في ضائقة مادية؟
2. كيف هذا الاعتبار يبرز في المجتمع؟ كيف هذا الاعتبار يبرز بشكل خاص عند العائلات بضائقة؟
3. ما هو رأيك بهذه الاعتبارات بشكل عام؟ وبسياق العائلات التي تعيش بضائقة؟
4. ما مدى المرونة في هذه الاعتبارات؟ هل توجد هناك اضطرابات؟ في المجتمع بشكل عام؟ وعند العائلات بضائقة بشكل خاص؟
5. هل حسب رأيك هناك تغيير معين سيؤثر للأفضل على التعامل مع المشكلة الاقتصادية؟
6. هل حسب رأيك هناك تغيير خارجي لا علاقة له بك، اذا حصل سيساعد بالتعامل مع الضائقة المادية؟

سيرورة اتخاذ القرارات داخل العائلة

سلم الأولويات والمخاطرة باتخاذ القرارات

1. ما هو سلم الأولويات باتخاذ القرارات الاقتصادية بعائلتك؟
2. ما هو أسلوب اتخاذ القرارات الاقتصادية عندكم؟ بشكل عشوائي وعفوي/ مدروس؟
3. هل الأولاد بالعائلة يؤثر على القرارات الاقتصادية؟ كيف؟
4. هل يوجد لديك شعور بالمجازفة عندما تتخذ قراراتك الاقتصادية اليومية؟ هل بإمكانك ان تعطي مثال؟
5. كيف شعرت بعد ان اتخذت هذا القرار؟
6. ما هي العوامل التي تؤثر على اتخاذ قراراتك الاقتصادية؟ كيف؟

الشراكة باتخاذ القرارات الاقتصادية:

1. ما هو الشعور الذي يصحب اتخاذ قرار اقتصادي؟ هل بإمكانك ان تعطي مثال؟
2. بعد اتخاذ القرار الاقتصادي، ما مدى رضاك عن هذا القرار؟ لماذا تشعر بهذا الشكل؟
3. هل بإمكانك ان تعطي مثال لقرار مهم اتخذته قبل ان تدخل لظروف مادية صعبة؟
4. هل بإمكانك ان تعطي مثال لقرار اقتصادي ندمت عليه؟ ماذا كانت الاعتبارات التي اتخذتها بهذا القرار؟

نموذج ديموغرافي:

1. العمر: _____ 2. عمر الزوج: _____
3. عدد سنين الزواج: _____
4. عدد الأشخاص في العائلة: _____
5. هل انت 1. تعمل بوظيفة كاملة 2. عاطل عن العمل 3. تبحث عن عمل 4. تعمل بعمل غير رسمي 5. اعمل بوظيفة جزئية

6. ما هو مستوى التعليم؟ 1. اعدادي 2. اعدادي- ثانوي 3. ثانوي 4. دورة تأهيلية 5. لقب اول 6. لقب ثان وما فوق

6. أ العدد التراكمي لكل سنوات التعليم: _____

7. زوجك/ زوجتك: 1. ربة منزل 2. عاطل/ة عن العمل (يبحث عن عمل) 3. يعمل/ تعمل بشمل غير رسمي 4. يعمل / تعمل بوظيفة جزئية 5. يعمل / تعمل بوظيفة كاملة

8. عدد سنوات التعليم عند الزوج/ة

1. اعدادي 2. اعدادي- ثانوي 3. ثانوي 4. دورة تأهيلية 5. لقب اول 6. لقب ثان وما فوق

دخل شهري	عدد الافراد في العائلة
2,989	1
4,783	2
6,338	3
7,653	4
8,968	5
10,164	6
11,360	7
12,436	8
13,393	9

9. كيف كنت تقيم الوضع المادي للعائلة؟

1. اقل بكثير من خط الفقر 2. اقل بقليل من خط الفقر 3. مشابهة لخط الفقر 4. فوق خط الفقر بقليل 5. فوق خط الفقر بكثير

נספח מספר 3א: דיון מורחב יהודים חילוניים/מסורתיים (מחקר כמותי)

מטרת העל של המחקר הייתה להרחיב את ההבנה לגבי סוג ההחלטות הכלכליות אותן מקבלים אנשים החיים בעוני במצבים בהם קיימת סכנה כלכלית לרווחת משפחתם. הדיון בממצאי העבודה יכלול את התחומים הבאים: (1) סכום הממצאים לאור שאלות המחקר המרכזיות. (2) דיון בממצאים המרכזיים של המחקר: מדוע אנשים החיים בעוני אובייקטיבי לא תופסים עצמם באופן סובייקטיבי כעניים? האמנם אנשים החיים בעוני נוטים לקחת סיכונים בבחירותיהם הכלכליות? האם הם תופסים את החברה הסובבת אותם כמבקרת את החלטותיהם הכלכליות? (3) מגבלות המחקר (4) מסקנות והמלצות לפרקטיקה של פיתוח של מדיניות חברתית-כלכלית ולמחקרי המשך.

ה.1. סיכום הממצאים לאור שאלות המחקר המרכזיות

המטרות הספציפיות של מחקר זה היו: (1) ללמוד מהן ההחלטות והעדפות הכלכליות של אנשים החיים בעוני והאם הם לוקחים סיכונים בהחלטות אלו. (2) להבין את תפקידם של ההקשרים החברתיים, ובמיוחד את הסטיגמות, שעדיין חקוקות בחברה, לגבי האנשים החיים בעוני, בהתייחס לסוג ההחלטות הכלכליות אותם הם מקבלים. בסיכום הממצאים המרכזיים ניתן לראות: א. גם אנשים שחיים בעוני אובייקטיבי לא יגדירו את עצמם כעניים, תופעה שהיא כשלעצמה מעניינת ותידון בהמשך. ב. הממצאים הראו שאמנם אנשים החיים בעוני נוטים לקחת סיכונים כלכליים ברמה בינונית, אולם בבדיקת הסיכונים וסוג ההחלטות המסתכנות, לא ניתן לראות שאלו החלטות בלתי הגיוניות בהתייחסות לקונטקסט בו בן מתקבלות. באופן כללי נראה שההחלטות המסתכנות נובעות מחוסר ברירה. באופן כללי ניתן לראות שלאנשים החיים בעוני יש שיקול דעת ושכל ישר בסוג ההחלטות הכלכליות אותן הם מקבלים. ג. הממצאים הראו שלמרות התפיסה החברתית הסטיגמטית כלפי אנשים החיים בעוני (קרומר-נבו, 2015) נמצא שבהתייחסות לנושאים ספציפיים, כמו סוג ההחלטות המתקבלות, משתתפי המחקר לא תפסו את תגובת החברה הסובבת (משפחה, חברים ואנשים במצב כלכלי טוב יותר) כמבקרת. אך אם יורדים לפירוט מעט יותר מדויק יש הבדל בין תפיסת המשפחה והחברים לבין אנשים החיים במצב כלכלי טוב יותר.

ה.2. דיון בממצאים המרכזיים של המחקר

ה.2.1. מדוע אנשים החיים בעוני אובייקטיבי לא תופסים עצמם באופן סובייקטיבי כעניים?

ככלל, הגישה הסובייקטיביות להגדרת העוני נמדדות על פי תחושתו של הפרט אשר תופס עצמו עני. התפיסה הסובייקטיבית של חוסר יכולת לחיות ברמת חיים סבירה הנקבעת על פי הערכת הפרט את משק הבית שלו (יקנלביץ, 2003). ההערכה הסובייקטיבית של הפרט את מצבו מתבססת על יריעה רחבה של גורמים, בכללם גורמים שאינם ניתנים למדידה כמו אלו הנובעים מאישיות, תכונות אופי ותפיסת האדם את עצמו יחסית לסביבתה הכלכלית חברתית (שפרמן, 2009).

הממצאים מראים שונות רבה בשימוש במושג עוני כחלק מהגדרה עצמית של המשתתפים. למרות שמשתתפים אלה הוגדרו כעניים על פי קריטריונים אובייקטיביים הקיימים במדינת ישראל ובהם השתמשנו במחקר הנוכחי, רק אחוז קטן מהמשתתפים, 29.3% ליתר דיוק או 120 משתתפים מתוך 410 ביטאו תפיסה כי הם אכן חיים במצב של עוני. הרוב המוחלט של הנחקרים דחו את המושג "עני" מכל וכל כחלק מהגדרתם העצמית. עצם העובדה שאדם שחי בעוני לרוב לא תופס את עצמו חי בעוני אכן ממקדת את זה שמדובר בתפיסה סובייקטיבית, הניתנת לבחירה על ידי האדם האם להתייחס

לעצמו כעני או לא. אך האם מדובר בתפיסה סובייקטיבית בלבד, או אולי הדבר נובע מחוסר מודעות או התנגדות לסטיגטיזציה החברתית כלפי אנשים החיים בעוני (קרומר-נבו, 2015; Booth, Lister, ; Rowntree, 1901; Weiss-Gal, Benyamini, Ginzburg, 1882; Danziger & Haveman, 2004; Savaya, & Peled, 2009 ניתן להניח כי מעבר לתפיסה האובייקטיבית, סירובם של הנשאלים להזהדות כעניים משקף את טיבו המתייג ואת מגבלותיו של המושג העוני כבסיס להגדרה עצמית (סטריאר, 2007).

חשוב לציין כי המחקר על תפיסות העוני נעשה בעיקר בקרב שכבות ביניים ואליטות חברתיות (De Swaan, Manor, Oyen & Reis, 2000). ואילו קולם תפיסותיהם ודעתם של האנשים החיים בעוני ובמצוקה זוכות להרבה פחות תשומת לב מחקרית (Strier, 2005). דבר זה הווה גורם לתיאור האנשים החיים בעוני במחקר החברתי את כינוי של ה"אדם החסר" (Douglas & Noy, 1998), או בדימוי של פריירה, כ"תרבות הדממה" (Freire, 1970). הסיבה לחוסר שיתוף אנשים החיים בעוני במחקרים הנוגעים במצבם קשורה להנחה שתפיסות העניים פחות רלוונטיות מבחינה פוליטית, ופחות אטרקטיביות מזווית ראייה מחקרית (Chambers, 2001). עמדה זו היא פוליטית בעיקרה ומעוררת תהיות בדבר התפיסות חברתיות המנחות את המחקר המדעי של העוני, ובדבר טיבו של השיח הפוליטי המזין תפיסות אלה (O'Connor, 2001).

התייחסויות אלו במחקר החברתי הקשור לעוני מחזקות בצורה ניכרת את הסטיגמה החברתית כלפי העניים שנתפשים באופן שלילי ובעייתי (קרומר-נבו, 2015; Booth, 1882; Danziger Lister, ; Rowntree, 1901; Weiss-Gal, Benyamini, Ginzburg, Savaya, & Peled, & Haveman, 2004; 2009), ומכאן אפשר להסיק שהרצון להיות מוגדר בדרך זו אינה רצויה ומתוך תפיסה של "אני לא חי במצב של עוני, ולכן אני לא שייך לאנשים האלו, הם, ה"אחרים" עליהם אומרים דברים קשים".

ה.2.2. האמנם אנשים החיים בעוני נוטים לקחת סיכונים בבחירותיהם הכלכליות?

כחלק משאלות המחקר העלנו השערה שאנשים החיים בעוני יטו לקחת סיכונים כלכליים כולל כאלו שיש בהם עבירה על החוק. לפי הממצאים של המחקר השערות אלו אוששו חלקית נמצא שאנשים החיים בעוני לוקחים סיכון כלכלי בינוני הן כשמדובר על סיכון כלכלי בלבד וגם במצבים בהם הסיכון כולל מעבר על החוק. הדבר יכול להצביע על שיקול דעת מתי לקחת סיכון, ולא ניתן לראות בלקיחת סיכונים כלכליים משהו גורף או רצון לנצל גורמים אחרים כדי להשיג סכומי כסף נכבדים שמשמעותן טובות הנאה אלא דבר הנעשה לצורך הישרדות בסיסית (שפיר, 2012; Bertrand, Mullainathan, & Shafir, 2004, 2006; Mullainathan & Shafir, 2009).

שכל ישר הוא מונח המתאר שיקול דעת והחלטה המבוססים על תפיסה פשוטה של מצב או עובדות, אובייקטיביות וסובייקטיביות. הגדרה מילולית מדויקת של הביטויים "שכל ישר" (common sense) ושיקול דעת היא מורכבת. ניתן לראות את השכל הישר כשקלול מורכב של הידע והניסיון הצבור של האדם המתבסס עליו, וכך גם לאדם החי במצב של עוני והדרה יש ידע וניסיון חיים, כך שלעתים אפשר גם להגדירו בסאגה המקצועית כ"מומחה על ידי ניסיון" (expert by experience), בדיוק כמו ששכל ישר ושיקול הדעת ישנם בשימוש אצל רוב בני האדם. ניתן לראות בשכל ישר כמתאר רמה בסיסית של מידע שימושי וכושר שיפוט והחלטה אשר מאפשר את קיומה של שיגרת חיים נורמלית ובטוחה (Casman, Vranken, Dierckx, Deflandre, & Campaert, 2010).

שימוש בשכל הישר ובשיקול הדעת בקרב אנשים החיים בעוני סותר את התאוריות, המגדירות את העוני בצורה פתולוגית-אינדיבדואלית ותרבותית, המייחסות לאנשים החיים בעוני התנהגויות ועמדות הגורמות לעוני, והרואות בעוני כתרבות בעלת נורמות וערכים השונים מאלו של כלל החברה (Skeffington 2017) מגלה שאנשים החיים בעוני מתנהגים בדרכים רציונליות ותכליתיות בתגובה לאילוצים סביבתיים מאתגרים. ממצא זה מחזק מחקרים וגישות הבאות להחליף את הגישות ההיסטוריות המאשימות את העניים במצבם והמחקר הנוכחי מחזק ותומך בממצאים אלו.

מבחינת השוני הדמוגרפי בין הנחקרים בלטו מספר דברים שחיזקו את הממצא שהאנשים החיים בעוני מקבלים החלטות תוך שיקול דעת. למשל, הקשר השלילי בין גודל המשפחה לנכונות לקחת סיכון יכול להצביע על כך כנראה שאחריות ליותר בני משפחה מקטינה את דרגת החופש של האנשים החיים בעוני ולקייח סיכון, גם אם במצב בלתי אפשרי, עלולה לגרום להתדרדרות כלכלית גדולה יותר, דבר שאינם יכולים לקחת על עצמם.

בהתייחס לגישות התיאורטיות של קבלת החלטות עולה השאלה האם לבדוק את דרך קבלת ההחלטות של האנשים החיים בעוני בצורה פוזיטיביסטית (Starr, 1969), שגורסת כי נטילת סיכון הינו מושג מדעי טהור, אשר עוסק בהערכת סיכונים, בהתייחס להתנהגות רציונאלית ולא רציונאלית, לוודאות ולחוסר וודאות או יותר בגישה היחסית ותלוית הקשר (Sueliman & Or-Chen, 2007) המסבירה נטילת סיכונים כתגובה סובייקטיבית לחוויה אישית וחברתית. ההקשר החברתי שבו מתקבלות החלטות יקבע איזה מרכיב של סיכון הינו המשמעותי ביותר ויכול להעלות או להוריד את החשיבות של מרכיבי סיכון שונים בתהליך קבלת החלטות בנושא מסוים. תוצאות מחקר זה הצביעו על כך שלהקשר החברתי-כלכלי יש בהחלט מקום בקבלת ההחלטה המסתכנת. כשהוצגו לנחקרים שש שאלות המתייחסות ללקייח סיכונים במצבים שונים (ראה נספח מס. 1: שאלון מחקר) היו שני סוגים של לקייח סיכון: מול גורמים חיצוניים (חברת חשמל, משטרת ישראל, שוק אפור) מול גורמים משפחתיים (שמירה על קצבה או יציאה לעבודה, הלוואה לבר מצווה, קנייה מזדמנת לבקשת הילדים כמו למשל, פיצה, בגדים אופנתיים). נמצא שמול הגורמים החיצוניים נלקחו פחות סיכונים מאשר מול הגורמים האישיים- משפחתיים ממצא זה מהווה חידוש בגלל שלא נבדק בעבר בתאם לספרות וכדאי שבנושא זה יהיו מחקרים נוספים.

יתכן שהחשש ללקייח סיכון מול גורם הקשור לקונטקסט החברתי נובע פעמים רבות מכך שלאדם החי בעוני יש היסטוריה כואבת מול הגורמים החיצוניים. המשפחות החיות בעוני מרגישות תחושות של תסכול, ייאוש ומחסור רב במידע ובאמצעים להתמודדות עם מצב העוני. הביורקרטיה וה"איוס" מצד כוחות זרים (קרומר-נבו וברק, 2006; Krumer-Nevo & Barak, 2007), במיוחד כיום בתקופה של כלכלה ניאוליברלית אגרסיבית, הבאה לידי ביטוי במדיניות הממשלתית, ברשויות המקומיות, בתאגידי אנרגיה (חשמל, מים, גז), ובשוק האפור. דבר זה עומד בבסיס של הפרדיגמה של ההבניה החברתית, ונוצרת מעין "פתולוגיה של הכוח" המוכרת לאנשים החיים בעוני ונראה שהם עושים שיקול דעת נכון מתי להעיז ולהסתכן ומתי להימנע מכך.

ממצאי המחקר הראו גם כי אנשים החיים בעוני נטו לקחת גם סיכון כלכלי תוך ביצוע עבירה על החוק המבוצעת על ידי גורם מתווך כלשהו (שכן שמציע עזרתו לחבר לחשמל באופן פרטי, מכר שמציע לעבוד אצלו בשחור, חבר אינסטלטור שמציע להתחבר לצנרת צדדית). קבלת החלטות אלו גם היא מחזקת את מקומו של ההקשר החברתי בתהליך קבלת ההחלטה. למרות הסכנה לעמוד לדין פלילי, תוך קבלת עונשים של קנסות גבוהים, דיני מאסר או חלופות מאסר למיניהם, אפשר לראות שבכל

אחד מהעבירות הנ"ל מופיע דמות שהיא מוכרת למשתתף, כמו שכן, חבר או מכר. דמות שכנראה הוא סומך עליה ומרגיש כי היא בעצם המתווכת בינו לבין העבירה ולא הוא זה שמבצע את העבירה בפועל. לפיכך, במידה והשכן \ חבר\ מכר הם אלו שביצעו את עבירות השונות (חיבור לחשמל, חיבור למים, העסקה בשחור) הם יקבלו את העונש המקסימלי, ואילו האדם ש"הזמין" את הדבר, יקבל עונש פחות חמור. החידוש במחקר זה הוא ששידול לביצוע עבירה משנה את תפיסת העבירה על ידי האדם החי בעוני. ממצא זה מעלה שאלה קריטית לגבי רמת הנאמנות של האנשים החיים בעוני לאלו העוזרים להם. נראה על פי התוצאות שאכן הרוב בגדול של המשתתפים אינם מוכנים לקחת סיכון בתחום החיבור הבלתי חוקי לחשמל ומים או מוכנים לקחת רמת סיכון נמוכה, אך נראה שחוסר הברירה של הרבה מהאנשים החיים בעוני גורם להם לעבור על החוק ולסכן חבר על מנת לשמר את הצרכים הבסיסיים למשפחתם. דילמה זו והתשובה לה לא יכולה להתמקד רק בתכונות של האנשים החיים בעוני, אלא, בהבנת המשמעות של חיים ללא מים ו/או חשמל. הבנה שדין פלילי משפיע על קבלת ההחלטה של האנשים החיים בעוני מהווה חידוש ויש מקום לבדוק במחקרים נוספים באלו מצבים למרות הבנה זו מתקבלת החלטה לקחת סיכון.

בבדיקה הסטטיסטית נמצא גם שבניגוד למיעוט המשתתפים שהיו מוכנים לקחת סיכון בהתחברות הבלתי חוקית למים וחשמל נמצא רוב מוחץ לנכונות לעבוד בשחור (330 משתתפים, שהם 80.5% מהמשתתפים ביטאו נכונות רבה ורבה מאוד לקחת סיכון לעבוד בשחור). ייתכן שחקיקה לא ברורה בנושא זה גורמת לחשש נמוך מביצוע העבירה ומעבר לכך, יתכן ושכר גבוה יותר עשוי למנוע ביצוע עבירות מסוכנות יותר מבחינת החוק. חשוב לציין שממצא זה לגבי הנושאים בהם יש נכונות לעבור על החוק בהשוואה לנושאים שבהם אין נכונות לעבור על החוק הוא ממצא המהווה חידוש. יחד עם זאת חשוב לציין שלא הוגן ולא נכון לראות עבירות על החוק מסוג זה כמשהו המצביע על אופי עברייני של אנשים החיים בעוני. המעבר על החוק נעשה על מנת לשמר דברים בסיסיים- הפרנסה, חשמל או המים. זה לא שוחד או טובות הנאה, אלה צרכים בסיסיים. ויתכן שבעבודה בשחור, שמשמעותה המנעות מתשלום מיסים ישנה גם התרסה לא מודעת כלפי הממשל: אתם לא תורמים לאיכות חיינו מדוע שאנו נשלם מיסים למדינה? על פי ספיבק ויונה (2012) התפיסה הכלכלית הניאו-ליברלית השתלטה על המדיניות החברתית- כלכלית בישראל ויצרה שינויים במדיניות החברתית- כלכלית. המדיניות חתרה לחולל שינוי מבני במשק שמשמעו נסיגה מהתפיסה המטילה על המדינה אחריות להבטיח רשת ביטחון חברתית לאזרחיה והחלפתה בתפיסה השואפת לצמצם בחדות אחריות זו ואולי אף לבטלה. בעוד הניאו-ליברלים מטילים את מלוא האחריות על האדם עצמו, כולל האחריות למצבו הכלכלי, התפיסות החברתיות יותר רואים במדינה ובממשל כאחראים על האוכלוסייה בכלל ועל מצב האנשים החיים בעוני בפרט. מציאות זו יכולה להסביר ולחזק את הסיבה לכך שהמנעות מתשלום מיסים בגין עבודה בשחור מהווה התרסה, מודעת או לא מודעת, כלפי המדינה.

שיערנו שאנשים החיים בעוני ידרגו את הצרכים הבסיסיים כראשונים במדרג הקדימויות בהווה, ויתנו קדימות גבוהה יותר לצרכים של חברה ופנאי לוא היו במצב כלכלי טוב יותר. הממצאים במחקר הנוכחי הראו שבשני המצבים, הנוכחי והטוב יותר, דורגו הצרכים הבסיסיים כחשובים ביותר, לאחריהם דורגו "לבוש והנעלה", שלישי דורג חינוך לא פורמלי, ואחרונים דורגו צרכים של חברה ופנאי. ניתן לראות כי סדר הקדימויות במצב כלכלי טוב יותר נשמר כפי שהוא קיים במצב הנוכחי. תוצאות אלו זהות לסקר הבודק את הוצאות משק הבית בישראל אותו מבצעת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, (2017) כמו שרואים היטב ובצורה הברורה ביותר בסקר האנשים שחיים בעוני מוציאים אחוז גבוה הרבה יותר על הצרכים הבסיסיים (מזון, דיור, רפואה) מאשר אנשים שחיים

במצב כלכלי טוב יותר. ואנשים שנמצאים כבר במצב כלכלי טוב יותר מוציאים סכומים נכבדים וגבוהים יותר בנושאים של איכות חיים ופנאי. הכיצד ניתן להסביר זאת? מאז המחאה חברתית שהחלה בקיץ 2011 נושא יוקר המחיה תופס מקום נכבד בשיח הציבורי. מרבית הדיונים בנושא עוסקים בעלויות המחירים של מוצרי צריכה, המביאים למגמת עלייה בהוצאות, אולם הדיון על שינויים בהכנסות של משקי הבית מתנהל לרוב בנפרד מנושא ההוצאות. למרות זאת חשוב לדון בשני ההיבטים יחד, מפני שיוקר המחיה שחווים משקי בית הוא למעשה התחושה שהעלייה בהכנסות אינה מספיקה להדביק את עלויות המחירים, מה שעלול ליצור גירעון בתקציב המשפחתי. עומק הקשיים הכספיים, או הסכנה להיקלע לקשיים, הוא כגודל הגירעון שיוצר ההפרש בין הכנסות משק הבית להוצאותיו.

לסיכומו של החלק הזה ניתן לומר שהעניינים אכן לוקחים סיכונים ברמה בינונית, אבל כשבדקים לעומק מה הם הסיכונים האלה, יוצא כי הם בדרך כלל לא לקניית דברים חסרי ערך או דברים שהם לא יכולים להרשות לעצמם. הדילמות הכלכליות העומדות בפניהם כמעט ואינן עומדות בפני אנשים הנמצאים במצב כלכלי טוב יותר. בהתמודדות עם הדילמות נראה שהאנשים החיים בעוני מפעילים שיקול דעת ושכל ישר. גם כשהם עוברים על החוק, העבירה לא בהכרח שבאות להעשיר אותם, כמו שוחד או טובות הנאה, אלא במטרה לשמר צרכים בסיסיים בלבד. הדבר הזה מחוזק עוד יותר כשמסתכלים על ההעדפות הכלכליות שלהם, שבראש סדר העדיפויות הם רואים את הצרכים הבסיסיים. אפשר רק לתהות כיצד אופי קבלת ההחלטות היה נראה לו הצרכים הבסיסיים (דויר, בריאות, חינוך, מזון בסיסי) היו מסובסדים וניתנים על ידי המדינה בצורה השקולה וההגיונית. סביר להניח שאז יכולת התמרון ואיכות החיים הכללית של האנשים החיים בעוני הייתה עולה בצורה ניכרת ורמת הסיכון אותה היו מוכנים לקחת נמוכה יותר.

ה.3.2. האם אנשים החיים בעוני תופסים את החברה הסובבת אותם כמבקרת את החלטותיהם

הכלכליות ?

השאלה השלישית של מחקר זה התמקדה בתפיסת האנשים החיים בעוני את ההתייחסות של החברה כלפיהם. הספרות המתייחסת לאנשים אשר חיים בעוני מדגישה את היותם מודרים מהחברה (Boardman, 2010, דורון, 2006), וככאלה תופסים מהסביבה קבלה חברתית נמוכה סביב קבלת ההחלטות הכלכליות שלהם, כך גם שיערנו שאנשים החיים בעוני יתפסו קבלה חברתית נמוכה לנכונותם לקחת סיכון כלכלי, ולהעדפותיהם הכלכליות.

בהשערה זו בעצם בדקנו עד כמה אנשים החיים בעוני תופסים שאנשים אחרים (בפירוט- משפחה, חברים ואנשים במצב כלכלי טוב יותר) יקבלו או ידחו אותם חברתית עקב קבלת ההחלטות שלהם. מהממצא עלה כי רוב האנשים החיים עוני תופסים קבלה חברתית גבוהה, מתוך זה אפשר להסיק כי אנשים החיים בעוני לא תופסים את עצמם בחריגות ושוונות חברתית בהתייחסות להחלטותיהם והעדפותיהם. מתוך זה עולה השאלה מדוע קיימת נטייה לא לסמוך על שיקוליהם הכלכליים של אנשים החיים בעוני? הרי הם לרוב באמת אינם לוקחים סיכונים שלא מקובלים חברתית. ממצא זה מהווה חידוש בגלל שלא נבדק בעבר בתאם לספרות וכדאי שבנושא זה יהיו מחקרים נוספים. בנוסף, עלה כי תפיסת הקבלה על ידי משפחה וחברים גבוהה מתפיסת הקבלה על ידי אנשים זרים אשר חיים במצב סוציו-אקונומי גבוה יותר, דבר שידון בהמשך.

קבלה חברתית משפיעה על אנשים מכל קבוצות הגיל והחברה. קבלה חברתית יכולה להיות מוגדרת כקבלת ההבדלים והגיוון באחרים, כי רוב האנשים מנסים להיראות ולהתנהג כמו אחרים

כדי להתאים עצמם לחברה. קבלה חברתית משמעותה שאנשים אחרים הסובבים את הפרט מסמנים שהם רוצים לכלול אותו בקבוצתם וכחלק ממערכת היחסים שלהם (Leary, 2010). קבלה חברתית קורית על הרצף שקצהו האחד מסמל קבלה חברתית נמוכה ויתכן שאפילו דחיה- לסבול בדרך כלל נוכחות של אדם אחר, ובקצהו השני קבלה חברתית גבוהה שהיא קבלה באופן פעיל כמישהו לשיח או מערכת יחסים. דבר זה מסביר מדוע אנשים החיים בעוני יותר יטו לחשוב כי הקרובים להם יתמכו בהם יותר מאשר אנשים זרים במצב כלכלי טוב יותר. (DeWall & Bushman, 2011).

הספרות רואה שאנשים החיים בעוני מודרים מהחברה ושהם תופסים את עצמם כמודרים, (דורון, 2006; חובב, 2007; Boardman, 2010; Casman et al., 2010) אבל ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על כך שעל פי תפיסתם הם אינם מבוקרים על ידי אחרים בחברה, שהיו מקבלים החלטות דומות לוא חיו בעוני. האם יתכן שסוג תפיסה זו מחלישה את הסטיגמה החברתית כלפי עוני כפי שתופסים אותה אנשים החיים בעוני? דבר זה בא בסתירה להסבר שניתן לממצא שהאנשים החיים בעוני לא מוכנים להגדיר את עצמם כ"עניים" בתחילת קטע זה של הדיון (ראה ה.1.2.), יתכן שלמרות שהאנשים החיים בעוני תופסים את החברה כבלתי מבקרת בנושאים ספציפיים בהסתכלות הכוללנית על העוני הם כן תופסים את החברה כמבקרת אותם. זאת סתירה מהותית, שמעלה שאלות נוספות כמו: האם תפיסת הקבלה וחוסר הביקורת של הסובבים היא הכחשה נוספת שמאפשרת להם להרגיש כחלק מהחברה? מדוע הם כן מקבלים את הביקורת מאחרים כדבר תקין ו"יחשבו שהם מקבלים החלטות טובות" אך מאידך הם חוששים לצאת מ"ארון העוני". יש צורך להמשיך ולחקור נושא זה לעומקו, בייחוד במחקר איכותני.

למרות שבאופן כללי ההשערה לא אוששה, יש נתון מעניין בתוך ההשערה עצמה. היות ובהסתכלות והתבוננות לתוך התונים רואים כי תפיסת הקבלה על ידי משפחה וחברים גבוהה מתפיסת הקבלה על ידי אנשים זרים אשר חיים במצב סוציו-אקונומי גבוה יותר. ולכך אפשר לתת מספר פרשנויות וכיווני חשיבה. יתכן שאנשים זרים בעלי מצב כלכלי טוב יותר, נתפסים כאיום ביצירת סטיגמטיזציה של העוני ובהטמעתה בשיח החברתי בעוד בני המשפחה והחברים שבגלל קרבתם יקבלו את ההחלטותיהם של האנשים החיים בעוני ולא ישימו עליהם תוויות שליליות.

סטיגמה היא ביטוי של יחסי כוחות חברתיים- הגורם המפעיל את התהליך המביא להפרדה בין "הסוטה" ל"נורמאלי", כש"הנורמאלי" הוא בדרך כלל בעל הכוח והסמכות לתייג אחרים כ"נורמאליים" או "סוטים" (Reutter, Stewart, Veenstra, Love, Raphael & Makwarimba, 2009). בתהליך הסטיגמטיזציה מאפיון האדם כלפיו מכוונת הסטיגמה כשונה מאחרים, לרוב באופן הנתפס כשלילי. אדם נושא הסטיגמה נתפש כאדם רע, שלילי, חלש, נכשל, מוגבל, או חולה, ולכן הוא הופך בעיני החברה מאדם שלם ורגיל לאדם פחות ערך ונחות. השפעת הסטיגמה על הפרט פועלת כמעגל קסמים, כמשוב חיובי החוזר ומגביר את התהליך שהוחל בו. החברה מגבילה את צעדיו של האדם נושא הסטיגמה. אפשרויות עבודה נסגרות בפניו, קשריו העסקיים נפגעים ויכולתו לתפקד נפגמת והוא נתקל ביחס של חשד ואיבה.

חלק מתוצאותיה של סטיגמה הם הדרה חברתית. הדרה חברתית דוחקת את היחיד או הקבוצה אל שולי החברה, ויכולה להתרחש בשדה הפוליטי, הכלכלי, החברתי, החינוכי, התרבותי, או הפיזי. כאשר האחראים לכך הם גורמים בני השפעה וכוח הקובעים את המדיניות ומוציאים אותה לפועל. הסיבות להדרה יכולות להיות רצונם של גורמים אלו לשמור על ההגמוניה, תפיסה היררכית של המציאות, והבניה של זהות ועוצמה המתבססת על דיכוי של מי שנתפס כאחר. סיבות אחרות יכולות להיות שתכנון המבנים החברתיים או הפיזיים בוצע על ידי אליטה או אדם באופן שיבטיח לדעתו

באופן מרבי את צרכים של קבוצה אותה הוא מכיר, ודבר זה מוביל לתפקוד לקוי ואף פוגעני כלפי קבוצות אחרות (Boardman, 2010, דורון, 2006, חובב, 2007). יתכן, שתהליכי הסטיגמטיזציה וההדרה החברתית נתפסים אצל האנשים החיים בעוני כמיוצרים על ידי בעלי כוח וסמכות חברתית שהם ה-"אנשים במצב כלכלי טוב יותר".

ה.3. מגבלות המחקר

במחקר זה נעשה ניסיון להרכיב תמונה רחבה לגבי אופי ההחלטות כלכליות שמקבלים אנשים החיים בעוני ורמת הסיכון אותה הם לוקחים בהחלטותיהם. אך במקביל לפירוש הממצאים והסקת המסקנות מהמחקר, חשוב להתייחס למספר מגבלותיו. ניתן לזהות שלוש מגבלות עיקריות: ראשית, מדובר במחקר כמותני, שבעצם מהותו לא יכול לחקור את אשר עובר במחשבותיו ורגשותיו של האדם, כך שהמחקר לא נותן מענה לשאלה מה קורה לאדם בתהליך קבלת ההחלטות? מהן ההתלבטויות שלו בתהליך? ומה בעצם מתרחש ברגע קבלת וביצוע ההחלטה ולאחריהם? אמנם גודל המדגם במחקר זה (410 משתתפים) מתאים לניתוחים הסטטיסטיים שנעשו, אך יש צורך לרדת לשורש העניין ועומק רב יותר, ואת זה ניתן לבצע אך ורק במתודה האיכותנית. מגבלה נוספת מתמקדת בעובדה כי מדובר ברוב של משיבים של נשים, ליתר דיוק 32% גברים ו-68% נשים. יתכן והדבר נובע מנורמות חברתיות הרואות בגברים את האחראים לפרנסת המשפחה, ועצם היותה של המשפחה בעוני משמעותו כישלון של הגבר שמוביל לבושה. במחקרי המשך כדאי לנסות ולבצע ראיונות יותר מאוזנים מגדרית. המגבלה השלישית היא העקיבות הפנימית הנמוכה של משתנה קבלת החלטות במצב של סיכון (אלפא קרוונך 0.66) מקובלת כמספקת במחקרים רבים אך בכל זאת רצוי להתייחס לתוצאות של המשתנה הזה בזהירות. מאחר והכלי נבנה לצורך מחקר זה יש לבחון שוב את העקיבות הפנימית של הכלי במחקרים עתידיים.

ה.4. מסקנות והמלצות לפרקטיקה של פיתוח של מדיניות חברתית-כלכלית

ולמחקרי המשך

המסקנה המרכזית של מחקר זה היא שאנשים החיים בעוני אמנם לוקחים סיכונים כלכליים ברמה בינונית, אבל החלטותיהם רציונאליות והגיוניות, ולקיחת הסיכונים נעשית מתוך חוסר ברירה ומטרתם בדרך כלל לדאוג לצרכים הבסיסיים של המשפחה. מסקנה נוספת היא שהאנשים החיים בעוני אובייקטיבי אינם מגדירים עצמם סובייקטיבית כעניים, יתכן והדבר נובע מהסטיגמה הקיימת כלפי אנשים בעוני. ממצא שמעניין הוא שבניגוד למחקרים המצביעים על תחושת מודרות האנשים החיים בעוני לא מרגישים ביקורת מצד האנשים הסובבים אותם והרבה פעמים תופסים שהאנשים שאינם חיים בעוני היו מקבלים החלטות דומות לוא היו במצבם. בהתאם לכך יש לי מספר המלצות שאפשר לעשות כדי לתרום לדבר:

ברמה הפרקטית:

הרבה פעמים ברמה הפוליטית מסתכלים על אנשים החיים בעוני כאנשים בלתי אחראיים שצריכים לתת להם מנטורינג איך לנהל את התחומים הכלכליים שלהם. צריך לחשוב מחדש- האם הם צריכים מנטורינג או בסיטואציה בה הם נמצאים אין להם בכלל דרגות חופש על מה לעשות ואולי במקום לבקר אותם ולתת להם מנטורינג צריך לחשוב איך אפשר להגדיל קצבאות עזרה שיאפשרו

להם לחיות בצורה יותר טובה. במידה והאדם החי במצב של עוני יוצא לעבוד – שקצבתו לא תפגע עם יעבוד "קצת" מעל המותר.

ברמה המחקרית:

א. לבדוק את העוני קודם כל מתוך נקודת של מדיניות חברתית כלכלית ולא מנקודת מבט של בעיות אישיות ואישיותיות.

ב. איך אנשים החיים בעוני תופסים את הסטיגמטיזציה ואת התייחסות החברה דווקא מתוך הניגודיות שמצאנו במחקר (מצד אחד לא תופסים את החברה כשופטת את ההחלטות שלהם ומצד שני לא תופסים את עצמם בעוני סובייקטיבי).

ג. מחקר איכותני הבודק תהליך קבלת החלטות, היות והמחקר לא נותן מענה מה קורה לאדם, מה הם ההתלבטויות שלו בתהליך קבלת ההחלטות.

ד. מחקר משווה בין מדינות שונות כגון- מדינות סקנדינביה (שבדיה, נורבגיה, פינלנד, דנמרק) ומדינות אנגלו-סקסיות (בריטניה, קנדה, אוסטרליה, ניו זילנד, ארצות הברית) כדי להבין טוב יותר כיצד המדיניות הממשלתית בתחומי הבסיס משפיע על איכות החיים של האזרחים החיים בה.

נספח מספר 3ג: דיון מורחב החברה הערבית (מחקר כמותי)

מטרת העל של המחקר הייתה להרחיב את ההבנה לגבי סוג ההחלטות הכלכליות אותן מקבלים אנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל במצבים בהם קיימת סכנה כלכלית לרווחת משפחתם. הדיון בממצאי העבודה יכלול את התחומים הבאים: (1) סיכום הממצאים לאור שאלות המחקר המרכזיות. (2) דיון בממצאים המרכזיים של המחקר: האמנם אנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל נוטים לקחת סיכונים בבחירותיהם הכלכליות? האם הם תופסים את החברה הסובבת אותם כמבקרת את החלטותיהם הכלכליות? (3) מגבלות המחקר (4) מסקנות והמלצות לפרקטיקה של פיתוח של מדיניות חברתית-כלכלית ולמחקרי המשך.

ה.1. סיכום הממצאים לאור שאלות המחקר המרכזיות.

המטרות הספציפיות של מחקר זה היו: (1) ללמוד את צורת ההחלטות הכספיות והשיקולים הספציפיים לקבלת החלטות אלו (2) להבין את תפקידם של ההקשרים החברתיים, ובמיוחד את הסטיגמות, שחקוקות בחברה הפלסטינית בישראל, לגבי האנשים החיים בעוני, בהתייחס לסוג ההחלטות הכלכליות אותם הם מקבלים. בסיכום הממצאים המרכזיים ניתן לראות: א. רוב המשתתפים תופסים את עצמם כעניים, דבר התואם את מצבם האובייקטיבי. ב. הממצאים הראו שאמנם אנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל נוטים לקחת סיכונים כלכליים ברמה בינונית, אולם בבדיקת הסיכונים וסוג ההחלטות המסתכנות, לא ניתן לראות שאלו החלטות בלתי הגיוניות בהתייחסות לקונטקסט בו הן מתקבלות. באופן כללי נראה שההחלטות המסתכנות נובעות מחוסר ברירה. בנוסף, ניתן לראות שלאנשים החיים בעוני יש שיקול דעת בקבלת ההחלטות הכלכליות. ג. הממצאים הראו שתפיסת הקבלה החברתית הידועה המתארת את החברה כמאופיינת בסטיגמות שליליות כלפי האנשים החיים בעוני ורואה בהם ובהתנהגותם כחוסר אחריות (קרומר – נבו, 2004; 2015). המשתתפים לא תפסו את החלטותיהם והעדפותיהם הכלכליות כמבוקרות על ידי משפחתם המורחבת, חבריהם וגם לא על ידי אנשים זרים הנמצאים במצב כלכלי טוב יותר. יחד עם זאת, בהסתכלות מדויקת על ההבדל בין מרכיבי הסביבה של האנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל (משפחה, חברים ואנשים במצב כלכלי טוב יותר), ניתן לראות שוני בתפיסות, כאשר המעגל הקרוב יותר (משפחה וחברים) נתפסו כמקבלים יותר מאשר המעגל הרחוק יותר (אנשים במצב כלכלי טוב יותר). בנוסף, נמצא כי המנבא החזק ביותר למידת הקבלה של נטילת סיכון כלכלי הינו מידת הקבלה של נטילת הסיכון על ידי אנשים במצב כלכלי טוב יותר אם היו במצב של עוני.

ה.2. דיון בממצאים המרכזיים של המחקר

ממצאי המחקר המרכזיים יידונו דרך שתי פרספקטיבות: (1) פרספקטיבה מעמדית כלכלית, (2) פרספקטיבה לאומית: החברה הפלסטינית בישראל היא מיעוט לאומי הנתפס לא פעם כאויב, ולפיכך, סובל מחוסר שוויון והדרה (סמוחה, 2001; עואד, 1998, 2009).

ה.2.1. האמנם אנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל נוטים לקחת סיכונים בבחירותיהם הכלכליות?

כחלק משאלות המחקר העלנו השערה שאנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל יטו לקחת סיכונים כלכליים כולל כאלו שיש בהם עבירה על החוק. הממצאים הראו כי מרבית המשתתפים בחרו לקחת סיכון כלכלי במידה בינונית (82%) ורק מיעוטם ברמה גבוהה (כ-10%). ממצא זה יכול להצביע על שיקול דעת בלקיחת סיכון. האם לקיחת הסיכון נובעת מנטייתם של האנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל להסתכן? לאור העובדה, שממצאי המחקר הראו שהרוב הגדול מהאנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל לוקח סיכון רק ברמה הבינונית, יכול להצביע על כך שלא ניתן לראות בלקיחת סיכונים כלכליים נטייה אישית או חברתית של קבוצה זו, אלא תופעה הנובעת כתוצאה ממחסור קיצוני במשאבים ובצרכים בסיסיים. יתכן שאנשים אלו חשים ש"אין להם ברירה" ועליהם למצוא דרך להישרד, ולפיכך הם נוטים לקחת סיכונים כלכליים, מתוך תקווה שסיכונים אלו יפתרו ולו במעט את הבעיה הספציפית מולה הם עומדים. מעניין לראות כי ממצא זה מאתגר במובן מסוים את התפיסה כי אנשים עניים הם "פסיביים" או "עצלנים" יותר, כפי שמציגות אותן הגישות הפתולוגיות-אינדיבידואליות המייחסות את העוני לגורמים גנטיים, ביולוגיים, פסיכולוגיים ומשפחתיים (Holman, 1978; Polansky et al., 1972). בהמשך לכך, לפי ממצאי המחקר הנוכחי, אנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל אינם בהכרח מאופיינים בתחושות של חוסר אונים. הם מוכנים לקחת סיכון שאותו הם תופסים כמאפשר להם יותר שיפור ואפילו מועט במצבם.

כמו כן, ממצאי המחקר מראים כי גברים נטו לקחת סיכון כלכלי במידה רבה יותר מנשים. ניתן להסביר ממצאים אלו בכך שגברים בחברה הפלסטינית בישראל תופסים את תפקידם המרכזי במשפחה כמפרנסים, ולפיכך הם מוכנים ליטול סיכונים כלכליים לצורך פתרון של בעיות כלכליות דחופות של משפחתם. לעומת זאת, נשים בחברה הפלסטינית מתרכזות בדרך כלל בגידול הילדים ובעבודות הבית, ולפיכך אינן מוכנות לקחת בחשבון נטילת סיכונים שעלולים להרע עוד יותר את המצב בבית (Alani, Clark-Taylor, Rogeshefsky, & Cerulli, 2016).

הסבר זה עולה בקנה אחד עם התפיסה כי העולם הפטריארכלי מתבסס על דיכוטומיה בין ערכים שנתפסים כערכים גבריים לבין ערכים שנתפסים כערכים נשיים. יתרה מזו, בין הערכים הללו מתקיים מדרג כאשר הערכים הגבריים עדיפים ועליונים על הערכים הנשיים. בין הערכים ה"גבריים" ניתן למנות אקטיביות ועצמאות. ביניהם גם ההתייחסות לכסף ולדאגה לפרנסה. לעומתם הערכים הנשיים אינם כוללים את הצורך לאחריות על פרנסת המשפחה, ובנושאים אלו הן תלויות בבעליהן (טריגר, 2014). פערים אלו בתפיסות הכלכליות בין גברים לנשים שנחשבים לחלק מהחברה המסורתית פטריארכלית מוקצנים עוד יותר בחברה הישראלית שם הם מושווים לקבוצות אחרות המאופיינות בהשקפה מודרנית ושוויונית יותר (Barakat, 1993).

בעשורים האחרונים תפיסה זו אותגרה אל מול התפיסות המודרנית והפמיניסטית שקראו לקדם את הנשים מבחינת השכלה ומבחינת תעסוקה ולמעשה להעניק להן עצמאות כלכלית ויכולת השפעה חברתית (Haj-Yahia, 1995). בנוסף, אחוז הנשים הגרושות העומדות בראש משק הבית והאחריות למצב הכלכלי של המשפחה גם הוא נמצא בעלייה. כתוצאה משינויים אלו יתכן שההבדלים שבין הנשים לגברים במידת הנכונות ללקיחת סיכון כלכלי יצטמצמו בעתיד.

כמו כן, נמצא שאנשים בעלי השכלה נמוכה יותר נטו לקחת יותר סיכון מבעלי השכלה גבוהה יותר. ניתן להסביר ממצא זה בכך שככל שהאדם משכיל יותר, הוא גם מחושב ושיקול יותר ולפיכך, הוא ייתן

ערך גבוה לסיכון שבלקחת החלטות כלכליות שאינן קונבנציונליות ועלולות לסכן את המצב הכלכלי שלו ושל משפחתו. לעומת זאת, אנשים בעלי השכלה נמוכה אינם מבינים לעומק את הסיכונים האפשריים ולפיכך הם יבחרו דווקא שכן לקחת סיכונים (Grable, 2000). ממצא זה יכול להיות רלבנטי לא רק לחברה הפלסטינית בישראל אלא גם לקבוצות אחרות.

עוד שוער במחקר זה כי אנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל יטו לקחת החלטות כלכליות הכוללות מעבר על החוק. ממצאי הניתוח הראו כי מרבית המשתתפים היו מוכנים לעבוד בשכר ללא דיווח לרשויות. ניתן להסביר ממצא זה לאור העובדה כי המשתתפים במחקר חווים הדרה כפולה, הן כמיעוט לאומי (סמוחה, 2001) והן כתוצאה ממעמדם הכלכלי. יתכן שתחושת ההדרה גורמת לכך שהמעבר על החוק ייתפס בעיניהם כ"צודק". רשויות המדינה מדירות אותי, לפיכך אינני מחויב להן ויכול להימנע מלהעביר מיסוי. יתכן שמוכנות זו לעבור על החוק על ידי עבודה ללא דיווח נובעת דווקא מהתגברות המודעות הפוליטית-חברתית ביחס לזכויות האזרחיות. בעקבות זאת, גבר לחץ החברה הפלסטינית על השלטונות בדרישה לשנות את המצב הקיים באופן בסיסי במטרה ליצור פיתוח כלכלי ביישובים הפלסטיניים בישראל (עואד, 1998, 2009).

הסבר זה נתמך גם באופן עקיף על ידי העובדה שהרוב הגדול לא היו מוכנים לצרוך מים באופן לא חוקי ורק פחות ממחציתם היו מוכנים להתחבר לחשמל באמצעות שכן. בתשובה לשאלת החיבור למים ציינו למשתתפים שהדבר מהווה חטא או גניבה ואסור מבחינה דתית. הרבה מהם ציינו ש"מותר לגנוב מהיהודים" (עבודה בשחור) ולא ראו בכך גניבה לעומת השימוש במים ללא תשלום. נשאלת השאלה מדוע בדילמה הקשורה לחיבור לחשמל על ידי שכן לא נמצא רוב גדול כמו בצריכת המים. יתכן שהעובדה שבשאלה הוגדר החיבור באמצעות שכן הדבר הוריד מהאחריות האישית של המשתתף ואולי היכולת לפצות את השכן בעתיד גרם לתפוס זאת כהלוואה ולא כגניבה. כמו כן, בחלק גדול מהחברה הפלסטינית בישראל המשפחה המורחבת גרה בצמידות והפנייה לעזרה נתפסת כחלק מערכי המשפחה המסורתית. היחסים המשפחתיים מאופיינים כמלוכדים, כתומכים וכמבוססים על עזרה הדדית, וכל אחד תורם את חלקו למען שיפור מעמדה ותנאי מחייתה של המשפחה (Abu-Baker & Dwairy, 2003; Sa`ar, 2001).

לסיכום, ניתן לומר שאנשים החיים בעוני לאורך הזמן ונדרשים להישרדות תמידית עוברים תהליך של התמקדות בעצמם והעדפת הרווחה הכלכלית שלהם על פני הרווחה הכלכלית של החברה הכללית (Goode & Eames, 1996), דבר זה עלול להיות מוקצן בקרב אנשים העוברים הדרה כפולה הן בגלל היותם חלק ממיעוט הנתפס כאויב (סמוחה, 2001), והן כאוכלוסייה החיה בעוני (דורון, 2006; קרומר-נבו, 2015; Lister, 2004).

ה.2.2. האם אנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל תופסים את החברה הסובבת אותם כמבקרת את החלטותיהם הכלכליות ?

מסגרת המחקר הנוכחי ממוקמת בפרדיגמה של הבניה חברתית (Social Construction). על פי פרדיגמה זו התנהגויות, עמדות ורגשות של בני האדם נוצרים בהקשר חברתי ומובנים על ידי התרבות, העמדות הציבוריות, המדיניות הכלכלית-חברתית ומערכת היחסים עם אנשים אחרים בסביבתם (Barnett & Casper, 2001; Gergen, 1999, 2000, 2001). מחקרים שנעשו לגבי מקומם

של אנשים החיים בעוני בחברה הצביעו על שיפוטיות כלפי אוכלוסייה זו (דורון, 2006; קרומר-נבו, 2015; Lister, 2004). שיפוטיות זו מתבטאת בדימויים שהתגבשו כלפי האנשים החיים בעוני ככאלה שנכשלו בהתנהלותם האישית, ש"אינם רוצים לעבוד" ומנצלים את החברה באמצעות הקצבאות שהם מקבלים. על פי תפיסת ההבניה החברתית עמדה שיפוטית מסוג זה משליכה גם על הדרך בה האנשים החיים בעוני יחוו את יחס החברה אליהם (Barnett & Casper, 2001; Gergen, 1999, 2000, 2001) לפיכך, היה מקום לשער שמשותפי המחקר יתפסו את הסביבה כמבקרת את החלטותיהם הכלכלית. ממצאי המחקר הנוכחי לא אוששו את ההשערה. באופן כללי המשתתפים תפסו את החברה הסובבת (משפחה, חברים ואנשים זרים במצב כלכלי טוב יותר) כמקבלת את העדפותיהם הכלכליות וגם את ההחלטות הכלכליות הכרוכות בסיכון, וזאת למרות השוני בתפיסת רמת הקבלה של כל אחד מהגורמים.

ניתן להסביר ולקשור ממצא זה עם מעמדה של החברה הפלסטינית בתוך החברה הישראלית. מצד אחד, יתכן שהזהות הלאומית הפלסטינית משמעותית יותר מאשר הזהות המעמדית ולכן המשפחה, החברים ואולי האנשים הזרים חוברים לזהות משותפת- הזהות הפלסטינית- ואלו נתפסים כתומכים בהתנהגויות של אנשים המשתייכים לאותה קבוצה גם אם הם חיים בעוני. יתכן שדווקא הקיפוח הכלכלי שכולל את היחס לכל החברה הפלסטינית (אחיטוב, בן-דוד, לויאפשטיין ושטייר, 2004; גיבארין, 2007; חידר, 1984; עואד, 1998, 2009; פרימן, דאר סיף ובן-זכרי, 1995) מעצים את תחושת הזהות הלאומית קבוצתית ויוצר תפיסה של אחדות קבוצתית הכוללת גם קבלה של התנהגויות כלכליות מסתכנות של אנשים המשתייכים לאותה קבוצה. הציבור הפלסטיני בישראל מבין כי על אף שבעיית העוני היא רחבה, עוני אינו גזירת גורל, אלא תוצאה ישירה של מדיניות ממשלתית או היעדרה. חשיבה זו, מעלה רגשות של תסכול וכעס יותר מאשר תחושות של בושה.

תוצאות המחקר מראות שיש הבדל ברמת הקבלה הנתפסת בין המשפחה והחברים לבין זו של האנשים הזרים. הבדל זה יכול להיות נעוץ באפיונים תרבותיים ופוליטיים. לגבי האפיונים התרבותיים, החברה הפלסטינית בישראל עדיין רואה את המסגרת המשפחתית כמסגרת תומכת אליה הפרט נאמן. לכן ישקול קבלת החלטה לפי מה שמקובל במשפחתו המורחבת כחלק מהנאמנות שלו אליה. אבל יתכן שדבר זה הוא הדדי, כלומר, הפרט יתפוס גם את משפחתו כנאמנה לו ולכן מקבלת ומסכימה עם החלטותיו. נשאלת אפוא השאלה מדוע האנשים הזרים נתפסים כפחות מקבלים, דבר זה יכול להיות מוסבר בתהליכים בחברה הפלסטינית בה יש נטייה להיות חלק מהרוב על ידי היטמעות תרבותית חלקית או מלאה (Kar, Alcalay & Alex, 2001). משמעות הדבר, שכפי שהרוב הישראלי אמצץ את התרבות הקפיטליסטית המבקרת את האנשים החיים בעוני (דורון, 2008), קיומה של הביקורת כלפי אלו שחיים בעוני השפיע גם על החברה הפלסטינית ובמחקר זה ממוקד בתפיסת קבלה נמוכה יותר מאנשים זרים.

במודל רב משתני, נמצא כי המנבא החזק ביותר למידת הקבלה של נטילת סיכון כלכלי הינו מידת הקבלה של נטילת הסיכון על ידי אנשים במצב כלכלי טוב אם היו בעוני. ככל שהמשתתפים סברו כי אנשים במצב כלכלי טוב יותר, אם היו בעוני, היו תומכים בהחלטותיהם, כך הייתה נכונותם ליטול סיכון כלכלי רבה יותר. ניתן להסביר ממצא זה בכך שאנשים במשפחות עניות בחברה הפלסטינית בישראל מייחסים חשיבות רבה לאופן שבו אחרים תופסים את מצוקת העוני שלהם. כלומר, ככל שהם

תופסים את הסכמה החברתית כגבוהה יותר הם ייטו יותר לקחת סיכונים כלכליים לצורך פתרון בעיות יומיומיות שיוצר העוני (Goode & Maskovsky, 2001; Susser, 1996; Schram, 2000).

ה.3.2. קבלת החלטות כלכליות של אנשים החיים בעוני בפרספקטיבה של תיאוריות של קבלת החלטות.

בהתייחס לגישות התיאורטיות של קבלת החלטות עולה השאלה האם לבדוק את דרך קבלת ההחלטות של האנשים החיים בעוני בצורה פוזיטיביסטית (Star, 1969), שגורסת כי נטילת סיכון הינו מושג מדעי טהור, אשר עוסק בהערכת סיכויים, בהתייחס להתנהגות רציונאלית ולא רציונאלית, לוודאות ולחוסר וודאות או יותר בגישה היחסית ותלוית הקשר (Sueliman & Or-Chen, 2007) המסבירה נטילת סיכונים כתגובה סובייקטיבית לחוויה אישית וחברתית. ההקשר החברתי שבו מתקבלות החלטות יקבע איזה מרכיב של סיכון הינו המשמעותי ביותר ויכול להעלות או להוריד את החשיבות של מרכיבי סיכון שונים בתהליך קבלת החלטות בנושא מסוים. תוצאות מחקר זה הצביעו על כך שלהקשר החברתי-כלכלי יש בהחלט מקום בקבלת ההחלטה המסתכנת. בהתייחסות לאוכלוסייה במחקר הנוכחי ההקשר החברתי מתמקד הן בהיותם חלק מקבוצת מיעוט לאומי והן מהיותם חלק ממעמד סוציו-אקונומי נמוך החי בעוני. כשהוצגו לנחקרים שש שאלות המתייחסות ללקיחת סיכונים במצבים שונים (ראה נספח מס' 4) היו שני סוגים של לקיחת סיכון: מול גורמים חיצוניים (חברת חשמל, משטרת ישראל, שוק אפור) ומול גורמים משפחתיים (שמירה על קצבה או יציאה לעבודה, הלוואה למסיבת סיום בית ספר, קנייה מזדמנת לבקשת הילדים כמו למשל, פיצה, בגדים אופנתיים). נמצא שמול הגורמים החיצוניים נלקחו פחות סיכונים מאשר מול הגורמים האישיים- משפחתיים. ממצא זה מהווה חידוש בגלל שלא נבדק בעבר בהתאם לספרות וכדאי שבנושא זה יהיו מחקרים נוספים.

ה.3. מגבלות המחקר

בקריאת המחקר הנוכחי יש לשים לב למספר מגבלות. ראשית, המדגם ששימש כדי להסיק את המסקנות במחקר זה הושג באופן של מדגם נוחות. חשוב שמחקרים עתידיים על האוכלוסייה הפלסטינית בישראל יאספו נתונים באופן רחב ומייצג יותר כדי לחזק את תוקף המסקנות. באשר למדגם חשוב לציין שכלל רוב של משיבים נשים, יתכן והדבר נובע מנורמות חברתיות הרואות בגברים את האחראים לפרנסת המשפחה, ועצם היותה של המשפחה בעוני משמעותו כישלון במחקרי המשך כדאי לנסות לבנות מחקר מאוזן יותר.

מגבלה שניה של מחקר זה הינה שחלק מהשאלות בשאלון המחקר הינן שאלות אינטימיות אשר שואלות את המשתתפים על מצבים כלכליים ואישיים לא פשוטים. לפיכך, ייתכן וחלק מהנבדקים לא השיב באופן מהימן, כדי לצייר תמונה שונה (טובה יותר או גרועה יותר).

מגבלה שלישית מתמקדת בקשרים החלשים יחסית שהתגלו במחקר זה בין משתני הרקע לבין קבלת החלטות כלכליות. משמעות הדבר היא שעל פי הממצאים לנתונים הדמוגרפיים אין כמעט השפעה על האופן שבו אנשים ממשפחות עניות מתנהלים. ממצא זה אינו תואם למחקרים קודמים שהראו כי אכן לנתוני רקע יש חשיבות לגבי עמדותיהם ותחושותיהם של אנשים ממשפחות עניות לגבי המצב הכלכלי שלהם. רצוי כי מחקרי המשך יבחנו גורמים נוספים שיכולים להשפיע על משפחות

עניות באוכלוסייה פלסטינית כגון גורמים חברתיים או תרבותיים שלא קיבלו מקום מרכזי במחקר הנוכחי. יתכן שדבר זה צריך להיבדק בתחילה במחקר איכותני.

מגבלה רביעית קשורה למתודה הכמותית על פיה בוצי המחקר. מתודה זו שאינו איננה מאפשרת ראייה עמוקה וסובייקטיבית של המשתתפים אודות מחשבותיהם ורגשותיהם. כך שהמחקר אינו נותן מענה לשאלות כמו: מה קורה לאדם בתהליך קבלת ההחלטות? מהן ההתלבטויות שלו בתהליך? ומה בעצם מתרחש ברגע קבלת וביצוע ההחלטה ולאחריהם? אינפורמציה שיכולה להתקבל במחקר איכותני. צורך זה, לחלוק את הדברים העולים בתהליך קבלת ההחלטות עלה רבות במהלך הראיונות.

ה.4. מסקנות והמלצות לפרקטיקה של פיתוח של מדיניות חברתית-כלכלית ולמחקרי המשך

המסקנה המרכזית של מחקר זה היא שאנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל אמנם לוקחים סיכונים כלכליים ברמה בינונית, אבל החלטותיהם נעשות בדרך כלל בצורה רציונאליות, כשלקיחת הסיכונים נעשית מתוך חוסר ברירה ומטרתם בדרך כלל לדאוג לצרכים הבסיסיים של המשפחה. מסקנה נוספת היא שמעמדם של האזרחים הפלסטינים בחברה הישראלית כמיעוט שחוה הדרה כפולה ועצם השתייכותם לחברה מסורתית קולקטיבית משפיעים רבות על תפיסת החברה הסובבת אותם כמקבלת את החלטותיהם הכלכליות.

בהתאם לתוצאות המחקר נראה שההשלכות לפרקטיקה כוללות את הדברים הבאים:

- א. יש צורך לפיתוח תכנית משתפת ולא תכנית בה ידגישו את חוסר המיומנות של האנשים החיים בעוני לקבל החלטות כלכליות.
- ב. יש מקום לפתח מודעות חברתית (באמצעות המדיה) שתשנה תפיסות חברתיות לגבי העוני בחברה הפלסטינית בישראל.
- ג. פיתוח מחקר נוסף אשר יבדוק אפשרויות אחרות להגדלת המקורות של האוכלוסייה החיה בעוני בחברה הפלסטינית בישראל.
- ד. פיתוח דרכי התערבות להעצמת האנשים החיים בעוני בחברה הפלסטינית בישראל ע"י למידה של תהליך קבלת החלטות והערכה עצמית של תוצאותיהן לשיפור ההתמודדות היומיומית. מחקרים עתידיים בנושא צריכים לכלול ראייה רב ממדית של תופעת העוני בחברה הפלסטינית בישראל, תוך התייחסות לגורמים תרבותיים ופוליטיים ושימוש במתודה כמותית ואיכותנית שיאפשרו את חקירת התופעה מזוויות שונות. אשר לה הקשרים חברתיים ופוליטיים כדרך לפיתוח ידע מתקדם למיגור התופעה.

נספח מספר 3ג: דיון מורחב חילוניים ומסורתיים (מחקר איכותני)

מטרת המחקר הנוכחי הייתה להעמיק את ההבנה על תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות החיות בעוני. בממצאי הראיונות עלתה התייחסות לשני נושאים מרכזיים של המחקר: התמודדותן של משפחות החיות במציאות של עוני ותהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות אלו. ממצאי הראיונות אורגנו לשש תמות: (1) מהו עוני. (2) הגורמים לעוני. (3) נזקי העוני. (4) עוני בהיקשר חברתי. (5) הוצאות כלכליות. (6) תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות. בפרק זה תהיה תחילת התמקדות באופן התייחסות של המרואיינים לחיים בעוני הכוללת את תפיסת העוני כמצב המורכב ממחסור בצרכים אך גם ממצבם בהשוואה לשאר החברה, העוני כמחסור של צרכים חומריים רגשיים וחברתיים. כמו כן ידונו גורמים לעוני כפי שהשתקפו מדבריי המרואיינים ביניהם לקיחת אחריות אישית על מצבם וכן סיבות מבניות לעוני. בהמשך יתמקד הדיון בתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות החיות בעוני. בתהליך ניתוח הנתונים נמצא כי הבנת רחבה יותר של תהליך קבלת ההחלטה הכלכלית מחייבת הבנה של זירת הסיכונים הקיימת בתנאים של חיים בעוני. לפיכך תחילתו של חלק זה יעסוק במערכת הסיכונים שתיאורו המרואיינים בעת לקיחת החלטות כלכליות ורק לאחר מכן יידונו השיקולים המנחים את קבלת ההחלטות. בתהליך קבלת ההחלטות יידונו סדרי העדיפויות וההסברים לכך וכן קבלת החלטה כלכלית בהתאם למטרות ההשקעה כמו השגת השכלה טובה יותר לילדים במשפחה או השגת תחושת שייכות ושוויון. סיכום תוצאות המחקר אורגנו לתוך מודל תיאורטי. המודל התיאורטי ממפה את תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות תוך אינטגרציה של שני הנושאים המרכזיים שנדונו בפרק הדיון והממצאים, כלומר, התנאים וההשלכות של העוני האובייקטיבי והסובייקטיבי עם תהליך קבלת החלטות הכלכליות. שני החלקים האחרונים של הדיון יצינו את מגבלות המחקר וההשלכות האפשריות מתוצאותיו למחקרים עתידיים ולפרקטיקה למרות מגבלות אלו.

1.5 עוני

1.1.5 תפיסת העוני, הגדרה ומדידה

אחת השאלות המרכזיות של מחקר זה עוסקת בהבנת ההיבט הסובייקטיבי של עוני הבא לידי ביטוי אצל אנשים החיים בעוני אובייקטיבי, היינו אנשים החיים מתחת או קצת מעל קו העוני כפי שמוגדר על ידי הביטוח הלאומי (בטל"א, 2016). ממצאי המחקר מתקשרים לשיח העוסק באופן המדידה וההגדרה של עוני בעולם ובישראל (Alcock, 1997; Ramphoma, 2014; Strier & Benyamini, 2010; דורון, 1988; קטן, 2002). המרואיינים תיארו את החיים בעוני כמצב מורכב שעיקרו נובע וקשור לקושי לספק צרכים בסיסיים. מצד אחד, ממצאים אלו תואמים את העמדה המצדדת בהגדרת העוני כמצב מוחלט בו יש להגדיר מדד אובייקטיבי של צרכים בסיסיים ומי שלא מצליח לספקם, מוגדר כחי בעוני (Booth, 1882; Rowntree, 1901; Townsend, 1979). אולם לא אחת במהלך השיחות עם המרואיינים, הם תיארו תחושה דומיננטית מאוד המתייחסת להשוואה לאוכלוסייה 'האחרת', שאינה חיה בעוני. כלומר בבחינת ההיבט הסובייקטיבי של אלו החיים בעוני, ההשוואה אל שאר האוכלוסייה שאינה מוגדרת כחיה מתחת לקו העוני, תופסת מקום משמעותי

בתפיסה של אלו החיים בעוני את העוני. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם הגישה המבקשת להגדיר את העוני כתופעה יחסית המשווה בין רמת חיים של האנשים החיים בעוני לבין שאר החברה בה הם חיים (Notten & De Neubourg, 2011; Townsend, 1979). נראה כי בהתאם לממצאי המחקר, המראים שילוב של שתי הגישות להגדיר את העוני ובהתאם גם למדוד את העוני, מתבהרת החשיבות הרבה הן למדד העוני היחסי והן למדד המוחלט בקביעת קו העוני בישראל. בנוסף, נראה כי ממצאי המחקר מבליטים את החשיבות בהגדרת העוני כתופעה משולבת בה נכללים בד בבד מדדים מוחלטים ויחסיים. במילים אחרות, נראה כי הגדרת העוני כמדד יחסי או מוחלט בלבד מתעלמת ממורכבות המצב של החיים בעוני.

תרומה נוספת של מחקר זה להבנת המורכבות בהתמודדות עם העוני עוסקת בהיבטים הסובייקטיביים הנכללים במשמעות הניתנת לחיים בעוני. ממצאי המחקר מראים כי מעבר למחסור בכסף גרידא אשר הודגש על ידי המרואיינים, נראה כי לא היה ניתן להתעלם מחשיבותם של צרכים, חסכים ומצבים בהם המרואיינים הדגישו קשיים נוספים שאינם ניתנים למדידה וכימות כספי כמו פערים לימודיים של ילדיהם, לחצים ומתחים נפשיים הפוגעים ברווחתם, פגיעה במערכות היחסים במשפחה על כלל רבדיה: עם הוריהם, בין בני הזוג ועם הילדים. יתרה מזאת, ממצאי המחקר מראים כי היבט סובייקטיבי משמעותי הינו דווקא הקושי בקבלת יחס מזלזל, פוגע ומתייג מנותני השירותים השונים. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם הגישות הטוענות כי העוני הוא מושג רב ממדי הכולל מדדים סובייקטיביים וכי שימוש במדד זה יכול עשוי לסייע בזיהוי מדדים הקשורים לרווחת הפרט אך אינם יכולים להיות מוערכים בכסף (Branshaw & Finch, 2003; Nandori, 2011; Ravallion, 2012; ינקילביץ', 2003). לסיכום נראה כי המרואיינים תופסים את העוני בצורה המאגדת את ההגדרות השונות להגדרת ומדידת העוני. כלומר, העוני בעיני המרואיינים משלב מרכיבים הקשורים למחסור במילוי צרכים בסיסים ובמקביל מוערך גם באופן יחסי לחברה שאינה חיה בעוני. כמו כן, גם המחסור בעיניהם נמדד בצורה אובייקטיבית, היינו במחסור בסיסי בממון אך גם במדדים סובייקטיביים הקשורים לאומדן אישי של המחסור כמו למשל מחסור בחיי חברה, חוסר יכולת לממש עצמם כהורים ועוד.

2.1.5 גורמים לעוני

התייחסותם של המרואיינים לסיבות שגרמו למצבם התחלקה לשני גורמים עיקריים: גורמים אישיים-משפחתיים וגורמים מערכתיים. כלומר, אלו המתארים רק גורמים אישיים-משפחתיים כמו החלטות שגויות, חוסר ידע ורקע משפחתי. כאלו המתארים רק גורמים מערכתיים כדוגמת מדיניות חברתית או גופי בנק וכרטיסי אשראי. כמו כן היו מי שראה את הגורמים לעוני כשילוב של שניהם. לממצאים אלו מספר הסברים אפשריים, הראשון, יתכן והמרואיינים אכן הפנימו את השיח החברתי המופנה כלפיהם אשר התבטא ביחס מזלזל ופוגעני ממוסדות המדינה וכן תחושות כלליות ודומיננטיות אשר מהוות את מנת חלקם כחלק מההוויה של החיים בעוני: תחושת חוסר שוויון והעדר ערך חברתי. כל זאת במקביל לשיח המעוצב על ידי עקרונות הניאו ליברליים הטוען כי לפרטים עצמם יש את מלוא האחריות למצב העוני וזאת בשל מאפיינים אישיותיים ותרבותיים הקשורים לתוכנות אישיות כמו מיקוד שליטה חיצוני, פסיביות, תלות, מחסור בכישורים הוריים, שאיפות נמוכות ותלות בגורמי סיוע חברתיים (Beeghley, 1988; Lewis, 1988). בהיקשר שכזה סביר יהיה שהאדם אכן יפנים את היחס והשיח הציבורי שמקבל ויחס לעצמו את האחריות למצב

הכלכלי שהגיע אליו, מבלי להתייחס למבנים כלכליים גדולים יותר הקשורים לתופעת העוני כפי שעולה מגישות אחרות (Beeghley, 1998; Block, Balcazarl, & Key, 2001; Fluebaey, 2007). אפשרות התבוננות אחרת על הממצאים מתאפשרת כאשר ברמה השטחית הממצאים יכולים להראות כביכול דומים לתיאוריות המדגישות את הראייה הפתולוגית- אשר רואה בתכונות כמו עצלנות, חוסר רצון להשתתף בשוק העבודה, פסיביות, תלות, ומיקוד שליטה חיצוני (Murray, 1994), שכן המרואיינים בעצמם אומרים שהאחריות עליהם. אולם, פרשנות זו מתעלמת מעצם לקיחת האחריות המובהקת של המרואיינים על מצבם דבר המשקף מיקוד שליטה פנימי ויוזמה הסותרת את תכונות האופי המיוחסות להם על ידי גישות המדגישות את הראייה הפתולוגית אינדיווידואלית והתרבותית ליצירת עוני (Block, Balcazarl, & Key, 2001; Lewis, 1959,1998; Alcock, 1997). לעומת זאת, ממצאי המחקר הראו כי חלק מהמרואיינים מחזיקים בתפיסה כי גורמים חיצוניים, כמו מדיניות חברתית או גופים בעלי כוח כלכלי משמעותי המעוניינים להגדיל את רווחיהם על ידי ניצול מצבם הכלכלי הם אלו הגורמים לעוני. ממצאים אלו מתקשרים עם טענותיהם של חוקרים שונים בנוגע לאטיולוגיה של העוני הרואים במבנה החברתי כלכלי את הגורם לעוני (Alcock, 1997; Chakravarti, 2006; Farmer, 2005; Goode & Eames, 1996; Strier & Benyamini, 2010; Payne, 1998; Susser, 1996; Valentine, 1968; Waxman, 1983; Weiss-Gal et. al, 2009). לסיכום נראה כי תפיסת המרואיינים את הגעתם למצב של עוני יכולה להיות מוסברת על ידי הפנמה של אותה שיפוטיות הקיימת בשיח הציבורי, תפיסת אחריות לגבי מצבם וכן ממדיניות כלכלית חברתית הנהוגה בישראל.

2.5 קבלת החלטות כלכליות בעוני- החיים בעוני כזירה מרובת סיכונים

אחת המטרות המרכזיות של המחקר היא הבנת השיקולים וההתלבטויות בקבלת החלטות הכלכליות של האנשים החיים מתחת או קצת מעל קו העוני. בין הממצאים המתארים את השיקולים המנחים את המרואיינים בקבלת החלטות כלכליות, יש להתייחס להחלטות הכלכליות תוך כדי התחשבות במערכת הסיכונים אשר עלו מדברי המרואיינים, המאפיינת את החיים במצב של עוני. מערכת סיכונים זו אופיינה בעיקרה בניסיון להימנע מסכנות ואיומים שונים לבני המשפחה. לדוגמא, נקודת המוצא של חוסר המשאבים שאינה מאפשרת קניית מרכיב ביטוחי לשעה קשה או לחילופין יצירת חסכוניות כספיים. סיכון נוסף עשוי להיות בהעמדת הקשר עם משפחתם המורחבת בסיכון, כאשר ליחסים אלו מיוחסת משמעות גדולה יותר הן בשל תחושת חוסר הערך החברתי והדחייה וכן בשל הפוטנציאל לסיוע חומרי או שווה ערך כלכלי אשר יכולים להוות תמיכה משמעותית בשל תחושות ההישרדות החברתית והכלכלית. ההבנה כי לאוכלוסייה החיה בעוני יש מערכת סיכונים ייחודית למצב זה מתקשרת לעבודתם של ברטנרד מולינייטן ושפיר (שפיר 2012; Mullainathan & Shafir, 2009; Mullainathan & Shafir, 2004, 2006) אשר הדגישו את חשיבות ההקשר שבה מתקיימת החלטה וכן כי החלטות מסוימות מתקבלות עקב מצב של עוני ולא בשל תכונות אישיות של האנשים החיים בעוני. כך ניתן לראות כי בעקבות העוני, לאנשים החיים במצב זה יש מערכת סיכונים ייחודית לקבלת החלטות כלכליות. בנוסף, ממצאים אלו מתאימים לתיאורים של כהנמן וטררוסקי (Kahneman & Tversky, 1984), אשר מגדירים את העוני כמצב בו מהות הסיכונים שונה ולפיכך ניתן דגש על חוויה שונה מהותית של סיכונים. נראה כי

להבנת מערכת הסיכונים בה האנשים החיים בעוני נמצאים עומדת בראשית תחילתו של הניסיון להבין כיצד החלטות כלכליות מתקבלות במצב זה.

בבחינה מעמיקה יותר של מערכת הסיכונים, ניתן לחלק את מרכיב הסיכון הנגזר מהחיים בעוני לאלמנטים אובייקטיביים וסובייקטיביים. תוצאות המחקר כוללות את מרכיב הסיכון הנובע מהמחסור הכלכלי באופן ספציפי וכן את המרכיבים הסובייקטיביים הקשורים להיקשר החברתי של אלו החיים בעוני. במובן של המחסור הכלכלי מרכיבי הסיכון כוללים את חוסר דרגות החופש הכלכליות, הצורך לבצע חשיבה מעמיקה בנוגע לסדר העדיפויות וכן החשש והפחד לביצוע החלטה מוטעית אשר תביא להשלכות משמעותיות וקשות על החיים המורכבים בין כה וכה. בבחינת המרכיבים הסובייקטיביים, נכללו בין היתר הניסיון לספק בטחון ושייכות או צמצום בושה של ההורה והילד הנגרמת בעקבות העוני. ממצאים אלו הטומנים בחובם היבטים רגשיים וחברתיים, תומכים ומחזקים את הטענות הרבות הקוראות להגדיר את מרכיב הסיכון בצורה רחבה יותר על ידי הכללת אלמנטים סובייקטיביים כמרכיבים המשפיעים בקבלת ההחלטות במצבי סיכון וכוללת התייחסות להשפעתן של רגשות וגורמים סובייקטיביים נוספים (Fishburn & Kochenberger, 1979; Heilman, Crişan, Houser, Miclea, & Miu, 2010; Hermalin & Isen, 2008; Kahneman & Tversky, 1979; Rayner, 1988). כלומר, נראה כי תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות בעוני נתפס בעיני המרוויינים כמצב סיכון בו יש רבדים שונים של התלבטויות וחששות המשקפות את האיומים הקיימים בביצוע החלטה ואת רמת המורכבות הנדרשת כדי להגיע לפתרון שלא יזעזע את המערכת המשפחתית כולה.

1.2.5 תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות בעוני

בהתייחס לשיקולים המנחים את תהליך קבלת ההחלטות של אנשים החיים בעוני, ממצאי מחקר מראים סדר עדיפויות ברור המנחה את קבלת ההחלטות הכלכליות שלהם, כאשר בראש ובראשונה עומדים תשלומי החובות הכוללים גם את תשלומי ההלוואות השונות והוראות הקבע. הבחירה אילו תשלומים ישולמו החודש ואילו לא, נקבעת לפי מרבית הוודאות והביטחון שיוכלו להשיג מבין האפשרויות הניצבות בפניהם וכן בשקלול למנוע איומים וסכנות הקשורים לחיים בעוני כפי שהורחב קודם לכן. בהסתכלות על תהליכי קבלת ההחלטות בתחום ההוצאות הכלכליות, נראה כי ההוצאות על ביגוד, בהקשר של היכולת לעמוד בסטנדרטים חברתיים, חינוך הילדים ואירועים מיוחדים הם התחומים המהווים את ההחלטות הכלכליות המורכבות ביותר עבור המרוויינים. הממצאים הנוכחים כוללים את המתח, התסכול והמשאבים הפסיכולוגיים הדרושים לפתור בעיות בסיסיות בתחום ההוצאות הבסיסיות. ממצאים אלו יכולים להיות מוסברים על ידי ההשלכה הישירה של המחסור בכסף כפי שמצאו מספר חוקרים (Chakravarti, 2006; Shah, Mullainathan & Shafir, 2012; Spears, 2011). ההשלכה הישירה של המחסור בכסף מביאה לכך שהתמודדויות בכל הקשור להוצאות כלכליות בסיסיות דורשות ותובעות את מלוא התייחסות והמחשבה ממשפחות החיות במחסור, ללא משאבים מספקים. זאת לעומת משפחות החיות בסטטוס כלכלי טוב יותר המאפשר לקחת החלטות כלכליות בנוגע להוצאות כלכליות יומיומיות בקלות רבה יחסית (Chakravarti, 2006; Shah, Mullainathan & Shafir, 2012; Spears, 2011). ממצאי המחקר הנוכחי הרחיבו את הידע על השיקולים המעורבים בתהליך קבלת החלטות מאומץ זה. מדובר

במערכת שיקולים המתייחסת למטרות ההשקעה כמו: 1. קניית ביגוד לטובת הצורך של ילדיהם להשתייך מבחינה חברתית ולהרגיש שווה בין שווים חרף המצב הכלכלי. 2. השקעה בחינוך והגדלת יכולת ההשכלה של הילדים. 3. מניעת הוצאות המוגדרות כ'מותרות' בהתייחס למצבם הכלכלי. שיקולים הקשורים לרווחים חברתיים, אישיים ורגשיים כמו ביצוע החלטה כלכלית לטובת תחושת השתייכות, שיווין והגדלת הערך החברתי יכולים להיות מוסברים על ידי תיאורית האפשרויות (Prospect Theory) (Kahneman & Tversky, 1979) המציעה מסגרת חשיבה לצורך הבנת ההתנהגות האנושית בהתייחס לנטילת סיכונים וקבלת החלטות. מודל זה מציע כי אנשים מפרשים את הסיטואציה בהתבסס על מאפיינים סביבתיים אובייקטיביים וסובייקטיביים, אשר משפיעים על הערכת החלופות השונות בתהליכי קבלת ההחלטות. כלומר, כפי שעלה ממחקר זה, אנשים החיים בעוני מקבלים החלטות כלכליות מסוימות, כמו קניית ביגוד, בשל הערכתם את החשיבות לתחושת הערך החברתי ועמידה בסטנדרטים חברתיים ולא בשל הצורך הספציפי באותו פריט לבוש. אולם, בהסתכלות על החלטה כלכלית זו, כאשר מרכיבים רגשיים וחברתיים נעלמים ונאלמים מההסברים והצידוקים לקבלת ההחלטה, לא רק שלא יובנו כלל המניעים והשיקולים לקבלת ההחלטות, אלא גם החלטות אלו עשויות להישפט כהחלטות לא אחראיות או אימפולסיביות בעוד שמטרת הרכישה נועדה למלא צורך חברתי משמעותי עבור המרואיינים.

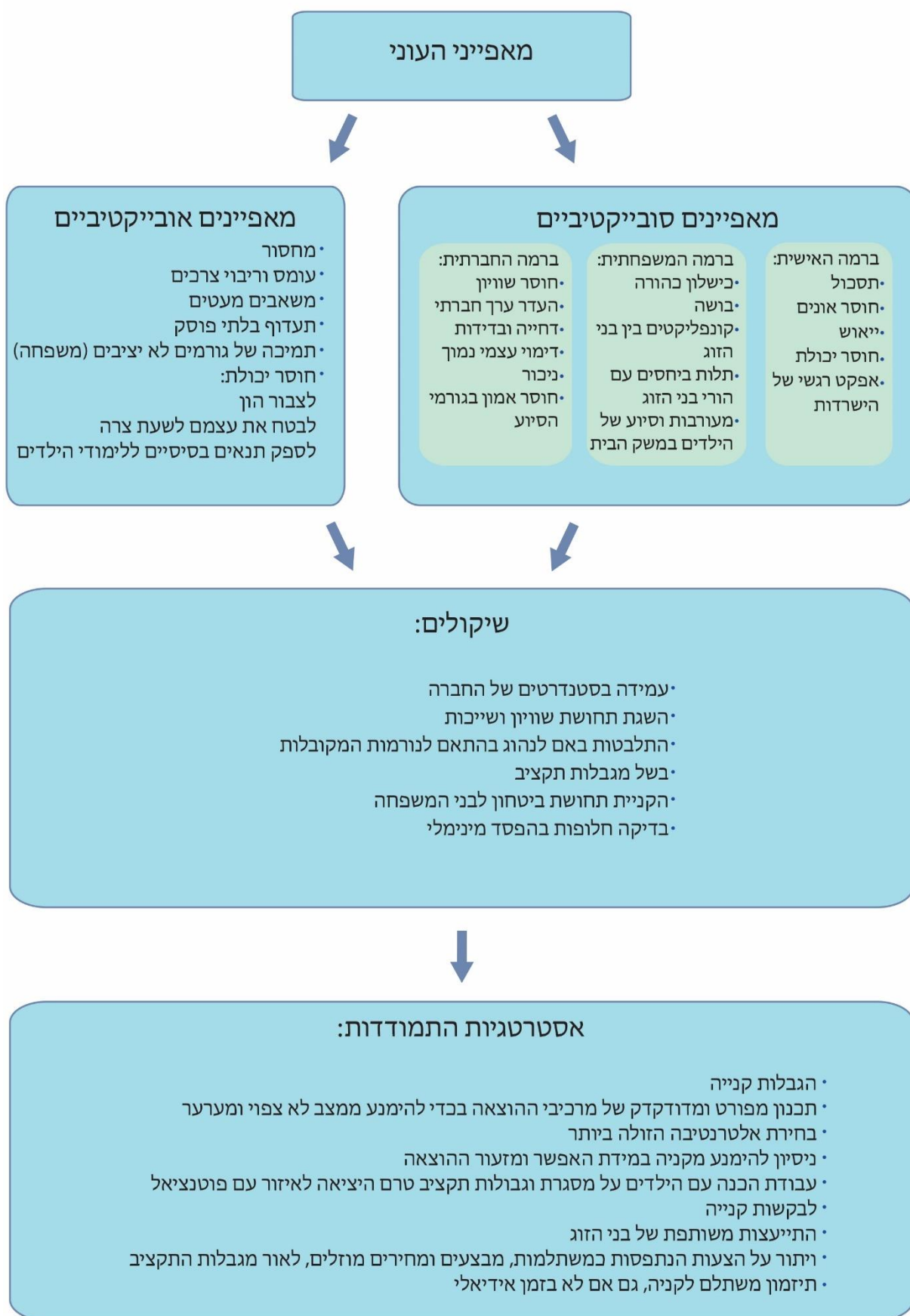
בנוסף, נראה כי המרכיב של הגבלת הסכום וחישוב מדוקדק של ההוצאות הינו חלק מתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות. כפי שצוין דלעיל בראש סדר העדיפויות של המרואיינים בהוצאות הכלכליות של משק הבית ממוקם התשלום לכיסוי חובות שונים, חיובים חודשיים בהוראת קבע והמחאות. נראה כי המרכיב המרכזי בתיעדוף זה נוצר בין היתר מן החשש הכבד למציאות שתתרחש לאחר אי עמידה בתשלומים כמו הליכי עיקול וניתוק מחשמל או חיוב הערבים הקשורים לעסקאות השונות שביצעו והעמדת קשרים משמעותיים בסיכון. ההגבלה, הדקדוק ומתן העדיפות לתשלומי חובות של האנשים החיים בעוני בעת ביצוע קבלת ההחלטות יכולים להיות מוסברים על ידי ממצאם של עבודתם של ברטנרד, מוליינתן ושפיר (שפיר, 2012; Bertrand, ; Mullainathan & Shafir, 2009, 2006; Mullainathan & Shafir, 2009) אשר טענו שיש צורך בהתייחסות מיוחדת להבנת תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של אלו החיים בעוני שכן מעבר לטעויות הבסיסיות שכל בני האדם, מכל המעמדות הסוציאקונומיים עשויים להפגין, לאלו החיים בעוני יש שוליים קצרים יותר לטעויות, דבר העשוי להסביר את החישוב המדוקדק הנעשה בעת ההתלבטות על הוצאות שונות. עוד נמצא כי דרך קבלת ההחלטות נעשית בשיתוף והתייעצות בין בני הזוג, דבר העשוי להעיד על לקיחת האחריות והרצון להיעזר האחד בשני כדי לקבל החלטות טובות ככל הניתן. ממצאים אלו עומדים בסתירה לתיאוריות הרואות בתכונות אינדיבידואליות של הפרט כגורם לעוני כמו חוסר יעילות ועצלנות של הפרט (Holman, 1978, Lewis, 1988, Murray, 1994, Strier & Benyamini, 2010).

3.5 סיכום תוצאות המחקר למודל תיאורטי

מטרת מחקר זה הייתה להרחיב ולהעמיק את ההבנה לגבי תהליך קבלת ההחלטות של משפחות החיות ומתמודדות עם העוני. תוצאות מחקר זה מאפשרות להבין בצורה רחבה ומפורטת את נקודת המוצא של אלו החיים בעוני בעת קבלת החלטה כלכלית וכן את השיקולים המנחים ומשפיעים על

תוצאות ההחלטה. תוצאות מחקר זה מסוכמות למודל המתאר את ומאפיין את תהליך קבלת ההחלטות תוך התייחסות למרכיבים סובייקטיביים של החיים בעוני ברמה האישית, המשפחתית והחברתית, כמו לדוגמא: אפקט רגשי של הישרדות, תלות ביחסים עם ההורים של בני הזוג, ותחושת ניכור. אלו נמצאו כרכיבים סובייקטיביים המשפיעים על קבלת ההחלטה בנוסף לשיקולים אובייקטיביים כמו מחסור במשאבים וריבוי צרכים המאפיינים מצב של עוני. בהתאם למצב המשפחה, נבחנים שיקולים שונים בהתאם כמו לדוגמא: עמידה בסטנדרטים חברתיים או בדיקת חלופות בהפסד מינימאלי. משיקולים אלו נגזרת אסטרטגיית התמודדות שונה, שהאי בעצם ההחלטה הכלכלית, כגון: הגבלת קניה או מציאת תזמון משתלם לקניה, גם אם לא בזמן אידיאלי. בדרך זו ניתן לראות כי קבלת ההחלטות הכלכליות אנשים החיים בעוני הינה תהליך מורכב ורווי שלבים ושיקולים, ביניהם מעורבים אלמנטים כלכליים הקשורים למסגרת תקציב בד בד לשיקולים הקשורים לרכיבים רגשיים כמו השגת תחושת שוויון, שאומדן עלותו אינו יכול להימדד בכסף קל וחומר לא בעיני אוכלוסייה שבין כה ומתמודדת עם תחושת חוסר שוויון מהותי. לסיכום נראה כי החלטות כלכליות בקרב משפחות החיות בעוני, הינו תהליך מורכב הנעשה במסגרת האילוצים הכלכליים השונים אך לא פחות חשוב מכך, נראה כי ישנם שיקולים רבים הקשורים להשלכות החברתיות, המשפחתיות והאישיות של אלו המתמודדים עם העוני ביומיום.

איור מס' 1: מודל תהליך קבלת החלטות כלכליות במשפחות החיות בעוני

4.5 מגבלות המחקר

במחקר הנוכחי יש להניח כי עלו מספר מגבלות עיקריות הנובעות מאופי המחקר, המתודולוגיה והמרואיניים. ראשית, המחקר הנוכחי הינו מחקר איכותני שבעצם מהותו אינו מאפשר הכללה, אלא, הבנה לעומק של התופעה. 18 המשתתפים של מחקר זה תרמו ליצירת תמונה עמוקה ורחבה המאפשרת הבנה של התופעה, אך לצורך הכללה לגבי כלל האוכלוסייה החיה בעוני בישראל יש לעשות מחקר עם מדגם גדול הרבה יותר אותו ניתן לעשות בדרך כלל במתודה כמותנית. כמו כן, רוב המרואיניים במדגם של מחקר זה השתייכו לאזורי מגורים מצפון הארץ, סביר להניח כי באופן כללי קיימים הבדלים דמוגרפיים בין אוכלוסיות מצפון הארץ לאוכלוסיות ממרכז ודרום הארץ, כמו לדוגמה נתונים המשליכים על מצבן הכלכלי של משפחות: תחבורה ציבורית, מחירי הדירה, הזדמנויות ותנאי העסקה ושכר. על כן, במסגרת הרחבת המחקר למדגם גדול יותר כדאי לקיים ראיונות עם משתתפים מאזורים שונים בארץ וכך תתקבל תמונה רחבה יותר ומייצגת על תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של האנשים החיים במציאות של עוני.

שנית, היות וכלי המחקר בו נעשה שימוש במחקר הנוכחי הוא ראיון פתוח מובנה למחצה, במהלך המפגש בין המראיינת למשתתפי המחקר, עולה חשש לרצייה חברתית בדיווחי המרואיניים. לפיכך, המרואיניים עלולים היו להטות את עמדותיהם כדי לתאר דפוסים הנראים לכאורה ראויים ומתאימים יותר לציפיותיה של המראיינת. יחד עם זאת, סביר להניח שלא כל המרואיניים יאופיינו ברצייה חברתית ולכן ניתן לשער שאם הייתה קיימת רצייה חברתית היא לא פגעה בתוצאות המרכזיות של מחקר זה. היות והמחקר הינו מחקר איכותני, לא היה מקום להעביר שאלון על רצייה חברתית. כמו כן, עצם ידיעתם של המרואיניים על היות המראיינת עובדת סוציאלית, עלולה להשפיע על התכנים שהמרואיניים ישתפו במהלך הריאיון, לאור אינטראקציות חיוביות או שליליות עם עובדות סוציאליות אחרות בשירותי הרווחה בעברם או בהווה.

כמו כן, בשלב איסוף הנתונים במחקר הנוכחי, עלתה העדפה מצדם של משתתפי המחקר הנשואים לעריכת ראיונות עם בן זוג אחד בלבד (לרוב האישה) בגין סיבות אישיות, כך שרוב הראיונות נערכו עם אחד מבני הזוג, נתון המעלה את האפשרות כי התקבלה תמונת מצב הבנויה מזווית אחת של התא המשפחתי. דבר העלול להשפיע על יכולת ההבנה של התופעה במלואה. אי לכך כדאי שמדגם במחקר המשך יכלול ראיונות משותפים לבני הזוג או קיום ראיונות נפרדים בו בזמן עם כל אחד מבני הזוג המאפשרים לקבל תמונה רחבה יותר על התופעה. בנוסף, לאור העדפתם של מרבית המרואיניים לקיים את הראיונות בביתם (3 מרואיניים העדיפו לשבת בבית קפה) הראיונות התקיימו לעיתים בסביבה בה נוכחים עוד אנשים, חלקם בני משפחה ששהו בבית באותו זמן וחלקם זרים כמו מלצרית או אנשים אחרים שישבו בבית הקפה. יתכן כי סיטואציות אלו הקשו על היכולת ליצור מרחב בטוח לאינטימיות ואמון, תנאים החשובים מאוד לתכנים הרגישים שעלו בראיונות.

על אף המגבלות המתודולוגיות, ממצאי המחקר הנוכחי מאפשרים לקבל תמונה רחבה יותר לגבי תהליך קבלת ההחלטות של משפחות החיות בעוני ולסייע כפלטפורמה להעמקת הידע אודות התופעה הנחקרת, עם השלכות לפרקטיקה בעבודה עם משפחות החיות בעוני.

5.5 השלכות המחקר למחקרים עתידיים ולפרקטיקה

למרות מגבלותיו של מחקר זה הוא עשוי להוות בסיס למספר מחקרים עתידיים:

ראשית, מחקר זה אפשר היכרות עם עולמן המורכב של משפחות החיות במצוקה כלכלית ועוני. בניתוח הנתונים של מחקר זה נעשה ניסיון לכלול את האפיונים הייחודיים של תהליך קבלת החלטות הכלכליות השונות בשגרת חיים של מצוקה כלכלית. ממצאי הראיונות יכולים להוות כבסיס ידע ראשוני שניתן להסתמך עליו למחקרים נוספים כגון השוואת תהליכי קבלת החלטות כלכליות בין אוכלוסייה החיה בעוני לבין אוכלוסייה שאינה חיה בעוני ולהבין טוב יותר את המאפיינים הבלבדיים של קבלת החלטות במצב של עוני. כיוון חקירה נוסף יהיה לחקור משפחות החיות בעוני בין דורי לעומת משפחות אשר הגיעו למצב של עוני כתוצאה ממשבר וכך לבדוק האם יש השלכות למצב מתמשך של עוני על קבלת החלטות כלכליות. כמו כן, ממחקר זה עולה החשיבות בהבנת מערכת הסיכונים של החיים בעוני כחלק מהבנת תהליך קבלת החלטות, אי לכך, נראה כי חקירת מאפייני הסיכון יכולה לתרום הן לידע המחקרי בתחום והן לפרקטיקה בשדה.

ברמת המדיניות ממצאי המחקר בדבר הגורמים לעוני מתארים מערכות כלכליות שבחוסר רגישותם לאוכלוסייה החיה בעוני מביאה להחמרה במצוקה הכלכלית בקרב משפחות רבות, או לחילופין חוקים שונים המקשים על שיפור המצב הכלכלי. אי לכך ובהתאם ללקיחת האחריות על מצבם הכלכלי כפי שעלתה במחקר, נראה כי בעבודה משותפת הן ברמת הפרט והן ברמת המדיניות יהיה אפשר למזער את מספר המשפחות המגיעות למצב של עוני ואת חומרתו. באופן כללי ניתן לראות ממצאי המחקר כי ישנם פערים משמעותיים באופן שבו הצטיירה תדמיתם השלילית של האנשים החיים בעוני בשיח הציבורי והחברתי לבין אופן פועלם כפי שמתואר במחקר זה. מכאן נראה כי יש לאמץ תפיסה המעריכה את התמודדותם המורכבת בשגרת מצוקה כלכלית ולהסיר את האצבע המאשימה והשיפוטית כלפי אוכלוסייה זו. כמו כן יש מקום לבדוק כיצד ניתן לצמצם את עומק המצוקה והפערים הקיימים בכדי לאפשר גם לכלל האנשים בחברה לממש את זכותם הבסיסית לרמת חיים נאותה. ניתן להניח כי לולא שינויים אלו, שינויים ברמת המיקרו יהיו קשים ביותר להשגה.

בבחינת השלכות לפרקטיקה, מחקר זה יכול לסייע לעובדים בשדה עם האוכלוסייה החיה בעוני, שכן המשותף לנעזרים השונים הינו העוני, המצב הכלכלי הקשה שאילולא לא היו נמצאים בו לא היו מגיעים לפתחי השירותים השונים. חשיפת התהליכים הפרקטיים הכרוכים בקבלת החלטות כלכליות והתהליכים הרגשיים המלווים להם, הן ברמה האישית-משפחתית והן ברמה החברתית תורמת להבנה והזדהות של הגורם המטפל עם האנשים החיים בעוני. הזדהות פרקטית ורגשית זו עשויה לשפר את השפה המשותפת בין אנשי המקצוע למקבלי השירותים. שפה משותפת זו עשויה להגביר את רמת האמון, הפתיחות והיעילות בשיח ובפרקטיקה בנושאים הקשורים לתהליך קבלת החלטות כלכליות בפרט והבנת המשמעות של החיים בעוני עבור מקבלי השירות. בנוסף ממצאי המחקר חושפים מערך של שיקולים וסיכונים המהווה חלק אינטגרלי מההקשר שבו האנשים החיים בעוני מקבלים החלטות כלכליות. יש להניח כי הבנתם של אנשי המקצוע את זירה זו חיונית שכן הבנה זו מאפשרת גישה לעולמו הרגשי של מקבל השירות ובכך מקדמת מענה מדויק ויעיל יותר למקרה הספציפי בחוויותיו של המטופל. כמו כן הבנה של העקרונות ואסטרטגיות ההתמודדות בסוגיות כלכליות יכולה למנוע שיפוטיות מצד נותני השירותים השונים, תחושה דומיננטית שעלתה מהמרוויינים במחקר זה. כלומר, ההבנה שאם מקבלי שירותי הרווחה לובשים ביגוד מחברות ממותגות, אין זה אומר שיש להם מספיק ממון אלא כפי שעלה ממצאי המחקר, יש להם את הרצון הטבעי להרגיש בני שווים בסביבתם החברתית ולמנוע את תיוגם כ'עניים'. בהיקשר זה, עיקרי ממצאי המחקר מראים כי להחלטות הכלכליות ישנם שיקולים הקשורים בין היתר למצב החברתי

המגיע בשל החיים בעוני כמו תחושת העדר ערך חברתי חוסר יכולת לעמוד בסטנדרטים של הסביבה ועוד, הבנה זו יכולה לסייע בבניית כלים ומידע אשר יתרום למערך נותני השירותים העובדים עם לקוחות המחלקות לשירותים חברתיים אשר יסייע להם להבין ולעבוד טוב יותר עם לקוחותיהם. לדוגמא ניתן להשתמש במודל שמוצע במחקר זה וכן אלו שיפותחו במחקרי המשך, על מנת לבנות כלי לבניית תכנית כלכלית מותאמת למצב העוני בהתאם למערכת הסיכונים והשיקולים שאופיינו במחקר זה ולהתאימה באופן אישי למשפחות הנמצאות בתוכניות לשיפור המצב הכלכלי במחלקות הרווחה. לאור ממצאי המחקר, ניתן להניח כי ידע וכלים מותאמים למצב החברתי והכלכלי יוכלו להביא לסיוע משמעותי בחייהם של אנשים החיים בעוני.

נספח מספר 3.4: דיון מורחב חרדים (מחקר איכותני)

מטרת המחקר הנוכחי הייתה להעמיק את ההבנה על תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות החיות בעוני בקהילה החרדית. בממצאי הראיונות עלתה התייחסות לשני נושאים מרכזיים של המחקר: עוני במשפחות בקהילה החרדית, ותהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות חרדיות במגוון התחומים הכלכליים. ממצאי הראיונות אורגנו לשש תמות: (1) תפיסת עוני; (2) יציאה לעבודה; (3) עזרה כלכלית והלוואות; (4) הוצאות כלכליות של משק הבית; (5) הוצאות דיור; (6) אירועים וחגים.

בפרק זה תהיה תחילה התמקדות בעוני בקרב משפחות בקהילה החרדית שנובע מסיבות הקשורות לבחירה באורח חיים המגביל את הפרנסה לטובת הלימוד, וכן, מתפיסת המושג עוני שכשור לא פעם לאורח חיים צנוע המאפיין את הקהילה החרדית. כמו כן, השתקפו סיבות מבניות לעוני כגון מחירי שוק הדיור וגובה קצבאות. בהמשך יתמקד הדיון בתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות במשפחות חרדיות. בניתוח ממצאי המחקר עלו שני אספקטים השזורים אחד בשני בתהליך קבלת ההחלטות: (1) שיקולים קהילתיים- מתוך הממצאים עלה משמעותו הנרחבת של הקונטקסט הקהילתי והשפעתו על שיקולי המרוויינים בהחלטות כלכליות המאפיינות את המשפחה החרדית. השיקולים כוללים נורמות קהילתיות בתחומי היציאה לעבודה, הוצאות שגרתיות כגון דיור, חינוך, ומנהגים בתחומי הוצאות לא שגרתיות בתקופות אירועים וחגים, וככלל נועדו לחזק את שייכותה של המשפחה לקהילה החרדית (2) דרך קבלת ההחלטות שאופיינה בשותפות בני הזוג, בשותפות עם הרב, ובשותפות עם הורי בני הזוג, בהתמודדות עם התלבטויות, וקונפליקטים בנושאים כלכליים.

בסיכום שני תתי הפרקים הראשונים של הדיון, תוצאות המחקר אורגנו לתוך מודל תיאורטי. המודל התיאורטי איגד את שני הנושאים המרכזיים שנדונו בפרק הדיון, כלומר, עוני משפחות בקהילה החרדית עם תהליך קבלת החלטות הכלכליות. שני החלקים האחרונים של הדיון יצינו את מגבלות המחקר וההשלכות האפשריות מתוצאותיו למחקרים עתידיים ולפרקטיקה למרות מגבלות אלו.

5.1 עוני בקרב משפחות בחברה החרדית

5.1.1 תפיסת העוני בחברה החרדית – עוני כבחירה

השאלה המרכזית העומדת מאחורי מחקר זה היא האם ניתן לראות התייחסות מיוחדת לעוני המאפיינת את החברה החרדית. בתיאורי המרוויינים הועלו היבטים של תופעת העוני בחברה הכללית ובקהילה החרדית. בתפיסה כללית למושג העוני, הוא הוגדר כמחסור כלכלי החוסם סיפוק צרכים משפחתיים מינימליים. תפיסה זו מתאימה לדרך בה נמדד קו העוני כמצב מוחלט המוגדר כמחסור במשאבים למילוי צרכים בסיסיים (גוטליב ופרומן, 2012). בהתייחסות לעוני בקהילה החרדית, המרוויינים ציינו כי הוא קשור בבחירות המושתתות על ערכים ונורמות חברתיות. בראיונות השתמשו המשתתפים במושגים כמו "איכות חיים" ו"נוחות" המתאימים לתפיסת העוני כמצב המוגדר באופן סובייקטיבי. יחד עם זאת הדברים נאמרו מיד בתוספת הסתייגות ובהשוואת היחס לעוני בחברה הכללית לעומת היחס לעוני בחברה החרדית. הביטויים של המרוויינים באמצעותם הסבירו ותארו את תפיסת העוני בחברה החרדית היו לדוגמא, "הקרבה" ו"מחיר" אותו

משלמת המשפחה בגין המשך לימודיו של האברך במקום יציאה לעבודה. המרואיינים טענו שחשיבות הממון בחייו של האדם משרתת משמעויות אחרות הקשורות באופייה התרבותי של החברה החרדית, כמו למשל, חשיבות הלימוד התורה, צניעות והסתפקות במועט, מצוות פרו ורבו, ושלוש בית. תיאורים אלו משקפים ומחזקים את התפיסות הרואות בעוני מצב המוגדר באופן סובייקטיבי. כלומר, אומדן התחושה הסובייקטיבית של המצוקה הכלכלית והחברתית, ותפיסת הויתורים בשל קשיים כלכליים הם אלו שמשפיעים על עוצמת תחושת העוני (גוטליב, 2007; הלמ"ס, 2012). נראה שתפיסות העוני הסובייקטיבי כפי שבאה לידי ביטוי במחקר זה מתקשרות עם ממצא מתוך הסקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה המצביע על אחוז גבוה יחסית בשיעור החרדים שדיווחו על שביעות הרצון מהחיים (96%) בהשוואה לקבוצות אוכלוסייה אחרות (הלמ"ס, 2012). בנוסף, מספר מחקרים מהשנים האחרונות מצביעים על הקשר החיובי בין רמת הדתיות לבין יכולת לשליטה עצמית ודחיית סיפוקים, הסתפקות במועט, והשלכותיהן החיוביות על מצבו הבריאותי והכלכלי של הפרט (McCullough & Carter, 2013; Thornton, McCarty & Stokes, 2017). דבר זה נמצא גם בחברות דתיות אחרות, במאמר של אמרמן (Ammerman, 2014) שסקר את השפעתה של מערכת הדת על המבנה החברתי, ועל התנהגויות פרו חברתיות, טוען המחבר שהאתיקה הפרוטסטנטית, מקיפה גם עקרונות המעודדים ענווה והסתפקות במועט בכל תחומי החיים ולא רק תיאור מערך אמונות דתיות לגבי גאולה. הסיבות לעוני במשפחות החרדיות, כפי שהועלו על ידי המרואיינים, נבעו גם מסיבות מבניות.

5.1.2 סיבות מבניות לעוני בקהילה החרדית

אחת הגישות המרכזיות להסברת הסיבות לעוני היא הגישה המבנית הרואה בעוני תוצאה של מבנה הזדמנויות מצומצם בקונטקסט פוליטי-חברתי (קרומר נבו, 2015), היוצרים גם צמצום אפשרויות בשוק העבודה, בשוק הדיור ובחינוך (שיינטוך, 2012). בדברי המרואיינים, רמת חיים נמוכה זוהתה בעיקר עם קשיים בגובה הוצאות הדיור, שאילצו את המשפחות לצמצם בהוצאות השכירות ובתנאי הדיור - ולהסתפק בדירות קטנות. ויש לציין כי עבור משפחות חרדיות, מספר המקומות האפשריים למציאת דירה בערים חרדיות מוגבל יחסית לפיכך הוצאות השכירות הן יקרות ביותר (כהן, 2005). ניתן לומר שסוגיית קשיי הדיור העולה מהראיונות בהקשר למחירי הדיור, משקפת במידה רבה גם קשיי התמודדות במשפחות החיות בעוני בכלל החברה בישראל. כתוצאה מתהליך פוליטי חברתי בשנות ה-90, בעיקר בעקבות העלייה המאסיבית מחבר העמים התיקרו מחירי הדיור באופן משמעותי (וינשטיין, 2014), והדבר השליך כמובן על מחירי הדיור במקומות בהם נוטים חרדים לגור. ובכן כיום הדיור נחשב לסעיף ההוצאה הגדול מתוך תחומי ההוצאות של כלל משקי הבית בישראל (הלמ"ס, 2015). למחירי השכירות הגבוהים יש להוסיף את דבריהם של מרואיינים רבים שהתייחסו לגודל המשפחה החרדית. מספר הנפשות במשפחות החרדיות, דורש לא פעם דירות גדולות יחסית, שמחירן גבוה. לממצא זה ישנה הלימה עם הנתונים המצביעים על כך שצפיפות הדיור הגבוהה ביותר בישראל מזוהה עם הציבור החרדי בערים כגון בני ברק וירושלים (הלמ"ס, 2015).

סיבה נוספת העולה מתוך הראיונות נבעה מהשתכרות נמוכה המתבססת על קצבת האברכים, ומהקשיים לפרנס מספר גדול של ילדים במשפחה. נראה שממצאים אלו מתקשרים עם טענותיהם של חוקרים שונים בנוגע לאטיולוגיה של העוני במשפחה החרדית המשולבת משתי

סיבות: סיבות מבניות כגון גובה קצבאות האברכים, וסיבות מתוך בחירה כגון ילודה, והמשך לימודים בכולל. ראשית, לא ניתן להתעלם מהשינויים המבניים שנעשו במדיניות הממשלתית שהשפיעו על רמת העוני במשפחות החרדיות. חלק מהשינויים התקבלו ככעס בחברה החרדית, ביניהם צמצום קצבאות הילדים ובתקציב הישיבות ובמלגת הלומדים (טרכטינגוט, 2014); כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012). גישה זו עולה בקנה אחד עם טענתו של כהן (2005) המצביע על תהליך של התגברות תופעת העוני בחברה החרדית בתקופות בהן לא השתתפו המפלגות החרדיות בממשלה, והמדיניות הכלכלית הגבילה מאוד את התקציבים למוסדות החינוך וללומדים בכולל. מדיניות זו התבססה על הנחת יסוד (הבלתי מוצהרת) של הממשלה לפיה, כל עוד ימשיכו רבות ממשפחות החרדים לקבל תמיכות ומענקים ממשלתיים, ימאנו להיכנס לשוק התעסוקה, ומשעה שתחול פגיעה בסל תמיכות זה, תיאלץ המשפחה החרדית להשתלב בעבודה ששכרה בצדה (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012). יחד עם זאת, מחקרו של רוזנברג (2001) מצביע גם על אחריותה של המשפחה החרדית על רמת הכנסותיה. רוזנברג מציין כי במשפחות חרדיות שאביהן לומד בישיבה, ההכנסה לנפש מהווה 20% אחוזים מן ההכנסה לנפש במשפחה ממוצעת, והקושי מתעצם בעיקר ב-50% מהמשפחות החרדיות שלהן אב בגילאי 45-41 הממשיך ללמוד בישיבה, על אף שבדרך כלל הוא כבר פטור משירות צבאי ועול הפרנסה והסיוע הנדרש לילדים העומדים להינשא מעיק מאוד. ואכן, מתוך הראיונות עולה שהמחסור הכלכלי הוביל להתלבטויות בהתייחסות להמשך לימודים למול היציאה לשוק העבודה. החלק הבא של הדיון יתמקד בתהליך קבלת החלטות של המשפחות בהתלבטויות כלכליות.

5.2 תהליך קבלת החלטות כלכליות במשפחות חרדיות

במסגרת הממצאים עלו גם האפיונים הייחודיים של המשפחה החרדית בקבלת החלטות הכלכליות. אפיונים אלו באו לידי ביטוי בעיקר בשיקולים קהילתיים, אשר לעיתים הובילו לקונפליקט עם מצבה הכלכלי של המשפחה. על פי הממצאים, סביר להניח שהקונטקסט הקהילתי משליך על התמודדות המשפחה החרדית עם דילמות כלכליות. ובכן, בתת פרק זה יידונו תחילה הנורמות הקהילתיות, ולאחר מכן יידון האספקט של שותפות בדרך קבלת החלטות הכלכליות: שותפות בני הזוג, שותפות עם הרב, ושותפות עם הורי בני הזוג.

5.2.1 נורמות קהילתיות

בתיאורי המרואיינים הועלו החלטות כלכליות של המשפחה בתחום יציאה לעבודה, הדיור, חינוך ופנייה להלוואות מקרנות גמח"ם (תחומי התמודדות עם הכנסות והוצאות שוטפות), וכן ההכנות לאירועים משפחתיים וחגים. הנורמות הקהילתיות תוארו כעקרונות מנחים בשיקוליה של המשפחה כיצד לנהוג ואיזו החלטה לקבל ומה השלכתה על המצב הכלכלי של המשפחה. ההיצמדות לנורמות החברתיות היא חזקה ביותר למרות שנורמות אלו לא מתבססות דווקא על ההלכה הדתית, אלא נוצרו כחלק מהתהליך החברתי-תרבותי של קהילות שונות (Singelis & Brown, 1995). רוזנברג (2001) תבע את המושג ה"מועדון הקהילתי" המתאר כיצד החברה החרדית מאופיינת בקבלת סייגי הקהילה גם אם אינם מתבססים באופן ישיר על ציווי ההלכה, ומציג ניתוח של שיקולים חברתיים-כלכליים הקשורים בהם. הממצא הנוכחי מתקשר עם אוסף ממצאים של המחקר הפסיכולוגי בתחום תהליך השפעת התרבות על עיצוב התנהגותו של הפרט בשלושת העשורים האחרונים (Markus & Kitayama, 2010). על פי גישת האדם בסביבתו (person-in-environment), האדם

וסביבותיו השונות הן שלם אחד ומקיימים קשרי גומלין מתמשכים במסגרתם החברה משפיעה על התנהגות האדם, והאדם שותף להבניית סביבתו, ובכך הם יוצרים זה את זה (וייס-גל, 2007). נוסף על כך, התפיסה בקרב חוקרים היא שהתרבות מעצבת עבור הפרט תבניות חשיבה ורגשות, באמצעות הגדרת הנורמה למושגים של מהו "טוב" ומהי "הדרך הנכונה" (Egan, 2010). השפעת התרבות אינה מתבססת על מערך עקרונות סטטי, אלא נורמות תרבותיות מתפשטות דרך אינטראקציה מתמשכת של הפרט עם אנשים בקונטקסט החברתי, למידה מניסיונם של אחרים, ועם מסרים העולים מתוך חפצים תרבותיים כגון עיתונות ופרסום בטלוויזיה, וטקסטים דתיים (Chakravarti, 2006; Markus & Kitayama, 2010). כפי שנראה מממצאי מחקר זה, אין אפשרות להבין את ההחלטות הכלכליות בחברה החרדית ללא התייחסות לדילמה הקשה שבין לימודים ויציאה לעבודה של אב המשפחה.

הדילמה שבין לימודים לעבודה: החלטה כלכלית מול החלטה ערכית: ממצאי הראיונות

מלמדים על כך שתחום הפרנסה של המשפחה קיבל משמעויות הקשורות לתפקידי הגבר בקהילה החרדית. מחד גיסא, תפקידו של הגבר לפרנס את משפחתו. לתפקיד זה התחייב בכתובה וזאת במקביל לקביעת עיתים לתורה. מאידך גיסא, הקדשת זמן מלא ללימודי הקודש נחשבת כמעלה ולא פעם מעלה את הסטטוס של הלומד בעיני הצבור (טרכטינגוט, 2014). אמנם דבר זה נכון בעיקרו בחברה החרדית הליטאית, אך המקום והזמן המוקדשים ללימודי הקודש משמעותיים בכל הקבוצות בחברה החרדית (רוזנברג, 2001). בתיאורים של רוב המרואיינים באה לביטוי הדילמה בין צרכים לבין ערכים, כלומר בין חובת הגבר לפרנס במקביל לחובתו להשקיע זמן ללימודי הקודש. במקביל ציינו המרואיינים את הקשיים להשתלבות בשוק העבודה הנובעים מהשתייכותו לקהילה החרדית. בין השיקולים הללו היו שיקולים הלכתיים המגבילים את בחירת מקום העבודה כך שיהיה מותאם להלכה (לא לעבוד בשבת וחג, צניעות, וצמצום שעות לצורך לימוד ולצורך שמירה על שלום בית). רוב המרואיינים תארו העדפה של עבודה במקצועות קודש (הוראה, חזנות וכו') בהם השכר אינו גבוה בהכרח.

ממצאי המחקר הנוכחי הצביעו על כך שרוב המרואיינים החליטו בסופו של דבר לצאת לעבודה ובמקביל להקצות זמן חלקי ללימודי הקודש. כמו כן, נראה היה שלאחר קבלת ההחלטה היו רובם מרוצים מהיכולת למלא את תפקידם הן כמפרנסים והן כלומדים. הראייה הייתה בעבודה כאמצעי ובלמודים מטרה. ממצא זה תואם את ממצאו של טרכטינגוט (2014) לגבי עמדותיהם של בני הקהילה החרדית כלפי יציאה לעבודה. טרכטינגוט מצא שהעבודה היא אופציה אפשרית בקרב בני הישיבות בעיקר מחמת קשיי פרנסה. עוד נמצא שאלו שהחליטו להפסיק את הלימודים המלאים ויצאו לעבודה נקטו בתפיסות חיוביות כלפי עבודה כערך בפני עצמו. לטענתם הדבר איפשר השתלבות בחברה הכללית, מענה לצרכים כלכליים מבלי לפגוע בקיום התורה והמצוות בפרשנות מחמירה. ממצאים אלו תואמים גם את תיאוריית ההגדרה העצמית (self-determination theory) המקשרת צרכים בסיסיים פסיכולוגיים של הפרט- תחושת יכולת למלא את התפקיד הגברי כמפרנס, עם הקונטקסט החברתי, כמו הצורך בשייכות והכרה, כגורמים המניעים את ההתנהגות (Vlachopoulos et. al, 2013).

במצאים אלו בתחום הכנסותיה של המשפחה החרדית, ניתן לראות שמסתמן קו משותף לשיקולים בקבלת החלטות של המשפחה הן בהמשך בלימוד התורה והן בהשתלבות בעבודה לצורך פרנסה. השיקולים קשורים בהקפדה על אורח חיים דתי של המשפחה והקהילה החרדית. על אף

הגורמים לעוני שצוינו במחקר הנוכחי כגון השתכרות נמוכה מקצבאות, מחירי דיור, בד ובד נראה גם שההתייחסות לעוני במשפחה החרדית קשורה עם אפיוני המגזר החרדי, המעודדים צניעות והסתפקות במועט. הממצאים במחקר זה המשקפים את התמודדותה של המשפחה החרדית עם העוני, מתאימים לטענות החוקרים מסודה וסורטיקס (Masuda & Sortheix, 2012) על כך שקבלת החלטות המבטאות מניעי פנימי ואידיאלים מהותיים של בני הזוג והמשפחה, משפיעה באופן משמעותי על תחושת הרווחה של המשפחה לאורך זמן, בשונה מניסוח מטרות משפחתיות המאופיינות במניע חיזוני כגון הגדלת הכנסות כלכליות וסטאטוס חברתי שנמצאו כגורם ניטרלי ואף שלילי בתחושת רווחה של הפרט, כאשר הוא חווה קונפליקט בין הדרישות מתחום העבודה לבין תחום צרכי המשפחה.

דיור: בתחום הדיור, הועלו משמעויות של הוצאות הדיור והשלכותיהן בקונטקסט הקהילתי. במובן כלכלי, קניית דירה נתפסה בתיאורי המרואיינים כהוצאה עם "השקעה" בשונה מהוצאות שכירות שנתפסו "כתשלום". דבר זה התבטא במאמצים של משפחות לעמוד בהתחייבות משכנתא לצורך סיוע לדור הצעיר. הקנייה קשורה בשיקול המתמקד בחיסכון סביב הוצאות עבור דיור בבעלות עצמית ורואה בפירעון משכנתאות כסעיף השקעה ולא הוצאה לתצרוכת במשק הבית (גוטליב, 2009; הלמ"ס, 2015). לממצא זה הלימה עם המגמה בכלל החברה הישראלית ובאה לידי ביטוי בכך של-70% מהחרדים המתגוררים ביישובים חרדיים יש דירה בבעלותם בשיעור הדומה לממוצע המתגוררים בדירות בבעלות עצמית בכלל משקי הבית בישראל, העומד על 67.9% (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012).

יחסה של החברה החרדית להחלטות בתחום הדיור התבטא בראיונות בעיקר בעדיפות של משפחות להתגורר באזורים חרדיים. בנוסף, במסגרת ההתלבטויות שהועלו בראיונות, קבלת ההחלטה לגבי מקום הדיור השליכה באופן משמעותי על המשך התנהלותה של המשפחה בהיבט תרבותי. המרואיינים תארו את אחד אפיוניה של החברה החרדית, היבדלות, הנראית פונקציונלית עבור המשפחה בשני מובנים. במובן האחד, חברות של הפרט בקבוצה דומיננטית לעיתים מאופיינת בהטיה לקבוצת האם, כלומר הערכה שלפיה הקבוצה שהפרט משתייך אליה טובה יותר מן האחרות ומתבטאת בצורך הפרט לדיפרנציאציה מאנשים שאינם משתייכים לקבוצה (Amiot & Aubin, 2013). לכן מגורים באזורים חרדיים נועדו למנוע את ההשפעה של אורח החיים החילוני ולצמצם את המגע של המשפחה עם העולם שמחוץ לקהילה. ממצא זה תואם עם הגישה הרואה בחברה החרדית כמובלעת תרבותית סוציולוגית השומרת בקנאות על תחימת מרחב גיאוגרפי ותחימת גבולות תרבותיים, באמצעות סמלי תרבות כמו לבוש וחלוקה קטגוריאלית בין "אנחנו" ל"הם" (ליאון, 2010). במובן נוסף, ההיבדלות יכולה להתפרש כהתנהגות פונקציונלית עבור הפרט מאחר והיא מחזקת את תחושת הזהות החברתית (social identity) וההתקשרות לקבוצה (Amiot & Aubin, 2013; Greenwood, 2014). זהות חברתית, מוגדרת כחלק מתוך העצמי של הפרט, הצומח מתוך ידיעת הפרט ביחס לחברותו בקבוצה ביחד עם אימוץ הערכים של הקבוצה, ונמצא שזהות חברתית קשורה עם תחושת רווחה פסיכולוגית, רגשות חיוביים וכבוד תוך קבוצתי. נראה ששכנות עם משפחות חרדיות אחרות קשורה בשמירה על זהותה החרדית של המשפחה וחיזוק הקשר עם הקהילה החרדית המתבטאת בהקפדה על מצוות בציבור כמו למשל, שמירת השבת, חשיפה למדיה, וצורת התנהגות.

חינוך: באופן דומה לתיאור חשיבות הדיור בתוך הקהילה החרדית, המשתתפים במחקר הנוכחי תיארו את החשיבות לשלב את ילדי המשפחה במסגרות חינוך חרדיות בתוך הקהילה, ולמרות ההוצאות הכלכליות המשמעותיות הנלוות לכך כגון, נסיעות, מורה פרטי וביגוד ייחודי לשיבה. בתיאורי המרואיינים, נמצא שההוצאות החינוכיות תופסות חשיבות דומה להוצאות עבור צרכים מינימאליים. תיאור דומה לממצאים אלו נמצא במחקרים המצביעים על השפעת הדת והתרבות על הגישה החינוכית (McCullough & Carter, 2013; Singelis & Brown, 1995). הורים עם נטייה דתית, המתבטאת בהקפדה תדירה על פעילויות הדת, נוטים להתקשר עם ילדיהם דרך אמונתם הדתית בעצמה חזקה יותר לעומת הורים בעלי רמת דתיות נמוכה יותר. מחקר נוסף הצביע על כך שהעברת הערכים והאמונות על ידי ההורים לילדים במשפחה מושפעת מגורמים כגון השתתפות גבוהה בריטואלים טקסיים ותפילות בקונטקסט קהילתי, ותדירות גבוהה של שיחות על דת בחיק המשפחה (Clarck, 1988), ניתן להניח שהקפדה על חינוך חרדי ועמידה בנורמות הנדרשות מאופיו של חינוך זה מאפשרות להורים להתקשר עם ילדיהם באמצעות האמונה הדתית ולהעביר את ערכי הדת. לפיכך, בקבלת ההחלטות הכלכליות יש מוכנות להשקעה כספית גבוהה בחינוך, שבאה לידי ביטוי בהגדלת ההוצאות השגרתיות עבור שילוב הילדים במסגרות החרדיות בהתאם לסטנדרט משפחתי-קהילתי.

גמחי"ם בקהילה: בהתמודדות המשפחות החרדיות עם הדחק והעוני ניתן לראות את מקומה המשמעותי של הקהילה, כשזו מספקת רשת תמיכה אינסטרומנטלית, רוחנית וחברתית (Hepworth, Rooney, G. D. Rooney, S. G. & Larsen, 2010). רוזנברג (2001) טוען שהתארגנות המשפחות בחיי קהילה מאפשרת לקהילה החרדית לספק "מוצרים ציבוריים" שהם בבחינת עזרה הדדית וביטוח לחברי הקהילה: קופות גמ"ח לתמיכה והלוואות ללא ריבית, סיוע לנזקקים, השאלת מוצרים או עזרה רפואית. ואכן, גם בתוצאות מחקר זה ניתן לראות את המקום המשמעותי שניתן בדברי המרואיינים לנושא הלוואות הגמחי"ם והעזרה הדדית בקהילה החרדית לצורך התמודדות עם הוצאות שוטפות של משק הבית. בנוסף, המרואיינים הדגישו את הפנייה לעזרה חומרית במוסדות הקהילה, בעיקר בתקופת החגים, כדבר נפוץ בחברה החרדית. בקבלת ההחלטות הכלכליות ניתן לראות שהפנייה לגמחי"ם מהווה את אחת האופציות בה רבים מחברי הקהילה משתמשים לא היסוס. המשך הדיון מתמקד בדרכי התמודדות של המשפחה החרדית עם התלבטויות כלכליות: שותפות בני הזוג, ושותפות בני הזוג ביעוץ עם הרב, ויעוץ עם ההורים.

5.2.2 גורמים השותפים בדרך קבלת ההחלטות

שותפות בני הזוג: תחושת מחויבות של בני זוג למסגרת חיי נישואין ארוכי טווח, נתפסת כגורם המניע את בני הזוג לעודד התמודדות כלכלית משותפת המזוהה עם דאגה הדדית לצרכי בני הזוג (Hamilton, & Catterall, 2008; Su, Fern & Ye, 2003). גם בממצאי הראיונות השתקפה תפיסה הרואה בשותפות ההחלטות הכלכליות דבר בסיסי בחיי הזוגיות. ממצא נוסף שנמצא בעיקר בקרב משפחות בהן הגבר לומד והאישה מפרנסת יחידה, הדגיש את אחריותה של האישה בקהילה החרדית בהחלטות הקשורות להתמודדות עם ההוצאות השוטפות על מנת לסייע לבעלה ללמוד תורה ברוב שעות היום. האפיון הייחודי שעלה בממצאי המחקר מצביע על מקומה של השותפות גם בשיח התרבותי קהילתי ובהנחיות הלכתיות. ניתן לראות כי בשיקולי החלטות משמעותיות כגון תחום

היציאה לעבודה או בהתלבטות על מקום הדיור, לעמדתה הדומיננטית של האשה ישנה בסיס הלכתי המגדיר את התחייבויות הגבר עבור צרכי האשה ומשק הבית.

שיתוף הרב: על פי ממצאי הראיונות ניכרת השפעתו הדומיננטית של דמות הרב בקהילה

החרדית גם בתחום הכלכלי של המשפחה. ממצא זה תפס מקום משמעותי בעיקר בהחלטות הקשורות להתמודדות בני הזוג עם השתלבות במקום עבודה המכבד את סייגי ההלכה, הוצאות שוטפות, והתלבטויות כלכליות בתקופת החגים והאירועים המשפחתיים המאופיינות במגוון הלכות ומנהגים בקהילה החרדית. בנוסף, לממצא זה ישנה קוהרנטיות עם מחקר בקרב קהילת הכנסייה האפרו-אמריקאית המאופיינת ברוב גבוה של חברי קהילה (80%) המזוהה עם רוחניות ושגרה של פעילויות דתיות בציבור (תפילות שבועיות, דרשות). המחקר מצא שבהתמודדות משפחות הקהילה עם מגוון מצבי לחץ כגון גזענות, הורות, הן מסתמכות על משאבים בקהילה כגון פנייה למנהיגי הדת לקבל מענה לצרכים נפשיים, בהעדפה על פני ייעוץ מקצועי מחוץ לקהילה (Avent & Cashwell, 2015). יתר על כן, איגן (Egan, 1986) טוען כי מלבד מעגל סיוע פורמאלי לאנשים עם בעיות רגשיות חברתיות (מגוון מקצועות כגון ייעוץ, פסיכיאטריה) ישנו מעגל הסיוע הלא פורמאלי כגון כמרים ורבנים. איגן מדגיש, שלעיתים הסיוע הלא פורמאלי הוא הכתובת הראשונית עבור אנשים בשרשרת התהליך של פנייתם לעזרה, היות וגם הם מעניקים ללקוחותיהם שירות ותמיכה הוליסטית במצב האופטימאלי.

מתיאורי המרואיינים עולים שני היבטים בפניית המשפחה לרב: פתרון קונפליקטים, עם משמעותיות הנובעות מאופייה של המשפחה והקהילה החרדית. בהיבט האחד, פנייה לרב הינה דרך התמודדות המשפחה החרדית עם קונפליקט בין שני שיקולים בדילמה כלכלית: שיקול כלכלי לעומת קהילתי. פנייה להתייעצות עם רב חרדי בקהילה מתבססת על ההנחה כי למשפחה ולרב ישנה טרמינולוגיה ושפה משותפת, אוריינטציה משותפת של דת-רוחניות המשפיעה באופן חיובי על מתן ייעוץ המזוהה עם ערכי המשפחה והחלטותיה (Welgemoed & Van Staden, 2014). נראה אפוא כי הידע התורני של הרב לשפוט בין הלכה לבין מנהג, יחד עם ניסיון אישי, משליכים באופן משמעותי על התמודדות עם דילמות כלכליות וניסוח סדרי עדיפויות בהתאם לאופייה הייחודי של המשפחה החרדית. יחד עם זאת המרואיינים הדגישו כי לעיתים התייעצות עם הרב בזמן קונפליקט של שיקולים הובילה לקבלת החלטה בהתאם לשיקול ערכי על פני כלכלי. השאלה המרכזית העולה מתוך ממצא זה היא כיצד המשפחה מקבלת את הפסיקה של הרב, ובו בעת "מתעלמת" משיקול רציונלי בהחלטה כלכלית. סביר להניח שהסברת ממצא זה קשורה עם ההיבט הנוסף של הפנייה להתייעצות עם הרב, הכולל גם את המשמעות והשיקולים הייחודיים שהועלו על ידי המרואיינים "הרב הוא חלק חמישי לשולחן ערוך" "דעת תורה". ובכן נראה, שהממצא הקיים מתקשר עם ההשקפה הקולקטיבית המאפיינת תרבויות מסורתיות-קולקטיביסטיות השונות מהתרבות המערבית המחזיקה בהשקפה אינדיבידואלית (Markus & Kitayama, 2010). ההשקפה הקולקטיבית מתבססת בין היתר על גישה דתית פילוסופית המעניקה משמעות אינהרנטית רוחנית לקשר החברתי של בני האדם. בנוסף, התחשבות הפרט בהערכתם ועמדותיהם של אחרים משמעותיים על פני בחירה אישית, נובעת מתוך תפיסת הפרט הרואה את המשמעות ביחסים ובהשפעת האחר על עיצוב האישיות ופעולות הפרט (Markus & Kitayama, 2010; Singelis & Brown, 1995). מכאן שבהתייעצות המשפחות עם רב הקהילה, הדרכת הרב מסייעת לעצב את אופייה של המשפחה החרדית, ולעיתים דבר זה מתבטא גם בהחלטות עם השלכות כלכליות.

הורי בני הזוג: ממצאי המחקר הראו שיתוף מאסיבי של הורי בני הזוג בהחלטות כלכליות מסוימות, כמו למשל, הוצאות החתונה ורכישת הדירה. החלטות אלו מתקבלות כבר בעת תהליך השידוך ולאורך חיי הזוג. ממצא זה מתקשר עם גישות של חוקרים הטוענים כי משפחות המתמודדות עם מחסור כלכלי, מאופיינות בדיונים ארוכים יותר על שיקולים כלכליים, ובמעורבות גבוהה יותר של המשפחה המורחבת עם המשפחה הגרעינית בהחלטות כלכליות (Chakravarti, Thomson, Laing & Mckee, 2007; Chikweche, Fletcher & Stanton, 2012; 2006). אולם נראה שבמשפחות החרדיות הסיבה לפנייה לדור ההורים קשורה לידע וניסיון החיים של ההורים. השיתוף מהווה לא רק עזרה אלא גם דרך להבעת כבוד להורים וכבוד לניסיון חייהם.

5.2.3 סיכום תוצאות המחקר למודל תיאורטי

לסיכום, מטרת מחקר זה הייתה לעמוד תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות חרדיות החיות בעוני. התייחסות למושג העוני נדונה בכמה היבטים: תפיסת העוני בקהילה החרדית שנמצא קשור עם הדיון בגורמים לעוני בקהילה החרדית- עוני מתוך בחירה, וכן וסיבות מבניות לעוני. בנוסף, הממצאים מלמדים על השפעתו הנרחבת של הקונטקסט הקהילתי והפנמתו על ידי המשפחה החרדית בהתמודדות עם דילמות כלכליות. את סיכום ממצאי המחקר ניתן לארגן לתוך מודל תיאורטי המתאר את תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות עם אפיונים מיוחדים של המשפחה החרדית (ראו איור 1). בהצגת המודל התיאורטי, נעשה שימוש בתבנית המקובלת בתיאוריה מעוגנת שדה (Creswell, 1998) הכוללת את הגורמים הבאים של התופעה הנחקרת: א. הקונטקסט- התנאים המשפיעים על התופעה. לדוגמה, המצב הכלכלי של המשפחה ועמדת הקהילה החרדית בדילמות כלכליות. ב. דרכי התמודדות- פעולות ושיח האנשים בתופעה. כגון שיקוליה של המשפחה החרדית להקפיד על נורמות קהילתיות, עם מאפיין שותפות בני הזוג ופנייה לייעוץ בדרך קבלת ההחלטות הכלכליות. ד. השלכות- תוצאות של פעולות האנשים בתופעה. כלומר, ההחלטות שהתקבלו על ידי המשפחה (Creswell, 1998).

ברצף התהליך במודל התיאורטי, משתקף הסבר קוהרנטי סיפורי בקבלת ההחלטות הכלכליות של משפחות חרדיות. ניתן לומר שהקונטקסט שבתוכו המשפחה החרדית ניצבת לפני כל דילמה מושפע משני תנאים: עמדת הקהילה החרדית מחד, ומצבה הכלכלי הקשה של המשפחה מאידך, ולעיתים התערור קונפליקט בין שני גורמים אלו, כגון המצב הכלכלי של המשפחה שקשור להמשך לימודי האב בכולל עם השתכרות נמוכה. מגוון שיקולים ודרכי ההתמודדות שנוקטות המשפחות מול הדילמה של ההחלטה, קרוב לוודאי קשורות באופיין לקונטקסט הקהילתי החרדי, כגון שותפות בני הזוג בייעוץ עם הרב. כתוצאה מכך, ההחלטות הכלכליות עבור המשפחה החרדית באות לא פעם על חשבון השיקול הכלכלי, אך במצבים אלו השיקולים הכלכליים נראים פחות משמעותיים בהשוואה לנורמות של הקהילה החרדית.

5.3 מגבלות המחקר

במחקר הנוכחי ככל הנראה עלו שתי מגבלות עיקריות. ראשית, המחקר הנוכחי הינו מחקר איכותני שבעצם מהותו אינו מאפשר הכללה, אלא, הבנה לעומק של התופעה. 24 המשתתפים של מחקר זה נתנו תמונה עמוקה ורחבה המאפשרת הבנה של התופעה, אך לצורך הכללה לגבי כלל האוכלוסייה החרדית בישראל יש לעשות מחקר עם מדגם גדול הרבה יותר אותו ניתן לעשות בדרך כלל במתודה כמותנית. כמו כן, רוב המרואיינים במדגם של מחקר זה השתייכו לקהילות חרדיות בערים ממרכז הארץ, אלא שמתוך הספרות לא נראה כי ישנם הבדלים ייחודיים בציבור החרדי באפיוני הקהילות השונות בעקבות מיקומים גיאוגרפים שונים בישראל. מכל מקום, סביר להניח כי גם הציבור החרדי מושפע באופן כללי מן ההבדלים הדמוגרפיים בין אוכלוסיות של מרכז הארץ לבין הפריפריה, כגון נתונים המשליכים על מצבן הכלכלי של משפחות: מחירי הדיור, הזדמנויות להשתלבות בתעסוקה וכיו"ב (הלמ"ס, 2012). על כן, במסגרת הרחבת המחקר למדגם גדול יותר כדאי להתייחס גם להבדלי מקומות המגורים.

שנית, כלי המחקר בו נעשה שימוש במחקר הנוכחי הוא ראיון פתוח, במהלך המפגש בין המראיין למשתתפי המחקר, עולה חשש לרצייה חברתית בדיווחי המרואיינים (Ritche & Lewis, 2012). לפיכך, המרואיין עלול היה להטות את עמדותיו כדי לתאר דפוסים הנראים לכאורה ראויים ומתאימים יותר לציפיותיו של המראיין (Lincoln & Guba, 1985). יחד עם זאת, סביר להניח שלא כל המרואיינים יאופיינו ברצייה חברתית, לפיכך, ניתן לשער שאם הייתה קיימת רצייה חברתית היא לא פגעה בתוצאות המרכזיות של מחקר זה. בגלל השימוש במתודה איכותנית לא היה מקום להעביר שאלון על רצייה חברתית. כמו כן, בשלב איסוף הנתונים במחקר הנוכחי, עלתה התנגדות מצידם של משתתפי המחקר לעריכת ראיונות נפרדים עם כל אחד מבני הזוג בגין סיבות אישיות/דתיות, ורוב הראיונות נערכו עם אחד מבני הזוג. משום כך נראה שישנה מגבלה במחקר הנובעת מהתייחסות חד צדדית המשתקפת בראיון של אחד מבני הזוג (Eisikovits & Koren,)

2010), בעוד שניתן לומר אפריורי שהתופעה שנבדקה במחקר זה מבטאת פעמים רבות מעורבות זו צדדית של בני הזוג בתהליך קבלת החלטות כלכליות במשפחה (Lackman & Lanasa, 1993). אי לכך כדאי שמדגם במחקר המשך יכלול ראיונות משותפים לבני הזוג או קיום ראיונות נפרדים סימולטני עם כל אחד מבני הזוג המאפשרים לקבל תמונה רחבה יותר על התופעה, ומסייעים בהגברת אמינות ממצאי המחקר על ידי טריאנגולציה, דהיינו ריבוי מקורות ידע בהליך איסוף נתוני המחקר (Eisikovits & Koren, 2010; Lincoln & Guba, 1985). על אף המגבלות המתודולוגיות, ממצאי המחקר הנוכחי יכולים לסייע כפלטפורמה להעמקת הידע אודות התופעה הנחקרת, עם השלכות לפרקטיקה בעבודה עם משפחות חרדיות.

5.4 השלכות המחקר למחקרים עתידיים ולפרקטיקה

מתכונת המחקר הנוכחי אפשרה היכרות עם עולמן הרגיש של משפחות חרדיות החיות בשגרת הלחץ הכלכלי בקהילה החרדית. בניתוח הנתונים שעלו בראיונות נעשה ניסיון להקיף את האפיונים הייחודיים של החלטות כלכליות שונות במשפחות חרדיות החיות בעוני. במסגרת זו, הוצגו תיאור גדוש (thick description) של ממצאי הראיונות, אשר יכולים לסייע כבסיס ידע מחקרי-ראשוני שניתן להסתמך עליו (dependability) (Lincoln & Guba, 1985). יחד עם זאת, על מנת לבסס את הממצאים העולים ממחקר זה ישנו צורך בהמשך מחקר עתידי בקרב משפחות בקהילות חרדיות. במובן זה, ממצאיו של מחקר איכותני מאפשרים עבירות (transferability), כלומר, המשך חקירת התופעה במתודה המשלבת מחקר איכותני עם כמותני (Glaser & Strauss, 1971) בקונטקסט נוסף של משפחות דומות הנמצאות מתחת לקו העוני ומתגוררות באזורים חרדיים (Lincoln & Guba, 1985).

בפרקטיקה עם הפרט ומשפחה, גישת האדם וסביבתו הנתפסת כמושג ליבה במקצוע העבודה הסוציאלית, מכוונת את העובדים הסוציאליים לאמץ תפיסת עולם אינטגרטיבית וכוללת על בעיותיהם של יחידים, של משפחות ושל קהילות, הנתפסות כבעיות הנובעות משילוב של גורמים אישיים, סביבתיים, וחברתיים-מבניים (וייס-גל, 2007). במציאות הכלכלית-חברתית הקיימת, רבים מלקוחות המחלקות לשירותים חברתיים חיים במציאות של עוני והדרה ועובד סוציאלי של המשפחה נדרש לסייע להם בהתמודדותם. במחקרה של באום (2015) שבחן עמדותיהם של עובדים סוציאליים ומפקחי שירות במחלקות לשירותים חברתיים, נמצא שכמחצית מהמשתתפים האמינו כי סיוע חומרי הוא חלק מתכנית טיפולית, וללא התערבות פסיכו-סוציאלית המלווה בהתייחסות לצרכים הרגשיים הסיוע החומרי לוקה בחסר. עיקרי הממצאים של המחקר הנוכחי מציגים את הקשר החזק של משפחות חרדיות החיות בעוני עם ערכיה של הקהילה החרדית, והשפעתן של הקונטקסט הקהילתי על החלטות כלכליות של משפחות חרדיות החיות בעוני. אולם, בשנים האחרונות ישנה עדות לשינוי בדפוס המוכר של משפחות יהודיות חרדיות בתחום חלוקת התפקידים המגדרית בה הגבר לומד והאישה הינה המפרנסת העיקרית באמצעות עבודה בשכר, וכיום החלה תנועה לכיוון יציאת הגבר לעבודה, אך עדיין לא ברור כיצד ישפיעו שינויים אלו על התנהלות המשפחה החרדית (בירן-דקלבאום ולאור, 2016). בהקשר לזאת, נראה אפוא שממצאי המחקר יכולים לסייע בהגברת המודעות של עובדים סוציאליים כלפי המחסור הכלכלי של המשפחה כנובע מסיבות מבניות ומסיבות ששורשן באופייה התרבותי קהילתי של המשפחה החרדית, כמו גם ביסוס

האמפתיה כלפי התמודדות המשפחה עם המתח השורר באורח החיים החרדי בין בחירה בשיקול האינדיבידואלי לבין השיקול הקולקטיבי והשלכותיו על דילמות כלכליות (כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, 2012). גישה זו עולה בקנה אחד עם הטענה שתקשורת המניעה את האינטראקציה ובניית האמון בין העובד המקצועי ללקוח תלויה בהבנה משותפת של המושגים העולים בשיח המקצועי מתוך תפיסת עולמו של הלקוח (Hodge, 2015).

בנוסף, ממצאי המחקר הנוכחי הצביעו על רצונם של המרואיינים לדבוק בנורמות הקהילתיות בהתלבטויות כלכליות, על אף הדחק הכלכלי של המשפחה. מפאת זאת יש להדגיש, שיש צורך רב בהתערבות טיפולית בגישה משפחתית המבססת את תהליכי ההתערבות על התפיסות והאמונות הייחודיות של חברי המשפחה ביחס להתמודדות עם אתגרים ומשימות במהלך החיים (בירן-דקלבאום ולאור, 2016). מחקר נוסף הצביע על כך שלאוריינטציה והתכוונות של עובדים סוציאליים המעודדות הבנה של הקונטקסט הדתי הייחודי בשגרת היום-יום של המשפחה, ישנה השפעה חיובית על תוצאות התנהגותיות ורפואיות (Welgemoed & Van Staden, 2014). מכאן, נראה שההמלצה העיקרית העולה מתוך ממצאי המחקר היא, שבמהלך תכנון התערבויות פסיכו-סוציאליות המכוונות בין היתר לשיפור ההתמודדות הכלכלית של משפחות בעוני מהקהילה החרדית, יש לשלב את השיקולים הקהילתיים בייעוץ המקצועי והפנייה לגורמים המזוהים עם ערכי הדת והחלטותיה של המשפחה החרדית.